

PTE Központi Könyvtár

KH 1419

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Hardi Tamás

2001

Doktori értekezés

AZ EGYSÉGES HATÁRRÉGIÓK KIALAKULÁSÁNAK
FELTÉTELEI

– lehetséges határrégiók a Kárpát-medencében –

Hardi Tamás

mellettel

PTE Egyetemi Könyvtár

P000818775

Győr–Pécs,
2001. szeptember

X

Pécsi Egyetemi Könyvtár
Közp. Tagozat
KM 1419 sz.

KTK
OT
332
4 31

Készült:
a Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar
„Regionális politika és gazdaságtan” PhD. programja keretében

Témavezető:

Horváth Gyula
az MTA doktora

A dolgozat alapját képező kutatások
a Pécsi Tudományegyetem PhD. ösztöndíjával,
valamint az MTA „Fiatal kutatói ösztöndíj programja” keretében folytak

További támogató:
MTA Regionális Kutatások Központja
Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet

"Mindamellett kívánatos lenne, hogy a Kárpát-medencében ne alakuljanak ki ismét a két világháború közötti korszakhoz hasonló merev vámhatárok. Minél merevebbek tehát a vámhatárok, általában annál drágább az élet, s ha az államok politikája nem szíveli meg ezt az igazságot, az annak a jele, hogy a gazdasági ésszerűség kívánalmain kívül egyéb tényezők hatásának is engedelmeskedik."

Bulla Béla-Mendöl Tibor (1947)
A Kárpát-medence földrajza.
Budapest, Egyetemi nyomda
179. oldal

Tartalomjegyzék

TARTALOMJEGYZÉK	I
ÁBRÁK JEGYZÉKE	IV
TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	V
BEVEZETŐ	1
1. A HATÁROKRA VONATKOZÓ ELMÉLETI KÉRDÉSEK.....	9
1.1. A határok kutatása	9
1.2. A politikai határok definiálási problémái	10
1.2.1. A „frontier” és a „boundary” – határzóna és a határvonal	11
1.2.2. Szárazföldi és tengeri határok	15
1.2.3. Természetes határok	16
<i>A folyami határok</i>	17
<i>A hegységi határok</i>	19
1.2.4. A mesterséges határok	20
1.2.5. A mentális határok	21
1.3. A határok funkciói	24
1.4. A határproblémák és viták kialakulása és jellegzetes formái	27
1.5. A nemzetállam és a határ	33
1.5.1. A pre-nacionalista határok	33
1.5.2. A nemzetállam és határai	35
1.5.3. Post-nacionalista határok	39
2. A HATÁR MENTI TERÜLETEK ÉS A HATÁRRÉGIÓ	42
2.1.1. A „határ menti terület” vizsgálata	42
2.1.2. A „határrégió” vizsgálata	43
2.1.3. Társadalmi-gazdasági folyamatok a határ mentén	44
2.2. A határrégió kialakulásának modellje	50
2.2.1. A határrégió kialakulására ható fő tényezők	50
2.2.2. A fő tényezők jellemzői	52
<i>A központi politika, államhatalom</i>	52
<i>A határ menti területek gazdasági-társadalmi jellemzői</i>	53
<i>Az államhatár jellemzői</i>	54
2.2.3. A határ menti területek összekapcsolódásának lehetséges dimenziói és folyamata	56
3. EGYÜTTMŰKÖDÉSEK A HATÁROK MENTÉN	60
3.1. Határ menti kapcsolatok és együttműködések	60
3.1.1. A kapcsolatok szereplői köre és vonatkoztatási területe	60
3.1.2. Az együttműködések funkciói	62
3.1.3. Az együttműködések típusai	64
<i>Az „államilag szervezett” határon átnyúló együttműködések</i>	65
<i>Lakossági kapcsolatok</i>	65

<i>Kulturális-társadalmi együttműködések</i>	68
<i>Projekt szintű együttműködések</i>	68
<i>A határokon átnyúló munkacsoportok, nagyregionális együttműködések</i>	69
<i>Az intézményesült határon átnyúló együttműködések</i>	70
3.2. Határ menti kapcsolatok Európában	72
3.2.1. Az együttműködések története, a jogi keretek kialakítása	72
<i>Többoldalú keretszerződések és jogi lehetőségek</i>	73
3.2.2. Az Európai Unió regionális politikájának alapelvei és a határon átnyúló együttműködések	77
3.2.3. A Határ Menti Területek Fejlesztésére Vonatkozó Európai Programok	79
<i>Az INTERREG program</i>	79
<i>A PHARE CBC program</i>	81
<i>A LACE program</i>	84
3.2.4. A határon átnyúló együttműködések intézményei Európában	85
<i>Az első kezdeményezések Nyugat-Európában</i>	85
<i>Az AEBR</i>	86
<i>Együttműködések Kelet-Közép-Európában és a Balkánon</i>	87
4. A HATÁRON ÁTNYÚLÓ RÉGIÓK KIALAKULÁSÁNAK ADOTTSÁGAI ÉS LEHETŐSÉGEI MAGYAORSZÁG RÉSZVÉTELÉVEL A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN	91
4.1. A környezeti adottságok	91
4.1.1. Határok a térben	91
<i>Kulturális, vallási frontierek</i>	92
<i>Nemzetiségi határok</i>	93
<i>A politikai határok a Kárpát-medencében</i>	96
4.1.2. Határok a gondolkodásban – mentális határok a Kárpát-medencében	99
<i>A sztereotípiák mint a mentális határ jelensége</i>	103
<i>A politika szerepe a mentális határok változásában</i>	107
4.1.3. Az együttműködések közigazgatási környezete	109
<i>Területi szintek és kompetenciáik a Kárpát-medence országában</i>	109
<i>A határok átjárhatósága</i>	114
<i>A schengeni normák bevezetése és a határon átnyúló együttműködések</i>	120
4.2. A magyar és szomszédos határtérségek fő jellemzői	122
4.3. Összekapcsolódó határtérségek és együttműködések Magyarország határai mentén	137
4.3.1. Az osztrák–magyar–szlovák hármashatár-térség	138
4.3.2. A Komárom/Komarno várospár köré szerveződő határtérség	142
4.3.3. Esztergom–Párkány–Ipoly mente potenciális határrégió	147
4.3.4. A Miskolc–Kassa fejlődési tengely és térsége	149
4.3.5. Záhony és térsége	152
4.3.6. A Debrecen–Nagyvárad és térségük	155
4.3.7. A román–magyar–jugoszláv hármashatár térség	156
4.3.8. A Duna menti területek, a horvát–jugoszláv–magyar hármashatár potenciális határrégiója	158
4.3.9. A szlovén–horvát–magyar és osztrák–szlovén–magyar hármashatár térségek	160
4.3.10. Az osztrák–magyar határszakasz összekapcsolódó területei	166

---

5. ÖSSZEFOGLALÁS, ÚJ EREDMÉNYEK	172
5.1. A kutatás új eredményeinek összefoglalása	173
IRODALOM	179
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	189
MELLÉKLET	

Ábrák jegyzéke

1. ábra: A határ funkciói és hatásuk.....	25
2. ábra: Az alapvető határ-problémák szerint felállított tipológia	28
3. ábra: A határviták kialakulása és megoldása	30
4. ábra: Területek és szintek a világ-rendszerben	41
5. ábra: A határ-nyitottság faktorainak ábrázolása	48
6. ábra: A határ menti terület és a határrégió kialakulása	51
7. ábra: A fő tényezők a határrégió kialakulásának folyamatában	52
8. ábra: A határ nyitásának és zárásának hatásmechanizmusa a dinamizálódó és periferizálódó térségekben.....	56
9. ábra: A határrégió kialakulásának modellje.....	58
10. ábra: A kapcsolatok típusai a határ menti területeken	62
11. ábra: Interakciók a határ menti térségekben	63
12. ábra: Nemzetiségi többség, 50% felett a Kárpát-medencében a 20. század első felében.....	94
13. ábra: Nemzetiségi többség a Kárpát-medencében az 1989–1992 közötti népszámlálások alapján	95
14. ábra: Az államhatárok tartóssága Kelet-Közép-Európában.....	96
15. ábra: A lakosok válaszokból kikövetkeztetett sematikus mozgási tere	103
16. ábra: A közúti határátkelőhelyek és átlagos éves forgalmuk (1998–1999 évi adatok alapján)	117
17. ábra: A határ menti kistérségek fejlettségi besorolása 2000-ben.....	124
18. ábra: Potenciális és megvalósuló határrégiók a Magyar határok mentén.....	138
I. sz. melléklet: Eurorégiók és határon átnyúló regionális együttműködések Magyarország részvételével 2001-ben	

T á b l á z a t o k j e g y z é k e

1. táblázat: A vizsgált térbeli határok rendszere	11
2. táblázat: A Duna mint határfolyó.....	19
3. táblázat: A PHARE CBC finanszírozása	82
4. táblázat: A határon átnyúló együttműködések rendszere Európában	85
5. táblázat: Határon átnyúló, intézményesült együttműködések Kelet-Közép-Európában 2000-ben.....	90
6. táblázat: Néhány európai ország határhosszúságának fő jellemzője	91
7. táblázat: A válaszadók által térképen megmutatott települések száma és a válaszok jellemzői	101
8. táblázat: A magyar határok mentén található euroregionális együttműködések főbb jellemzői	112
9. táblázat: Területi szintek a Magyarországgal szomszédos országokban	113
10. táblázat: Vízumköteles határ-viszonylatok 2001-ben.....	115
11. táblázat: Határátkelők a magyar államhatár mentén, s az átkelő-sűrűség az egyes határszakaszokra vonatkoztatva.	116
12. táblázat: A határtérségek fő jellemzői	125
13. táblázat: A főbb ipari ágazatok aránya a megtermelt tartományi GDP-ből Ausztriában tartományonként, 1987-ben és 1997-ben	126
14. táblázat: Egy főre jutó GDP a szlovák kerületekben, s azok aránya az országos átlaghoz viszonyítva 1996-ban	128
15. táblázat: A nominál GDP változása az előző évihez képest 1990 és 2000 között Ukrajnában és Magyarországon (%)	131
16. táblázat: Az egy főre eső GDP (ezer din/ USD).	133
17. táblázat: A főbb ágazatok részesedése a Pomurska régióban előállított bruttó hozzáadott értékből, 1998-ban.....	135

BEVEZETŐ

Az embert körülvevő földrajzi tér alapvető sajátossága, hogy felosztott, azaz különböző jellemzők szerint homogénnek nevezhető térrészek alakulnak ki. Ahol ezek a térrészek érintkeznek egymással, külön minőségű térelem alakul ki, amelyet általánosan határnak nevezhetünk. Nemes Nagy József elméleti munkájában a határ általános matematikai definícióját úgy adja meg, hogy az azon pontok halmaza, „amelyek tetszőlegesen kicsiny környezetében van a térrészhez tartozó és ahhoz nem tartozó pont” (Nemes Nagy 1998, 140). Ez az elv általában érvényes bármely elemből alkotott halmazokra, tehát a határ fogalmát használhatjuk egészen elvont értelemben is, mint pl. „a gondolkodás határai” vagy „az alkalmasság határa”. A határ fogalmának legtöbb értelmezésében azonban megtalálható a konkrét térbeliségre hivatkozás is. Gyakorlatilag minden létező dolognak van földrajzi értelemben vehető *kiterjedése*, s a dolgoknak, valamint jellemzőiknek van földrajzi *elterjedtsége*, s ilyen értelemben van *határa* is. E határoknak alapvető jellegzetességük, hogy önmagukba záródóak, izobár jellegűek, tehát minden esetben körbevesznek egy térrészt, amely a földrajzi tér többi részéhez hasonlítva egyedi jellemzőkkel rendelkezik.

Mindezeket összevetve elmondható, hogy a határ a tér valamely jellemző szerinti minőségi homogenitását megszakító térelem. A fent idézett matematikai definíciót megismerve munkánkban nem tesszük kizárólagossá a határ *vonal* jellegét. Megengedhető az a feltételezés is, hogy a határt alkotó pontok halmaza lehet vonal is, sáv is, s nem feltétlenül kétdimenziós alakzat (fal), de a hangsúly mindig a horizontális irányok egyik kitüntetett irányán van. Ilyen értelemben tehát a határ több irányú kiterjedéssel jellemezhető térelem, amely önálló minőséggel, önálló jellemzőkkel rendelkezik, amely nem csupán passzív elválasztó elemként létezik, hanem – ha a térbeli változások dinamikáját is vizsgáljuk, tehát bevonjuk az *időt* – maga is hatást gyakorol az elválasztott térrészek egyéb jellemzőinek változására. A változás tehát kétirányú, s kölcsönös. A térrész homogenitását adó jellemző(k) változása módosítja a határokat, ugyanakkor a határ jelenléte és minőségi változása alakítja az elválasztott térrészek egyéb jellemzőit.

Jelen munkában a teret felosztó határok közül az *államhatárokkal* foglalkozunk, amelyek esetében az adott állam szuverenitása, tehát az adott földrajzi térrész feletti legfőbb állami hatalom birtoklása adja a határral lezárt terület homogenitását. Az Antarktiszt és a szabad világtengerek kivételével ma már a Föld teljes területe valamely szuverén állam határain belül esik, így az államhatárok ma már nem valamely államot választják el a tér maradék részétől (mint az gyakran előfordult a világtörténelemben), hanem az államot egy másik államtól (hasonló szuverén térrésztől) különböztetik meg. Kialakulásukat így elsősorban társadalmi tényezők befolyásolták, amelyek elsősorban az adott társadalom fegyveres ereje, szervezettsége, a többi államénál előremutatóbb gazdasági-társadalmi viszonya (hódításhoz felhasználható erőforrásai) voltak. Térbeli módosításuk elsősorban a politikai erőviszonyok jellemzői mentén történik, míg minőségi módosulásuk az elválasztott területek gazdasági-társadalmi jellemzőitől függ.

Gyakorlati következtetéseinket arra szeretnénk vonatkoztatni, hogy a határ menti területek és az államok milyen folyamatok és hatások szintéziseként támogatják vagy gátolják a határ menti területek együttműködését, határrégióvá kapcsolódásukat, végső soron a határok elválasztó szerepének csökkenését. Miért erősödnek meg időnként az elválasztó falak, s miért és mikor törekszenek ezen területek az együttműködésre. Ehhez meg kell ismernünk az államhatárokat felépítő modern állam és a nacionalizmus megjelenését és tulajdonságait, az emberek gondolkodásában kialakuló mentális határokat, s a nemzetállamok határookra és saját szuverenitásukra vonatkozó érzékenységét és annak változását az időben. Mindezekhez társul a határ menti területek jellegzetességeinek és a határ, valamint határ menti területek egymásra hatásának vizsgálata, és az együttműködések intézményrendszerének bemutatása.

Munkánkban az alábbi problémakörök merülnek fel:

- 1) A határok mint a tér önálló jellemzőkkel leírható elemei, s az általuk elválasztott térrészek kölcsönösen hatást gyakorolnak egymásra. Különösen így van ez az államhatárok és a határok által elválasztott határ menti területek viszonylatában. Az államhatár megjelenése egy területen mindenképpen periferezálja a mellette elhelyezkedő területeket, azonban a határ menti területek hosszú távú fejlődési folyamatai befolyásolhatják a határ jellemzőinek változását. Kérdés, hogy a szétválasztott területek jellemzői mennyiben erősítik meg a határ létét? Ha több jellemzőjüket tekintve is periférikusak, tehát gazdasági, nemzetiségi, nyelvi, földrajzi, hatalmi értelemben, akkor erősítik a határ elválasztó szerepét. Ellenben, ha társadalmi-gazdasági jellemzőiket tekintetve nem nevezhetők perifériának, s a keletkezett határ hatalmi-térbeli szempontból periferezálja a területet, akkor ezek a határ menti területek keresni fogják a kapcsolatokat egymással, s a határ elválasztó szerepének csökkentését szorgalmazzák vagy a határ helyzete, vagy a határ minőségének megváltoztatása útján.
- 2) A határok tipizálása tehát elsősorban az általuk elválasztott területek jellemzőin keresztül valósítható meg, azon területek jellemzőin keresztül, ahol a fent vázolt kölcsönhatás megvalósul. Az érintett terület(sáv) mélysége a szerint alakul, hogy amely aspektusból vizsgáljuk a határt és a határral kapcsolatos folyamatokat. Jogi, adminisztratív és a gazdasági makrofolyamatok szempontjából nézve természetesen az egész, a határ által körbefogott állam a vizsgálat tárgya. A gazdasági és társadalmi mikrofolyamatokat vizsgálva lényegesen szűkebb sáv az, ahol a határ hatása érvényesül. Ennek a sávnak a szélessége sok jellemzőtől függ. Egységes jellegzetességeket a határ menti területekre vonatkoztatva nem tudunk kimutatni. Az együttműködésbe bevonható területeket funkcionálisan tudjuk lehatárolni, s az ezen lehatárolással született terület nem biztos, hogy egy egységes tér, hanem gyakran akár földrajzilag megosztott terület is lehet.
- 3) A Kárpát-medence határai által elválasztott területek homogenitását alapvetően a területek feletti állami szuverenitás hordozza. Más, elsősorban társadalmi

tekintetben a határok ritkán illeszkednek a homogén jellemzőkkel leírható területekhez, bár több, elsősorban gazdasági, másodsorban társadalmi szempontból a jelen határok fő jellemzőiket tekintve (gazdasági struktúra, társadalmi berendezkedés, közigazgatás, jövedelmi viszonyok) már bizonyos mértékig homogenizálták az általuk elválasztott térrészeket (államokat). A frissen kialakult határterületek minden esetben az adott országok földrajzi és hatalmi értelemben vett perifériáivá váltak, gazdasági, társadalmi folyamataikat tekintve azonban eltérő örökséggel rendelkeznek. A mai határok mentén található területek között egyaránt megtalálhatók történelmi léptékben és a medence egészét tekintve periférikus és centrum jellemzőkkel leírható területek is. A mai államok keretei között azonban kialakult egy új viszonyítási pont is, tehát a korabeli gazdasági periféria egy új állami centrumhoz képest ma gazdasági centrum jelleget mutat. Pl. a Vajdaság vagy Erdély központi és nyugati része az Osztrák–Magyar Monarchián, illetve a Magyar királyságon belül periférikus területek voltak, amelyek birodalmi szinten alulfejlettnak számítottak, de társadalmi-gazdasági fejlettségüket tekintve felette álltak Kárpátokon túli területeknek, a Vajdaság (Bánát és Bácska) esetében a hosszú török uralom alól felszabaduló Szerbiának. Az első világháborút követő határmegvonások után ezek a területek a fejletlenebb külső területek politikai irányítása alá kerültek, s országaik legfejlettebb területeivé váltak. Ez a két lépték ma is egymás mellett él, s határterületeinken egy különleges mozaikot alakít ki, amelynek leírását megnehezíti az a tény, hogy fejlettségüket abszolút (az egész térségre érvényes) vagy relatív (tehát a saját államukhoz képest) jelzőkkel írjuk-e le. Ezért a határ menti területek vizsgálatánál a centrum-periféria, fejlettség-fejletlenség összehasonlító elemzéseket mindig több léptékben kell végeznünk.

- 4) A határ által elválasztott határ menti területek homogenitása (gazdasági egymásrautaltság, nyelvi, nemzetiségi jellemzők, történelmi városi vonzáskörzetek, közlekedéshálózati szükségszerűségek) szempontjából mindenképpen káros következményekkel járt a határok megvonása, ami az előbb leírt relatív értékelés mellett abszolút értelemben mindenképpen e területek degradációjával járt (közlekedési helyzet romlása, gazdasági-társadalmi kapcsolatok elvesztése) mindkét oldalon. A térségben a határok megvonásánál sokkal súlyosabb probléma, hogy a történelmi szituáció és a győztes nagyhatalmak geopolitikai érdekei a térség államait nyugat-európai típusú nemzetállamok építésére kényszerítették (elvetve egy föderatív vagy konföderatív egység létrehozását úgy 1920-ban, mint 1947-ben), holott az újonnan keletkezett államok többsége nemzetiségi és térszerkezeti megosztottságánál fogva ezt csak súlyos nehézségek és konfliktusok árán (volt) képes megvalósítani. Ez a 20. századi küzdelem a térség összes államának életét megkeserítette, erőforrásait megcsapolta, s nem engedte meg, hogy ezek az államok természetes érdekeik

alapján együttműködjenek, holott ez elemi érdekük lenne földrajzi fekvésük következtében.

- 5) A határon átnyúló együttműködések szervezésének szükségességét a bemutatott jellemzők igazolják a Kárpát-medencében. Így kialakíthatók azok a közös határrégiók, amelyek oldani képesek a periferizáltságot. A nyugat-európai fejlődési modellel szemben ezek szervezésénél mindenképpen figyelembe kell venni néhány helyi jellegzetességet:
- Míg Nyugat-Európában a határon átnyúló együttműködések reneszánszát az államok több évtizedes közeledése készítette elő, addig térségünk államai még csupán néhány kérdésben fejezik ki közösségüket;
  - Térségünk államai erősen központosítottak. Eltérő közigazgatási, területfejlesztési rendszerükben nehezen található meg a hasonló kompetenciával rendelkező együttműködő partner. Emiatt az együttműködések munkálkodása nehézkes, s a megtalálható közös kompetenciák gyakran csak a kultúra, rendezvényszervezés területén engedik a valóban tevékeny együttműködést;
  - Az államok többsége féltékenyen őrzi nemzetállami státuszát, s nem ad lehetőséget arra, hogy szuverenitását megossza a területi szintekkel. Így még azok a kétoldalú egyezmények nem születtek meg, amelyek az együttműködések jogi kereteit tisztáznák, s lehetővé tennék, hogy az együttműködések önálló jogi személylé, a nemzetközi jog alanyává válhassanak;
  - A finanszírozás lehetőségei és mértéke is jelentős eltéréseket mutatnak határonként, mivel ezek elsősorban EU programokból valósulnak meg (Phare CBC, CREDO, Interreg), amelyek eltérő mértékben preferálják az EU-tagállam (Ausztria) és az EU-n kívüli államok határait. Ehhez nem járul erős nemzeti támogatási rendszer. A határtérségek fejlesztése ugyan nevesítve van számos, különböző szintű program dokumentumban, de nem kapcsolódik hozzá konkrét állami forrás. Mindezek eredményeképpen a Kárpát-medencei együttműködések szereplői körüket, tevékenységüket, szervezeti felépítésüket tekintve rendkívül heterogének.

A kutatás módszertana

Munkánk során jelentős mértékben támaszkodhattunk irodalmi előzményekre. Az elméleti kérdések külföldi szakirodalma széleskörűen dolgozza fel a határok és a határrégiók problematikáját. Ezek a művek elsősorban politikai földrajzi (pl. J. Ancel, J. R. V. Prescott vagy F. Ratzel művei), valamint geopolitikai megközelítést használnak (pl. Z. Brzezinski, M. Foucher, H. J. Mackinder). Fontos szerepet kapnak azon szerzők munkái, akik az önállósuló „border studies” – (határok tudománya) alapjait lerakták vagy azt továbbfejlesztették: itt elsősorban Remigio Ratti munkásságát kell

megemlíteni, de számos más neves szerző nevét is felsorolhatnánk (pl. N. Clement, N. Hansen, J. V. Minghi). Ezen kívül a külföldi irodalom között találunk a nacionalizmusra vonatkozó politikai és történelmi hivatkozásokat, valamint a jelenkori együttműködések leírásait és az európai államok határain kialakult együttműködések jogi kereteinek bemutatását. Fontos eleme volt az irodalmi gyűjtőmunkának, hogy megtaláljuk azokat a szakirodalmi forrásokat, amelyek a szomszédos országokban dolgozó szerzőktől származnak, s így megismerhessük a másik oldalon élők véleményét a határ és határrégiók fejlődésének meglehetősen kényes kérdéséről vagy a témához kapcsolódó szakterületekről. A helyzetet talán jellemzi, hogy meglehetősen kevés ilyen forrást találtunk (pl. I. Ianos, M. Pack, V. Sandru, B. Tosic). Ennek nem az az oka, hogy ezekben az országokban nem foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel, hanem hasonlóan a magyar állapotokhoz az eredmények döntő részét nemzeti nyelven publikálják, világnyelveken csak kevés tanulmány hozzáférhető – ez is egy fontos adalék tréségünk együttműködési problémáinak megismeréséhez. Éppen ezért gyakran a vizsgált körön kívüli országból származó szerző munkáira támaszkodunk térségünk gondjainak bemutatásánál (pl. K. Emsellem, C. Durandin, C. Waack).

A külföldi szerzőkhöz hasonló súllyal segítették munkánkat a hazai szakirodalmi források. A nyolcvanas és kilencvenes évek empirikus kutatásai az MTA RKK keretei között (pl. Baranyi B., Balcsók I., Dancs L., Erdősi F., Hajdú Z., Kiss J., Nagy I., Mezei I., Szörényiné K. I., Rechnitzer J.) gyakorlatilag a teljes magyar határról átfogó és egyben részletes elemzést adnak, elsősorban az Erdősi Ferenc által vezetett kutatások (nyolcvanas évek), valamint a Rechnitzer János által a kilencvenes években vezetett kutatások révén. Így a térbeli teljesség mellett történeti összehasonlítási lehetőséget is kínálnak ezek a források. Természetesen más egyetemi és kutatóintézeti műhelyekből származó munkákat is felhasználtunk (pl. Golobics P., Kovács Z., Nemes Nagy J., Ruttkay É., Süli Zakar I., Szónokyné A. G.). Számos szakirodalmi forrással járultak hozzá munkánkhoz a Határőrség és a Honvédség munkatársai, elsősorban a határőrizet és a határok kijelölése témakörben (Kobolka I., Sallai J., Suba J., Ritecz Gy., Teke A.).

Mivel dolgozatunk alapproblémája interdiszciplináris megközelítést igényel, a földrajz és a regionális tudomány alapművei mellett fel kellett használnunk a témához kapcsolódó történelmi, szociológiai, politológiai, közgazdasági és néprajzi munkákat is.

Az irodalmi feldolgozás mellett dolgozatunk empirikus kutatásokra is támaszkodik. E kutatások módszerei között egyik legfontosabbnak tekintettük a mélyinterjúk készítését a határon átnyúló együttműködések szereplőinek körében (önkormányzatok, együttműködő szervezetek, eurorégiók, határőrség). Másrészt kérdőíves formában ismertük meg a lakossági véleményeket az osztrák–magyar határ mentén az együttműködés lehetőségeiről, valamint a lakossági mental map-re vonatkozóan. Ezen kívül több száz főiskolai hallgató bevonásával végzett a szerző mental map kísérletet, amelyben a fiatal generáció határképét vizsgálta. Ezek a részvizsgálatok a dolgozatban bemutatásra kerülnek. Mindezek mellett a szerző számára fontos tapasztalatokat

nyújtott, hogy bekapcsolódhatott egy újonnan megalapított eurorégió munkájába 2001 tavaszán (Hármas-Duna Vidék Eurorégió), s részt vehet annak szervezésében.

Témánk megismerésének fontos eleme a statisztikai adatok elemzése. Ennek során alapvető nehézségek merültek fel. Dolgozatunk egyik alapelve, hogy *határrégióban* gondolkodik, vagyis egyszerre, egységként vizsgálja a határ mindkét oldalát. A statisztikai elemzések során is ezt a metódust kívántuk követni. A problémát a szomszédos országoknak a magyarországitól és egymástól is eltérő adatközlési gyakorlata jelentette. A fellelhető statisztikai adatok nagyon kevés összehasonlítható változót tartalmaztak, nem jutottunk hozzá települési szintű adatokhoz, mert vagy nem léteztek ilyenek (pl. Jugoszláviában a községi rendszer miatt), vagy nem voltak hozzáférhetőek. A rendelkezésre álló adatok jelentős része is elavult, mivel pl. az egykori jugoszláv tagállamok esetében a legegyszerűbb demográfiai adatok is csak az 1991. évi népszámlálás felvételei szerint léteznek, s a háborúk következtében ezek azóta jelentősen megváltoztak. Ukrajna esetében is teljesen reménytelen használható térségi vagy települési adatokhoz jutni. Szlovákiában járási és regionális szinten megbízható adatokkal dolgoztunk, de itt is, mint a többi határos ország esetében a területi szintek és a változók fajtái eltérőek, így azok összehasonlítása nehézkes. Az adathiány és a pontatlanság minden próbálkozás ellenére eleve értelmetlenné tette a pontosabb matematikai és térinformatikai feldolgozást, így az adatok bemutatása mellett a szerző puhább módszerek, a becslés és leírás, a verbális modellezés (Hanyecz 1994) eszközéhez folyamodott.

Kiinduló hipotézisek

- 1) A kialakult nemzetállami határok elválasztó szerepét és annak változását a központi (állami) akaratok mellett jelentős mértékben befolyásolják az elválasztott területek társadalmi-gazdasági jellemzői.
- 2) Az elválasztott határ menti területekből kialakulhatnak egybefüggő *határrégiók*, amelyek önálló entitások, s életüket alapvetően befolyásolja az államhatár jelenléte, amely egy plusz erőforrást jelent számukra. A határrégió kialakulása feltételekhez kötött, s ezeknek a feltételeknek a jelentős része endogén jellegű. A határrégióvá alakulás gazdasági-társadalmi feltételei történelmi léptékben alakulnak ki és át. A határ zártsága és a rövid távú központi akarat lassíthatja vagy elősegítheti a folyamatot, de a térszerkezeti meghatározottság, a funkcionális összetartozás dönti el, hogy két terület meddig jut el a határrégió kialakulásának folyamatában.
- 3) A határrégióvá alakulás valódi katalizátorai a határon átnyúló együttműködések, amelyek általában alulról induló kezdeményezések, de munkájuk hatékonyságát befolyásolja a politikai közeg, amelyben létrejöttek. A határrégió kialakulását a központi politika e szervezetek létrejöttének, munkájának támogatásával segítheti elő eredményesen.

- 4) A Kárpát-medencében számos olyan térséget találunk, amelyek magukban rejtik a határrégió kialakulásának lehetőségét, vagy már el is indultak ezen az úton. Fejlődésüket számos politikai kérdés akadályozza jelenleg. A határrégiók kialakulása választ adhat azokra a térszerkezeti és funkcionális problémákra, amelyeket a Kárpát-medencében húzott határok okoztak.

A problémák felvetése után megfogalmazott hipotéziseink megválaszolására dolgozatunk első részében meg kell vizsgálnunk először magukat a határokat, hiszen nélkülük maga a vizsgált problémakör sem létezne. Megvizsgáljuk kialakulásukat, jellemzőiket, alapvető kategóriáikat és funkcionális típusaikat, összefüggésüket a modern nemzetállam kialakulásával.

Témánk másik lényeges eleme a határ menti terület, amely hipotézisünk értelmében bizonyos feltételek megléte esetén határrégióvá, tehát önálló területi entitássá válhat, amely két (vagy több) állam területén található, de a különbözőségek ellenére kialakul az egységes arculata, egységes jellemzője. Ezeknek a régióknak a központi eleme az államhatár, amely fejlődésének egyik kulcsa. Így az első fejezet második fő részében ezeket a speciális térségeket elemezzük, s igyekszünk rávilágítani azokra a lényeges összefüggésekre, amelyek a két fő elem, tehát a határ és a határ menti területek fejlődése között léteznek, s modellek segítségével mutatjuk be ezeket a kapcsolatokat, s a határrégióvá alakulás feltételrendszerét.

A dolgozat második fejezetében a határon átnyúló együttműködések általános bemutatására vállalkozunk. Mint már a hipotézisekben is említettük, ezeket a szerveződéseket tartjuk alkalmasnak arra, hogy a határrégióvá válás útján elindítsák a határ menti területeket. Ez a fejezet tekinthető elméletinek is, de egyben leírónak is, mivel itt találjuk meg az Európai Unió határon átnyúló együttműködésekre vonatkozó politikájáról és intézményeiről szóló részt is. E kettősség oka, hogy az általunk vizsgált határon átnyúló együttműködések Nyugat-Európában jöttek létre, legnagyobb részt itt működnek sikeresen, tehát olyan európai egyedi jelenségek, amelyeknek az elméletét nem választhatjuk külön a példák bemutatásától. Ez a modell terjed tovább Közép- és Kelet-Európába is, ezért érdekes feltenni a kérdést, hogy néhány nyugat-európai sikeres példa vajon előrevetíti-e a későbbi fejlődést térségünkben, itt is eljutnak-e ezek az együttműködések hasonló szintre, mint pl. a holland–német határrégió, vagy térségünk sajátosságai nem engedik meg a modell középtávon sikeres átvételét.

A harmadik fő fejezet Magyarország és a szomszédos országok közötti államhatárok és határ menti területek esetében vizsgálja a határrégiók kialakulásának lehetőségét. Az esettanulmány bemutatja a Kárpát-medence határ menti területeinek és határainak speciális helyzetét, valamint felvázolja az általunk kialakulóban lévőnek vagy potenciálisnak minősített határrégiókat. Jellemzi azokat az akadályokat és lehetőségeket amelyek erre a folyamatra hatással vannak.

A negyedik fejezet összefoglalja a főbb új eredményeket és megállapításokat, s megfogalmaz javaslatokat is arra nézve, hogy elsősorban állami szinten milyen szerepvállalás segíthetné elő az együttműködések hatékony munkáját.

Dolgozatunkat irodalomjegyzék, név-, és tárgymutató egészíti ki.

Köszönet illeti kollegáimat, elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központjában, valamint más kutatóhelyeken, szervezeteknél dolgozó kutatókat és szakembereket, akik tanácsaikkal, véleményükkel, ismereteikkel segítették a dolgozat elkészítését. Ki kell emelnem témavezetőm, Horváth Gyula, valamint az MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet igazgatója, Rechnitzer János és a „Regionális politika és gazdaságtan” PhD. program vezetője Buday-Sántha Attila segítségét munkám megszervezésében és irányításában.

Külön köszönet jár a családomnak, feleségemnek, Tamarának és lányomnak, Lucának, akik türelmükkel járultak hozzá az értekezés befejezéséhez.

1. A HATÁROKRA VONATKOZÓ ELMÉLETI KÉRDÉSEK

1.1. A határok kutatása

Európa történelmi öröksége, hogy területét viszonylag kis területű államok határai osztják fel. A középkor politizálásának univerzális erkölcsi értékeit, az egységes keresztény Európa eszmeiségét a 17. században Richelieu bíboros munkásságában először felváltotta a *raison d'état*, az állam mindenekfölött való érdeke, amely ezek után a politikusok cselekedeteit irányította. Az egységes *nemzet*, így a *nemzetállamok* kialakulásával – a Francia Forradalomtól kezdődően – különleges jelentőséget kaptak az államot a többi államtól elválasztó határok, amelyek a központi hatalom szuverenitásának alapvető pilléreivé, valamint a nemzethez való tartozás egyik szimbólumává váltak, térbeli megjelenésévé fejlődtek, s alakultak a mai értelemben vett államhatárokká. Az erősen központosított államhatalom az országok térszerkezetét is a saját képére formálta, s így általában – ha nem is minden esetben – a határok menti térségek perifériává váltak az országok központi területeihez képest. A határok állam- és nemzetformáló szerepének felerősödésével a földrajzi gondolkodók figyelme is ebbe az irányba fordult, s a 19. sz. végétől kezdve több politikai földrajzi iskola egyik központi témájává vált (pl. Ratzel 1897; 1904; Ancel 1936–1945; Guichonnet–Raffestin; 1974; Prescott 1987; Mackinder 1999). Tevékenységük elsősorban a határok kifejlődésére, változásaira, valamint az állam és a nemzet létre gyakorolt hatásaira terjedt ki. A határok elméletével foglalkozó kutatások jelentős visszaesését okozta, hogy a témát, elsősorban Ratzel és Haushoffer műveire alapozva a fasizmus ideológusai saját tevékenységük igazolására használták fel. A második világháború utáni időszakban a szocialista tábor országaiban a politikai földrajz, s ezen belül a határok kérdése is a nem kívánatos kutatási területek közé tartozott. Európa nyugati felén ebben az időszakban az egységesülő térség egyik jelentős problémájává vált a határ menti periférikus területek fejlesztése, mivel azok az integráció egyik erős gátjává váltak, mintegy „szakadásokat” okoztak a közös térben (Courlet 1988). A kutatások így inkább a gyakorlat felé fordultak, s egyre nagyobb hangsúlyt kapott a határ menti területek vizsgálata, s ezen belül, elsősorban a nyolcvanas években az EK kezdeményezéseinek köszönhetően a határon átnyúló együttműködések elméleti és gyakorlati vizsgálata (Ratti 1993).

A határ menti térségek kutatása Magyarországon már a nyolcvanas évek végén megkezdődött (Erdősi 1988; Rechnitzer 1990), de a téma igazi népszerűsége csak a rendszerváltás után következett be, mikor a megnyíló határok, az önkormányzati rendszer bevezetése megteremtette a területi szereplők, önkormányzatok, intézmények, civil szervezetek határon átnyúló kapcsolatainak önálló kezdeményezésű és szervezésű kialakítását. Így a kapcsolatok számának fejlődésével, s az EU támogatási elveinek megjelenésével a hazai kutatók figyelmének a középpontjába is került ez a téma (Ruttkay 1995, Golobics 1996, Nárai–Rechnitzer 1999; Szónokyné Ancsin 1999).

A határok liberalizálásának folyamata felerősíti azt az igényt, hogy megismerjük az ezzel együtt járó pozitív vagy negatív hatásokat. „Az elválasztó korlátok és a határok természetesen kritikus, de gyakran alábecsült szerepet játszanak a térbeli és a társadalmi–gazdasági fejlődés során, pedig a történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a korlátok lebontása alapvető hatást fejt ki egy régió vagy egy nemzet fejlődésében” (Batten–Johansson 1991).

Prescott (1987, 159–174) szerint a határra vonatkozó földrajzi szempontú kutatások fő irányai az alábbiakat ölelik fel: 1) a határ mint a kultúrtáj eleme, 2) az államhatár által a határtérsegre és a gazdasági tevékenységre gyakorolt hatások, 3) a határ hatása a határ mentén élők attitűdjeire, 4) a határ állami politikára gyakorolt hatása.

A földrajz és a regionális tudomány számára a határ bonyolult térbeli elem. A földrajzi kutatásban a határok fejlődését és állapotát háromféle nézőpontból vizsgálhatjuk:

- A definiálás, a határ kijelölésének módja, szemlélete, a határ fizikai megjelenése. Ide sorolhatjuk a határok keletkezésével, megállapításával és változásával foglalkozó irodalmat. Részben a határok fizikai megjelenésével, értelmezésével foglalkozó kutatásokat, amelyek a határokat a fizikai megjelenésük szerint csoportosítják: mesterséges és természetes határok, a határ eredetét a mentális megjelenésben kutatók munkáit.
- A második megközelítés lényege a határok térbeli változásának vizsgálata: milyen akaratok, érdekek vezetnek egyes határvonalak megváltozásához, milyen konfliktusok születnek, szülehetnek a határok pozícióiból.
- Harmadszor a határok funkcióinak vizsgálata is egy megközelítési forma. Ez esetben a határ jellemzői erősen összefüggenek az adott államok helyzetével, az állam akaratával, mivel az államhatár funkcióit minden esetben a lehatárolt állam szabja meg.

E három aspektus vizsgálatát két logikai irányból folytathatjuk: egyrészt lényeges elem a földrajzi jellemzők (természeti, társadalmi) hatása a határ megjelenésére, a fent leírt három aspektus szerinti változására, másrészt alapvető vizsgálati irány a különböző fejlődésű határok hatásának vizsgálata az általa elválasztott területekre.

1.2. A politikai határok definiálási problémái

A nemzetközi jogban a modern államhatár fogalma egyszerű. „Az államhatár az a vonal, illetve sík, amely az adott állam területét elválasztja más államok területétől, illetve a *res communis omnium usus* [közösen használt területek] természetű területektől és térségektől.” (Bruhács 1999, 81) Az állam területe azonban a felette levő légtérre és a Föld alatta elhelyezkedő darabjára is kiterjed, így valójában egy gömbcikket alkot, így határa ennek a gömbcikknek a palástja. Az államhatárokat az államok közötti

szerződések alapján térképi módszerrel, delimitációval állapítják meg, majd a terepi kijelöléssel, a demarkációval rögzítik.

Az alábbiakban az államok és népcsoportok közötti határok számos aspektusával kívánunk foglalkozni, így megkülönböztetjük, s bemutatjuk a fizikai térben létező államhatárt és az emberi tudatban kialakult mentális határt (1. táblázat).

1. táblázat: A vizsgált térbeli határok rendszere

Fizikai határ		Mentális határ
Frontier (határzóna)	Boundary (határvonal)	
Politikai	Szárazföldi vagy tengeri	Területi identitás: „mi” és „ők” határa
Népesedési	Természetes vagy mesterséges	
Vallási, kulturális		Mental map: a különböző szinten ismert területek határa

Forrás: Saját szerkesztés.

1.2.1. A „frontier” és a „boundary” – határzóna és a határvonal

A határok földrajzi értelmezésével foglalkozó irodalom központi kérdésként kezeli a két fogalom, a „frontier” és a „boundary” megkülönböztetését (Guichonnet–Raffestin 1974; Prescott 1990; Taylor 1993), míg mások a „határ” fogalmának valamely altípusát látják benne (Ratti 1993; Nemes Nagy 1998). A mai magyar nyelvben a határ fogalmára tulajdonképpen csak egy szavunk van: a „határ”. A régi magyar nyelvből közismert a *gyepű* szó, az a fogalom, amelyről tudjuk, hogy a mai értelemben vett határvonaltól különböző lakatlan sávot jelent, amely végeredményben határként funkcionált. Mai szavunk semmi esetre sem tudná visszaadni azt a különbséget, amelyet az alcímben jelzett és a határokról szóló irodalomban használt két szó fejez ki: „frontier – boundary”. Gyepű szavunk újbóli bevezetése a köz- vagy szaknyelvbe sem pótolná ezt a nyelvi hiányosságot, mivel az angol nyelvben a „frontier” ennél lényegesen több irányú jelentéstartalommal bír (éppen ezért jelen alfejezetben az angol szót használjuk). A szó latin eredetű, az angolba bejutott szóval szinte azonos hangalakú francia „frontière” és a spanyol „frontera” ugyanúgy a határra vonatkozó általános kifejezés, mint a magyar határ (bár létezik mind az angol, mind a latin nyelvekben a „limit” szó is, de témánk szempontjából ennek jelentése mindenhol túl általános, túlságosan átvitt értelmű). Az angolhoz hasonlóan az olasz nyelv választja még külön a „frontiera” szó jelentését (legalábbis részben) az államhatárra vonatkozó „confine” szótól.

A szakmai terminológia számára tehát jelenleg az angol szavak adják meg a legárnyaltabb kifejezési lehetőséget. A „frontier” egy határzónát jelöl, fő jellemzője, hogy egy az elhatárolt területtől *kifelé* orientált, a térben terjedő homlokkal, míg a „boundary” egy határvonal, inkább befelé orientált. A „boundary” tehát az elválasztás meghatározott vonala, míg a „frontier” egy kontaktus zóna (Taylor 1993). Prescott

(1987) hangsúlyozza, hogy létezik elválasztó és összekötő típusú frontier zóna. Az államok mindig keresték az olyan határokat, amelyek a szomszédaikkal szemben védelmi lehetőségeket biztosítanak, de ugyanakkor léteznek olyan frontier zónák is, amelyek vonzó erőforrásokkal rendelkeznek, vagy könnyen átjárhatók, így kapcsolatot teremtettek az elválasztott politikai csoportok, entitások között (a kapcsolat tartalma lehetett kereskedelem, sarc fizetése migráció vagy konfliktus is). A „frontier” jelentése egy eltérő minőség, nem a határvonal jelentésű „boundary” szinonimája.

A frontier-t már csak mint történelmi fogalmat használjuk (*Guichonnet–Raffestin* 1974; *Prescott* 1987; *Taylor* 1993). Ebben az értelemben frontierként a terjeszkedő birodalmak külső határait nevezik meg, amelyek világrendszereket, egy létező világrendet választottak külön a „rend nélküli” világtól. Világbirodalmat választottak el egy másik világbirodalomtól, a határos kisméretű államoktól vagy népcsoportoktól. Tehát csak nagy rendszerek, birodalmak lehatárolására használják a frontier fogalmát. Ezek mintegy „izobárként” vették körbe a központi területek körül húzódó gyenge birodalmi perifériákat, semmi közük nem volt valamilyen „nemzeti” területhez. Elválasztó szerepük nemcsak térbeli, hanem „időbeli” is volt, hiszen a korabeli civilizáció magas fokán álló területeket a legtöbb esetben nem más államoktól szeparálták el, hanem a civilizálatlan világtól, a barbároktól, s így mintegy folyamatos „frontier” teljesítettek szolgálatot (*Guichonnet–Raffestin* 1974). A birodalmak a védelmi vonal ideális kialakítására törekedtek, így ezek a vonalak részben térben is változtak, részben jelentős védelmi berendezéseket alakítottak ki (Kínai Nagy Fal, Limes, Traianus Fala), amelyek a frontier részét képezték, a perifériák katonai felvonulási területek voltak (lásd a pannóniai katonai táborok nyomait). A magyar *gyepű*-n belül is ismert a *gyepűvonal* és a *gyepűkapu* fogalma, amely a gyepű külső peremén a katonai védvonalat és az átkelés helyeit jelentette, míg a *gyepűelve* a vonalon túli, külső, lakatlan terület volt (*Sallai* 2001). *Taylor* (1993) hasonló hódító birodalmi határzónaként írja le az imperialista birodalmak hódításainak korabeli határait Amerikában, Ausztráliában, Észak- és Dél-Afrikában Északnyugat-Indiában és Oroszország ázsiai részén. A frontier megszűnt létezni, mikor kialakult az egységes világrend a 20. század elején, s ma már csak mint történelmi fogalmat emlegethetjük.

Prescott (1987) a fogalom színesebb, kifinomultabb magyarázatát adja, nem feltétlenül államok külső hataraként értelmezi azt, hanem frontier húzódhat egy államon belül is: tehát vonatkozhat politikai választóvonalra két állam között (bizonyos feltételek között), másrészt egy országon belül a benépesült és a lakatlan terület határát jelöli.

A *politikai frontier* a szomszédos államokat és földrajzi érdekeltségeket választotta el egymástól. Fő jellemzői a helyzete, fizikai jellemzői voltak, amelyek elsősorban a szomszédos országok attitűdjeivel, politikájával függtek össze. Döntő befolyása volt a kulturális nagyrégiók kiterjedésére (pl. a római és bizánci kulturális hatásokat Európában vagy az egykori gyarmatok kulturális elkötelezettségét). Ezek a frontierek általában az általuk lehatárolt területnél gazdaságilag kevésbé fejlettek voltak, mivel a

belső területek kielégítették a gazdasági szereplők igényeit, s nem kívántak a periférikus területek felé terjeszkedni vagy az erőforrásait kihasználni.

A frontier területeken olyan politikai szervezetek jönnek létre, amelyek a körülhatárolt terület egységét hivatottak védeni. Ezek a határvédelmi felvonulási területek pl. Pannónia de még inkább Dácia a Római Birodalom esetében; a puffer államok, amelyek két erős hatalom közötti területen azért jönnek létre, hogy a szomszédok csökkentsék a közvetlen konfliktus veszélyét; a befolyási és érdekeltségi övezetek általában kétoldalú szerződések eredményeként alakultak ki. Prinz Gyula (Prinz é.n.) három határörvidék típust különböztet meg. Magyarországon: a „Külső-Magyarország” afféle gyepű, tehát használatlan terület; másik két típus a német „Grenzmark” és a szláv „Kraina”. A német Grenzmarkot az örvidék és határbánság alakban a magyarság is ismerte: már Szent István alapított határispánságokat (Sallai 2001). Hatalmának teljében egész láncolat létezett belőlük, de a magyarság csak csekély mértékben népesítette be azokat. A német változat egy évszázadi, szekuláris homlokkal, amelynek célja a földszerzés, előrenyomulás. A magyar változat politikai és katonai szerepű volt. A szláv kraina-típusú benépesedés határon túli területekre történő kitelepülés, általában gyéren lakott területekre (ilyen a moldvai csángók szállásterületének benépesülése is). Érdekes megjegyezni, hogy feltehetően történelmi léptékű kiváltságaiknak és különállásuknak köszönhetően ezeken a határörvidékeken maradt meg egy erős regionális identitástudat, amelyhez még a más, határtérségekben letelepített, bizonyos önállósággal rendelkező népcsoportok identitása fogható (pl. erdélyi szászok).

A politikai frontierek fejlődésére általában jellemző, hogy a széles frontier zóna kezdetben használaton kívüli erdős, mocsaras vagy parlagon hagyott terület. Az egyes államok természetesen területüket növelendő egyre inkább belakják ezt a sávot, így az egyre inkább keskenyedek, a használaton kívüli terület egyre inkább használatba kerül, s az elválasztó frontierek helyébe kontakt zónák kerülnek. A szomszédos államok ilyen jellegű terjeszkedése területi vitákat von maga után, s szükségessé teszi az elválasztó határ pontos definiálását. Erre példa a magyar gyepűrendszer átalakulása a 11–13. század során. Létrejöttek a határvármegyék, betelepítették a gyepűelvét (őr és lövő községek). E változások után születtek az első határ- és békeszerződések 1225-ben Grazban és 1254-ben Pozsonyban (Sallai 2001).

Prescott (1987) megkülönbözteti még az országon belüli ún. *népesedési határt*, amely *elsődleges* formájában ez akkor jelenik meg, amikor egy állam újonnan népesít be lakatlan területet, ezáltal az autoritását fokozatosan kiterjesztve. Erre klasszikus példa Észak-Amerika benépesülése. A frontier vándorlása a kontinensen keletről nyugatra sokat foglalkoztatta a történelmi és politikai földrajzzal foglalkozó szakembereket. Megállapítást nyert, hogy helyzetének mérésére nem lehet alkalmas a mindenkori népsűrűség mérése, sokkal inkább a politikai és gazdasági szervezetek jelenléte, az adminisztráció megtelepedése, a bányatevékenység kiadása, a földek birtokviszonyainak rendezése, az adóztatás (Prescott 1987) (Ratzel [1897] is utal erre a

folyamatra, mint a kultúrállam kialakulására). A *másodlagos* népesedési határ a korlátozott gazdasági aktivitással társult alacsony népsűrűséggel jellemezhető területekhez köthető. Ilyen másodlagos népesedési határokkal olyan országok esetében találkozhatunk, amelyeknek jelentős része esik a sivatagi éghajlati területre vagy a hideg illetve forró éghajlati övekre.

A frontier tehát nem a határ egy funkcionális típusa (mint pl. *Ratzel* okfejtését követve gondolnánk), hanem egy különálló jelenség, amely történelmi léptékű befolyási övezetekre osztotta a földrajzi teret. Nagy birodalmi, kulturális központok terjeszkedésének határát jelentette, s mozgásban volt mindaddig, míg az erőviszonyok alakulása megállásra nem kényszerítette. Végző soron alapjául szolgált a nemzeti államhatárok (boundary) kialakulásának, mivel azok a frontieren belüli delimitációval születtek.

Az államhatár fogalma a frontiertől eltérően elválasztó politikai vonalat jelent, amelyet földrajzilag pontos delimitációval (elméleti kijelöléssel) és a terepen demarkációval (terepi, fizikai kijelöléssel) állapítottak meg, s a szomszédos államok kölcsönösen elfogadtak.

Létrejöttét tekintve a klasszikus fejlődési vonal az egykori frontier sáv elkeskenyedése során a szomszédos államok viták árán vagy anélkül elvégzik a delimitáció és a demarkáció procedúráját, így rögzítik az egykori frontieren belül a pontos államhatárt. Európa középső és délkeleti részén ilyen határnak tekinthető pl. a cseh–német határ, amely a szuverén Csehszlovákia megszületésekor jött létre, tehát a versailles-i béketárgyalások során. Megállapításakor a hangsúly a történelmi határok elvén volt (*Cholnoky* 1925). A határ visszavezethető a középkori birodalmi határokig. Hasonló példaként említhetjük az Al-Duna vonalát követő bolgár–román határt (*Printz* é.n.), ahol a frontier átalakulása időben hozzánk lényegesen közelebb esik. Ezeknek a határoknak a nagy része hosszú történelmi múltra tekint vissza. A Római Birodalom, Nagy Károly Birodalma egyértelműen a Dunával zárta le keleti határait (időszakos hódításokat nem számítva – pl. Traianus császár dáciai hódításai). A Török Birodalom többször, s hosszabb időszakokra átlépte a Duna vonalát (Magyarország meghódítása vagy Románia alávetése, a fanarióták uralma), de csak a Dunától délre eső területek váltak tartósan a birodalom integráns részévé. Hasonlóan a Duna volt a határa a Habsburg Birodalomnak, valamint az Orosz Birodalom balkáni törekvéseinek is. Négy hatalom érdekei ütköztek itt össze: az orosz, az osztrák, a német és a török érdekek. Az önállóságukat elnyert al-dunai államok (1859 – Románia elődje a Havasalföld és Moldova Egyesült Fejedelemség; 1878 – Szerbia; 1876, illetve 1908 – Bulgária) között állandósultak a területi viták, így azok hol az egyik, hol a másik nagyhatalom gyámsága alá kerültek. Területi kialakulásuk az első világháború után fejeződött be. Így tehát egykori birodalmi határok, frontierek fejlődtek államhatárrá, s maradtak meg a Duna mentén 470 km hosszan (*Breu* 1971).

1.2.2. Szárazföldi és tengeri határok

Bár a Kárpát-medencében ezt természetszerűleg nem érzékeljük, de a földrajzi irodalom nagy teret szentel a tengeri határok problémakörének, s elkülönítetten kezeli a szárazföldi határok kérdésétől. A felségvizek egy állam szárazföldi területének teljes jogú folytatásának számítanak, így arra az adott állam szuverenitása kiterjed. Ebben az esetben a pontos határok kijelölése nehézségeket okoz, nem lévén olyan terepidom, amelyhez az egyes határpontok köthetők. Ez sok félreértésre adhat alkalmat, ha (általában gazdasági érdekeinek engedve, vagy védelmi okokból) egy ország ezen túl is olyan tevékenységet folytat, amelyet csak saját felségterületén tehetne meg. Ezen határok módosítása (nem lévén szomszéd állam) kevesebb konfliktussal jár, mint a szárazföldi határok esetében. A határok kijelölése az adott állam tengerpartjához viszonyítva történik, ami viszonylag egyszerű, ha a part egyenes, de ha csipkézett, s mélyen tagolt, akkor a delimitáció sok problémát okozhat.

A 19. századig a fő tengeri hatalmak a három tengeri mérföldes határban állapították meg a part menti országok felségterületét. Ez a távolság elsősorban védelmi célokat szolgált, a korabeli haditechnikához igazodott. A technika fejlődése, de főként az a felismerés, hogy a tengerparti selfterületek jelentős természeti kincseket (ásványi kincseket, halállományt) rejtene, szükségessé tette ennek a távolságnak a megnövelését. A jelenleg érvényben lévő alapszabályt, hogy a partoktól számított 12 tengeri mérföld (kb. 22,2 km) tartozik a part menti állam felségterületéhez először Oroszország proklamálta 1909-ben, de 1945 után általánossá vált. Így oda tartozik az a tengerrész és tengerfenék a kitermelhető kincsivel együtt. 1945 után az e határon túl található kontinentális selfterületeket, a halászati és gazdasági zónákat közös területnek kezdték tekinteni, de meghatároztak olyan speciális területeket is, amelyek ezen területen kívül egy-egy országhoz tartozhatnak, valamely különös érdek okán. Ezek az ún. „folytatólagos zónák”, a szigetekhez tartozó vizek és a biztonsági zónák. A tengeri határok meghúzásának szabályait, valamint az előbb vázolt különleges zónákat az ENSZ 1958-as tengeri jogról szóló konferenciája rögzítette a „Konvenció a felségvizekről és a folytatólagos zónákról” dokumentumában, amelyet némi változtatással, de átvett az 1982. évi „Konvenció a tengeri jogról” (Prescott 1987).

A tengeri határok meghúzása ott okoz igazán problémát, ahol a két part közötti távolság kisebb, mint 24 tengeri mérföld, s egy erősen tagolt part esetében a két államnak meg kell állapítania a pontos határvonalat.

A tengeri határok mindazonáltal lényegesen kevesebb problémát hordoznak, mint a szárazföldiek. Eleve kevésbé ellenőrizhetők, tehát sokkal inkább permeábilisak, mint a nemzetközi kontinentális határok. Demarkációra általában nem kerül sor, kivéve azokat a szituációkat, mikor szűk tengerrészekben kell kijelölni az államok határait. Változtatásuknál, kijelölésükénél az államok gazdasági, védelmi szempontjai játszanak szerepet, s nem kell számolni a szárazföldi határok változtatása esetén fellépő nacionalista érzelmekkel, a nemzetiségi, nyelvi területekkel.³

Ratzel a tengeri határokat a legtokéletesebb határoknak tartja, tulajdonképpen az egyetlen természetes határnak (*Ratzel* 1897; 1909; *Hajdú* 1998a). A tenger szab határt az ökumené, tehát a lakott területek terjedésének, így ha egy ország politikai határa a tengerpartja, úgy számos konfliktust kerül el. A határookra mint elválasztó és védelmi vonalakra tekint, így szerintem egy államnak a lehető leghosszabb tengeri határookra (minél zegzugosabb partvonal), s a lehető legrövidebb szárazföldi határookra kell törekednie, mivel így lehet a legkisebb az érintkezési felülete más államokkal. A tengeri határoknál, mint láttuk a problémát leginkább az jelenti *Ratzel* szerint is, hogy meddig terjed a felségterület határa a nyílt vízen. A technika fejlődése, a selfterületeken feltárt kincsek vonzereje és a felségvizek kiterjedése olyan problémákat vetett fel *Ratzel* műveinek megjelenése óta, amelyekkel ő még nem számolhatott, bár az alaptétel igaz maradt, tehát a tengeri határok még mindig inkább problémamentesek, mint a szárazföldiek.

A szárazföldi határok esetében az európai nemzetekhez tartozó gondolkodók számára a téma értelemszerűen nem lehetett független saját nemzetük, illetve államuk történelmétől, elhivatottságától. Ezért a hasonlóságok mellett jelentős eltéréseket találhatunk a francia, német és angolszász iskolák között, nem beszélve a magyar kutatókról (*Prinz* é.n.). Így pl. a természeti határok tárgyalása leginkább a francia irodalomban jelenik meg (*Jones* 1959). Ez a gondolkodásmód, amely a természetes határokat idealizálja visszavezethető a franciák azon igényére, hogy a Rajna legyen a francia–német határ.

1.2.3. Természetes határok

A szakirodalomban általános megállapítás, hogy természetes határokról nem beszélhetünk, mert minden határ emberi tevékenység, az emberi térszemlélet eredménye (*Houtum* 1997). Ilyen értelemben csupán természeti objektumok által jelölt határokról beszélhetünk.

A természetes határ közkeletű fogalom, s ezen általában olyan határt értünk, amelyet valamely „áthatolhatatlan” természeti képződmény, tehát egy hegység vagy folyó segítségével jelölnek ki. A határvédelemmel foglalkozó irodalom ez alapján különbözteti meg a természetes és mesterséges határ fogalmát: természetes határnak nevezi a természetes akadályokat (folyó, tenger, sivatag stb.), mesterséges határvonalnak a terepen elhelyezett határjeleket (*Ritecz–Sallai* 1999). Napjaink földrajzi irodalma különböző aspektusból ugyan, de tagadja a természetes (értsd: természettől eleve elrendelt) határok létét. A 20. sz. első felének politikai földrajzában azonban többször találkozunk a „természetes” határokkal. *Ratzel* (1897; 1909) szerint a természeti terület korlátai, mint például a hegységek, mindenképpen felosztják a teret, s a politikai határok ráhelyezése ezen természeti alakzatokra, az csupán ezek hasznosítása, így ezekből a korlátokból kinőnek a természetes határok. Organikus államszemléletében az állam területét, így határait is a „néperő” formálja, amelynek terjedése (vagy visszavonulása) alakítja az állam területét, s ennek a terjedésnek

legfeljebb ezek a természeti korlátok jelenthettek akadályt, s így ezeken húzták meg a későbbi politikai határt. A természetes határ szerinte „... a legszélesebb életföldrajzi értelemben vett ökümenének [földrajzi környezetnek] és minden megjelenési formájának felhasználása a politikai földrajzban” (Ratzel 1897, 471). Ratzel abszolút hatásfokú természeti határnak a tengerpartokat és a sivatagot tartja, mivel az ökümené, tehát az emberiség által lakott terület terjedésének ez szabhat csak határt. Ezek esetében feleslegesnek tartja a politikai jelzőt. Az ökümené abszolút határain belül a többi határ (bár lehetnek természeti képződménnyel jelöltek) ennél gyengébbek, s elválasztó szerepüket a politikai határok meghúzására használják ki, viszont ezek között nincs olyan, amely tartósan szét tudta volna választani a népeket. Más értelemben használva a természetes határ fogalmát Ratzelnél az állam egy élő organizmus, így a határ egy védő „epidermis”, amely az állam szervezetét óvja, ilyen értelemben az adott állam természetes térigényének lehatárolásaként funkcionál, amennyiben az optimális nagyságig kiterjed az állam természetes határok jönnek létre. Prinz (é.n.) művében többször hivatkozik a természetes határokra, amelyek a Kárpát-medencét övezik. A Kárpátokon húzódó határ valóban az egyik leghosszabb ideig fennálló államhatár volt, s egy része ma is az (lásd a 4.1.1 fejezetben). A bemutatott szerzők által megélt történelmi szituáció jelentősen eltérő volt napjainktól. Egyrészt a határokat egyértelműen mint elválasztó vonalakat tekintették, amelyeknek legfontosabb feladatuk az államterület védelme. Így a nehezen átjárható határok (hegységek, folyók) katonai védő szerepének tulajdonították a köztes területek centripetális (országegyesítő) erejét. Ez szolgált magyarázatul a Nagy-Magyarország területi integritása melletti érvelésnek, valamint a franciák törekvésének, hogy a Németországgal szemben a Rajna-határt (tehát Elzászt) visszafoglalják, majd megtartsák. Összefoglalva tehát ez az érvelés a természeti objektumokra helyezett határ fontosságát húzza alá, mivel – történelmi példák alapján – az így kialakult természetes földrajzi egységek (mint pl. a Kárpát-medence) alkalmasak az állam- és országépítésre, annak egységesítésére.

Lássuk tehát, hogy miként jellemezhetjük a természetinek mondott határokat, milyen érdekek fűződhetnek hozzájuk, s milyen hatással lehetnek az államok életére.

A folyami határok

A határok megállapításánál előszeretettel használt természeti objektum a folyó. Leglátványosabb megjelenése a nagy folyamok mentén húzott államhatár, de Magyarország esetében is gyakran találkozunk kisebb határvizekkel kijelölt vonalakkal is. Nem hajózható folyók esetén a határ általában a meder középvonalán húzódik. A hajózható folyók esetében a határ rendszerint nem a folyó középvonalában, hanem a folyó sodorvonalánál található (Bruhács 1999). Ennek az az értelme, hogy a meder itt a legmélyebb, így a hajózható út is itt halad, tehát mind a két fél részesedhet belőle. A több ágra szakadó folyó esetében a főág, a legtöbb vizet szállító ág sodorvonala lesz az érvényes. Ez a megállapítás természetesen problémákat hordozhat magában. Egy folyó sodorvonala, főleg meanderező vagy változékony vízjárású folyó esetében – gyakran

változik, így a sodorvonal vagy a fő ág is áthelyeződhet, megváltoztatva ezzel a két ország határát, így területét. (Ennek a problémának a „mesterséges” változata állt elő a magyar–szlovák határon, mikor Szlovákia a Duna vizének nagyobb részét a Szlovákia területén lévő üzemvízcsatornába terelte, miáltal elméletileg az vált a fő ággá, így a nemzetközi szerződések értelmében sodorvonala alkotta volna a két ország határát. Természetesen ezt mindkét fél csak elméleti lehetőségként kezelte, így Magyarország a hágai kereset benyújtásakor nem is használta fel a határproblémát mint érvet.)

Több esetben találkozunk azzal a jelenséggel is, mikor a határ a folyó valamelyik partján található, így a folyó teljes vízfelülete az egyik állam területét alkotja. Kis folyóknál ez nem jelent problémát, nagyobb folyamoknál a gazdasági hasznosítás miatt problémák keletkezhetnek. Ennek legismertebb példája a Török Birodalom és Perzsia között kialakult határ a Shatt-el-Arabon. A brit, török, perzsa és orosz egyezmény szerint 1913-ban a határ a keleti, tehát a perzsa (később iráni) partra került. Így a három nagy folyó közös torkolataként funkcionáló Shatt-el-Arab teljes mértékben Irak befolyása alá került, kizárva Iránt a folyó használatából. 1937-ben Irán jogot kapott a folyó használatára a felezővonalig, amit 1975-ben Irak is elismert, s egyezményt kötött Iránnal, de a tárgyalt időszak alatt mindvégig kisebb viták keletkeztek a folyó használatából. Így Irak 1980-ban ezt a megállapodást visszavonta, s ez volt a hivatalos indoka az 1980–88. évi iraki–iráni háborúnak (Nagy K. 1997; Goldschmidt 1997).

A folyó elválasztó szerepét nem lehet természettől adott határnak tekinteni. A Duna példáján bemutatható, hogy a folyó több szakaszán (Németországban, Ausztriában, Győr és Esztergom–Dunakanyar között, illetve a Pesti-medence szakaszán) évszázadokon át nem alkotott sem országot, sem regionális határt.

Mindezek alapján a folyó német és osztrák szakasza alapvetően eltér a többitől. Ebben a két országban csak nagyon rövid szakaszon képez a folyó állam- vagy régióhatárt. Németországban csak Ulm és Neu-Ulm között jelöli Baden-Württemberg és Bajorország határát, valamint Passau után Ausztria és Németország határát. Ausztriában az Felső-Ausztria és Alsó-Ausztria közötti regionális határ mintegy 35 km-es szakaszát jelenti a folyó. Ezeknek a határoknak azonban gyakorlati jelentőségük csekély. Ezekben az országokban a régiók a folyó mindkét partjára kiterjednek, sőt Ausztriában a folyónak fontos szerepe van életükben, mivel a fő közlekedési vonalak és a felső-ausztriai régióközpont (Linz) a folyó völgyében található. (Ez a jelleg a történelmi Magyarországon egészen Budapestig tartott, a két oldalra kiterjedő régiók [megyék] sora Pest megyével zárult. Komárom és Esztergom megyéknek sokkal inkább tengelyét jelentette a folyó, semmint a határát. Határ szerepe a nehezen átjárható Szigetközben volt csupán, ahol Moson és Pozsony megyék között jelentett választóvonalat, valamint a Dunakanyarban, ahol Hont és Esztergom megye határát jelentette. Érdtől délre, csaknem teljes hosszában regionális vagy államhatárok települtek a Duna vonalára az elmúlt évezredben. Déli szakaszán, Románia és Bulgária határán éles határt alkot a folyó, de itt is a területek különbözősége az oka az éles határ létrejöttének (délre a bolgár plató, északra a romániai síkság terül el), s nem a folyó elválasztó szerepe

(Cholnoky 1925; Prinz é.n.). A Duna napjainkban a szlovák–magyar határtól válik valódi határfolyóvá, s a torkolatig tartó szakaszának háromnegyede államhatár, s a fennmaradó mintegy negyed rész is többnyire regionális határ (2. táblázat).

2. táblázat: A Duna mint határfolyó

Ország	A Duna hossza az adott ország területén (km)	A Duna mint államhatár (km)	A Duna mint regionális határ (km)	A Duna mint „belföldi” folyó (km)
Németország	647	cca. 25	cca 4	cca 618
Ausztria	350	cca 35	cca 35	cca 280
Szlovákia	172	cca 150	0	cca 22
Magyarország	410	140	cca 230	cca 40
Horvátország	188	188	0	0
Jugoszlávia	588	cca 408	cca 90	cca 90
Bulgária	470	470	0	0
Románia	1075	cca 853	cca 60	cca 62
Ukrajna	163	163	0	0

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek és saját mérések.

A hegységi határok

A hegységek még bizonytalanabb alapot adnak a határok meghúzásához, mint a folyók. Bizonyos szempontból a sodorvonal elvéhez hasonló gazdasági értelme van a vízválasztón meghúzott határnak, így elkerülhetők a vízmegosztásból és -szennyezésből fakadó problémák. Ezen kívül egy hegységben bárhol megállapítható a határ vonala: a legmagasabb pontok összekötésével, a hegység valamelyik lábánál vagy bármely tetszőleges vonalon. Főleg így van olyan hegység esetében mint a Kárpátok, amely magasságával és szélességével nem képez jelentős forgalmi akadályt, hágói, szorosai könnyen átjárhatók. A magyar–román határ az első világháború előtt nem is követte a legmagasabb pontokat vagy a vízválasztót, hanem azokon kívül, a moldvai oldalon húzódott a Keleti-Kárpátokban.

A vízi és hegységi határok összehasonlításánál Prinz Gyula (é.n.) rávilágít arra, hogy „természetes” határnak leginkább a hegységeket tekinthetjük, mert a több évszázados fejlődés (pl. Magyarország és Csehország esetében) ezeket a határokat preferálta, tette tartóssá, míg a folyami határok (ritka kivétellel, mint pl. az Al-Duna vagy a Dráva) az emberi határhúzó akarat képződményei. Prinz hangsúlyozza, hogy a Kárpát-medencében a folyóknak csekély elválasztó szerepük van, nyelvhatárokat ritkán találunk rajtuk. Ezzel szemben a Duna déli szakaszának éles elválasztó jellegét a nyelvhatár (román–szláv) is erősíti, valamint nyelvhatárt alkot a Dráva is.

Véleményünk szerint a probléma alapja jelenlegi határszemléletünkben keresendő. A modern határvonalak valóban mesterséges képződmények, amelyek megállapításánál a geográfiai viszonyok általában csak indokul, magyarázatul szolgálnak. Tipikus példája ennek a versailles-i békeszerződésben megállapított határok magyarázata, amely több

esetben természeti határookra hivatkozott (pl. Ipoly mint folyami határ), amikor az nyilvánvalóan nem az. Ugyanakkor a magyar ellenvetések a történelmi okok mellett szívesen hivatkoznak a Kárpátok „természetes határ” voltára, ami legalább annyira sántít. Hasonlóan politikai okai voltak a francia irodalomban megjelenő „természetes határok koncepciónak”, amelynek célja a rajnai határ követelésének magyarázata.

Mindezek ellenére a természetes határ fogalma használható, amennyiben nem a modern nemzetállami határookra értjük azt. A frontier fogalmának éles megkülönböztetésével eljuthatunk a természetes határ igazolásához, mivel a tér kezdeti felosztásának határt valóban az átjárhatatlan erdőségek, mocsarak, hegységek szabtak.

1.2.4. A mesterséges határok

Mint láttuk az előző részhez fűzött magyarázatból, nem állíthatjuk szembe a mesterséges határ fogalmát a természetes határ fogalmával, mivel két különböző jelenségről van szó. Viszont jelenkori határaink közül valamennyi mesterségesnek minősíthető, mivel valamilyen emberi megállapodáson alapszik, legfeljebb a megállapodás a határvonal jelöléseként valamely természeti objektumot választott. A fentiekben bemutattuk, hogy milyen természeti alakzatokra helyezik rá a megállapodások az államok (befolyási övezetek) határait. A mesterséges határ-megállapítások ezeken túl ismerik még az asztronómiai határ fogalmát. Ekkor valamely hosszúsági vagy szélességi kör egy szakaszát határozzák meg határvonalként. Ezek a határok jellemzően a gyarmati területeken jöttek létre, a birodalmi terjeszkedés határaiként. Legkorábbi példájuk a Tordesillasi szerződés (1494), amely Portugália és Spanyolország befolyási övezetét volt hivatva szétválasztani (a Zöld-foki szigetektől 370 lábbal nyugatra), és pápai közreműködéssel ellenőrizni. Később számos új gyarmat vagy gyarmatból függetlenné váló ország határait állapították meg így (USA–Kanada, Egyiptom–Szudán).

Az államhatárok nagyobb részének létrejötte valamely nemzetközi szerződéshez (békeszerződéshez) köthető. Két szomszédos állam esetében létrejövő határszerződés általában a két állam erőviszonyait tükrözi. Prescott (1987) három alapesetet különböztet meg: 1) Hasonló erővel rendelkező államok között a határ-megállapítás az adminisztratív problémák megoldása érdekében jöhet létre (területcsere, határmódosítás). 2) Az erősebb hatalom kezdeményezi a megegyezést a gyengébbel szemben, hogy olyan területre terjessze ki a szuverenitását, amely felett eddig nem rendelkezett. 3) A gyengébb fél kezdeményezi a határ-megállapítást, hogy megőrizze szuverenitását a területei felett, amíg még lehetséges.

Az erőviszonyok, a geostratégiai, geopolitikai pozíciók bonyolultabb rendszerei eredményezik a multilaterális határ-megállapításokat. Európa történelmében számos ilyen aktust találunk a verduni szerződéstől (800) kezdve a vesztfáliai békén (1648) át a berlini kongresszusig (1878) vagy a versaillesi (1920) és párizsi (1947) béketárgyalásokig. Ebben az esetben a határok megállapítása nem szükségszerűen az érintett országok részvételével vagy egyetértésével zajlik. Nemzetközi megállapodás

eredményeként jönnek létre a döntőbírótság által kijelölt határok. Ilyen nemzetközi bírósági ítélet volt – formáját tekintve – az első és második bécsi döntés (1938 és 1940).

1.2.5. A mentális határok

A térképen és a terepen pontosan kijelölhető határok mellett létezik egy teljesen más természetű határ, amely az egy területen élők fejében, szemléletében alakul ki lakóhelyük, országuk, nemzetük határaitól. Ez a határ nem minden esetben esik egybe a valóságban lévő határokkal, hanem attól különböző nagyságú teret foghat át. E mentális határ kialakításában nagy szerepe van az államnak és az állami propagandának. Az egyes ember természetszerűleg nem alkothat közvetlen képet a körülötte lévő világ teljességéről, csak az általa ismert területekről. A „teljes” világot csak az oktatáson, a médián keresztül ismeri meg, így azon keresztül tapasztalja meg lakóhelyének határait, ami belevésődik a tudatába. Így az iskolai földrajzoktatás, s főleg a használt térképek szemlélete, az általuk lefedett terület egy életre meghatározhatja a kialakított mentális határokat, amelyen kívül már „ők” élnek, s amelyen belül „mi” élünk. Az állam kulturális-oktatási politikája így, ha akarja, közvetlenül befolyásolhatja a tudati állam- és határképet, s ezen keresztül a politikai és nemzeti identitás vonatkoztatási területét. Az oktatás és propaganda változásával ez, természetesen akár egy ember életében is változhat, bár – mint minden interiorizált kép – meglehetősen nehezen. E mentális határ jellemzői, s a kialakult identitások nagymértékben befolyásolják a határ másik oldalán élőkről kialakított képet, s a két csoport közti viszonyt (Chamussy 1997; Poche 1997).

A mentális határ fogalma alatt azt a képzeletbeli vonalat értjük, amely az egyes ember területi identitásának végső földrajzi pontjait köti össze, s amelyen belül élőket még a „mi” csoportjába, s a rajta kívül élőket az „ők” csoportjába sorol, tehát egy pszichikai távolság térbeli leképezése. Ezek a mentális határok tehát különböző földrajzi területi kategóriákhoz kötődhetnek, mint ahogy az emberi identitás is lehet lokális, regionális, nemzeti/állami stb.. Ezeket a határokat kijelölheti a hagyomány (pl. valamely néprajzi csoport elterjedési területe vagy kontinentális méretekben az „európaiság”), a mesterséges adminisztratív beosztás (pl. megye, régió). Ezek a mentális határok át is alakulhatnak. Ilyen átalakulási folyamat, ha pl. egy város agglomerációjában élő népesség egyre inkább az adott városban élőkhez sorolja magát, hiszen feltehetően onnan költözött ki, s naponta oda jár dolgozni, bevásárolni stb. Ekkor a korábban különálló település, ha adminisztratív módon nem is, de a tudatban egyre inkább a város részévé válik, s egy harmadik helyen az ott lakók a városból származóknak vallják magukat. Nagyobb léptékben ilyen a politikai nemzet és a kulturális nemzet fontosságának változása. A szocializmus időszakában Magyarországon a hangsúly a politikai nemzeten volt az oktatásban és a politikai életben, míg a rendszerváltás óta egyre nagyobb szerephez jut a kulturális nemzet, így a a nemzeti identitás földrajzilag leírható határaként Magyarország államhatára mellett egyre nagyobb szerepet kaphat a magyarság szállásterületének határa a Magyarországon élők tudatában.

A mentális határoknak térbeli helyük mellett nagyon fontos jellemzőjük az erősségük. Tehát mentális határaink, területi identitásaink között lehetnek fontosak vagy kevésbé fontosak is: lehet pl. fontos a regionális tudat, de kevésbé fontos a lokális stb.

Egy mentális határ erősségét a határ két oldalán élők tudati távolsága befolyásolja. Két népcsoport, pl. a határ két oldalán élő lakosok csoportja között a tudati távolság elsősorban a saját csoportjukhoz való identitásuk erősségén keresztül vizsgálható. Ezen identitások közötti különbség, a társadalmi identitás különbözőségének öt meghatározója (Koomen 1988, 1992) szerint:

- A megfigyelhető különbségek száma – csoportjellemzők – úm. nyelv, vallás, gazdasági helyzet és kultúra
- Homogenitás a saját csoportban. Minél homogénebb egy csoport, annál erősebb az asszimilációs effektus, s ezzel együtt jár az elkülönülés, az ellentét effektus erőssége is.
- A saját és a másik csoport nagysága. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy nem csupán a csoport nagysága az, ami az identitásra hat, hanem a csoport földrajzi elhelyezkedése is a másik csoporthoz képest. Ha a két csoport tagjai keverten helyezkednek el, akkor nagyobb az esély az asszimilációra a nagyobb csoporthoz.
- A kooperáció és a verseny mértéke a két csoport között. Ha a csoportok funkcionálisan versenyben állnak egymással, a társadalmi identitás inkább nyomás alatt áll, mintha közös céljaik vannak. Ahol gazdasági, kulturális vagy társadalmi verseny vagy katonai szembenállás létezik, ott a társadalmi identitás nagyon megerősödik, s a sztereotípiák képződése magas fokot ér el. Amikor a nemzeti egység folytonosságának megszűnése fenyeget valamilyen módon, akkor az ellenállásra való hajlam megerősödik. Így amikor egy csoport igényt formál egy területre az etnicitásra hivatkozva, a szemben álló csoport megerősödik. Tehát a társadalmi identitás egy olyan dolog, ami akkor erősödik meg igazán, amikor fenyegetve van.

Minél nagyobb identitásbéli különbségek mutathatók ki tehát a mentális határ két oldalán elhelyezkedő csoportok között, annál erősebb, elválasztóbb lesz ez a határ. Ugyanakkor figyelemmel kell lenni arra, hogy az ember különböző identitásai hierarchikus viszonyban állnak egymással, s – ezek mint egy hagymát a héjai – veszik körbe a személyiséget. A hierarchia sorrendje gyakran változhat, aszerint, hogy kivel, mivel szemben kell definiálni magunkat. Így, amikor identitásunknak az a szelete emelkedik ki, amelyik a másik oldallal összeköt, akkor ez a tudati, mentális távolság csökken. Erre példa, ha pl. két, eltérő nemzetiségű, eltérő állampolgárságú, de azonos kultúrkörhöz vagy valláshoz tartozó, egy történeti tájon élő határ menti népcsoport körében a történelmi folyamatok miatt az állampolgári identitástudat fontossága erősödik, úgy a tudati távolság nő, míg a körülmények változásával előtérbe kerülhet a

regionális vagy a vallási-kulturális identitástudat. Ezáltal e csoportok között a mentális határ elválasztó szerepe csökken.

A mentális határt eddig mint az identitás függvényét vizsgáltuk. A mentális határ vizsgálatának másik, nagyon fontos aspektusa a körülöttünk lévő világról és a benne élőkről szerzett ismereteink pontossága és mélysége. A körülöttünk lévő világról a tudatunkban képződő kép, a *mentális térkép* alapvető jellemzője, hogy az általunk jobban ismert, tehát elvileg a lakóhelyünkhöz közelebbi területekről pontosabb térkép alakul ki bennünk, míg attól távolodva egyre kevésbé részletes, mind gyakrabban hibás ez a térkép. Minél gyakrabban járunk egy területen, útvonalon, annál pontosabb képünk lesz róla. A távolabbi, nagyobb településeket általában kisebbnek, jellegtelenebbnek érezzük, helyzetüket a térben és egymáshoz viszonyítva sem tudjuk meghatározni pontosan. Ez az alapvető helyzet aztán később, ismereteink bővülésével módosul, lakóhelyünk változtatása, napi közlekedési rutinunk módosítja azt. Egy terület, vagy földrajzi hely jellemzésekor, az ismertekhez kötődnek konkrét (kemény) jelzők, a kevésbé ismerteket általában csak sztereotípiákkal, puha jelzőkkel írjuk le.

A „mental map” jelentése egyrészt egy kép, amely a tudatban létezik és segít a térbeli tájékozódásban. Ez a kép létrejöhet úgy is, hogy valaki emlékszik egy már látott térképre, vagy születhet a valóságból leszűrt tapasztalatokból is. Gyakran, mint irányadó használatos a térben, de egyúttal segíti a memóriát abban is, hogy strukturálja és rendszerezze az ismereteket, hogy fantáziavilágot állítson össze, vagy hogy egyszerű térképeket készítsünk. Persze tudjuk, hogy a legtöbb ember nem képzelel el mentális képekben a teret, mikor tájékozódik vagy útbaigazítást ad. A szó másik fő jelentésében egy fizikai eszközre utal, amely azt mutatja meg, hogy hogyan érzékelik az emberek a helyeket. Ebben az esetben a szó azokat a térképeket foglalja magában, amelyeket a megkérdezett alanyok hely-preferenciái alapján rajzolunk, mint Gould és White (1984). Bizonyos esetekben az alanyok saját maguk rajzolhatják le kognitív vagy affektív képüket a környezetükről.

Ebben az értelemben a mentális határokat felfoghatjuk úgy is, mint olyan izobár vonalakat, amelyek a mentális térképünkön a különböző szinten ismert tereket és népcsoportokat határolják le.

A körülöttünk levő világ megismerését természetesen nem csak a távolság befolyásolhatja, hanem bármilyen más korlátozó tényező. Ezért a mentális térkép vizsgálatánál különleges helynek számíthat egy államhatár, amely mint az egységes teret szétválasztó elem, természetesen módosítja az emberek tudatában kialakult térképzetet is. Vagyis egy államhatáron túli települést sokkal távolabbinak érzünk, mint azt, amelyik ugyanolyan távolságban van, de a mi oldalunkon. Ez a tudati távolság törvényszerűen módosul, ha a határ átjárhatóbbá válik, ismereteink bővíthetnek, a másik oldalt egyre inkább „belakjuk”, sajátunknak kezdjük érezni, de ennek a változásnak a mértéke és gyorsasága attól is függ, hogy az emberek mennyire hajlandók és képesek élni az új lehetőségekkel.

Dolgozatunk témája szempontjából az vizsgálendő, hogy a politikai határ jelent-e egyben mentális határt is a két oldalon élő népesség számára, s ha igen, akkor milyen erősségűt. A kérdés első felére azt válaszolhatjuk, hogy a nemzetállami határok minden esetben kell, hogy mentális határt is jelentsenek. Egy új határ esetében a politikai hatalom mindenképpen kialakítja a lakosság tudatában ezt a képzeletbeli vonalat, amely a másik hatalomtól elválasztja. Magyarország nagy részének elvesztése után a kis utódállam és a korábbi terület közötti különbség állandó hangsúlyozása megkezdte ennek a mentális határnak a kiépítését. Az erősséget illetően fontos az államhatár két oldalán élő csoportok közötti különbségek, versenyhelyzetek stb., a közös történelmi múlt, s nem utolsósorban politikai hatalom által generált különbségtétel. Újabb kérdés, hogy az adott államhatár mennyire tudta/tudja megakadályozni a bővebb ismeretek szerzését a másik oldalról.

1.3. A határok funkciói

A határok definiálása és elemzése során leggyakrabban a határok funkcionális jellemzésével találkozunk (Nemes Nagy 1998; Ratti 1993). Legismertebb az általánosan használt *összeköt* és *elválaszt* szópár (Nárai–Rechnitzer 1999). A határ a szuverén állam meghatározásának alapvető fontosságú eleme, így a határ funkcionális jellegének alapvető befolyásolója az állam akarata lesz (Guichonnet–Raffestin 1974; Prescott 1987). Az állam akaratától eltérő funkcióváltozások eképpen már az állam normálistól eltérő működését jelzik. A volt szocialista államok a rendszerváltozás időszakában jutottak időlegesen olyan helyzetbe, amikor igazából nem sikerült az államhatár funkcióit ellenőrizni, a szocialista időszak forgalmához tervezett átkelők néha kaotikus állapotok uralkodtak. De ezek a jelenségek az állami lét átmeneti formájának, kialakulatlanságának a következményei voltak.

Az államhatárok tehát funkciójukat tekintve az eltérő struktúrákat elválasztják egymástól, valamint az eltérő jellegű területek között összeköttetést teremtenek. Ezek a funkciók gyakorlatilag folyamatosan jelen vannak minden államhatár esetében (*1. ábra*), s hatásukat tekintve a határ lehet elválasztó, szűrő és nyitott jellegű.

Minden vonatkozó irodalomban megtalálható három funkcionális típusú államhatárt emelhetünk ki:

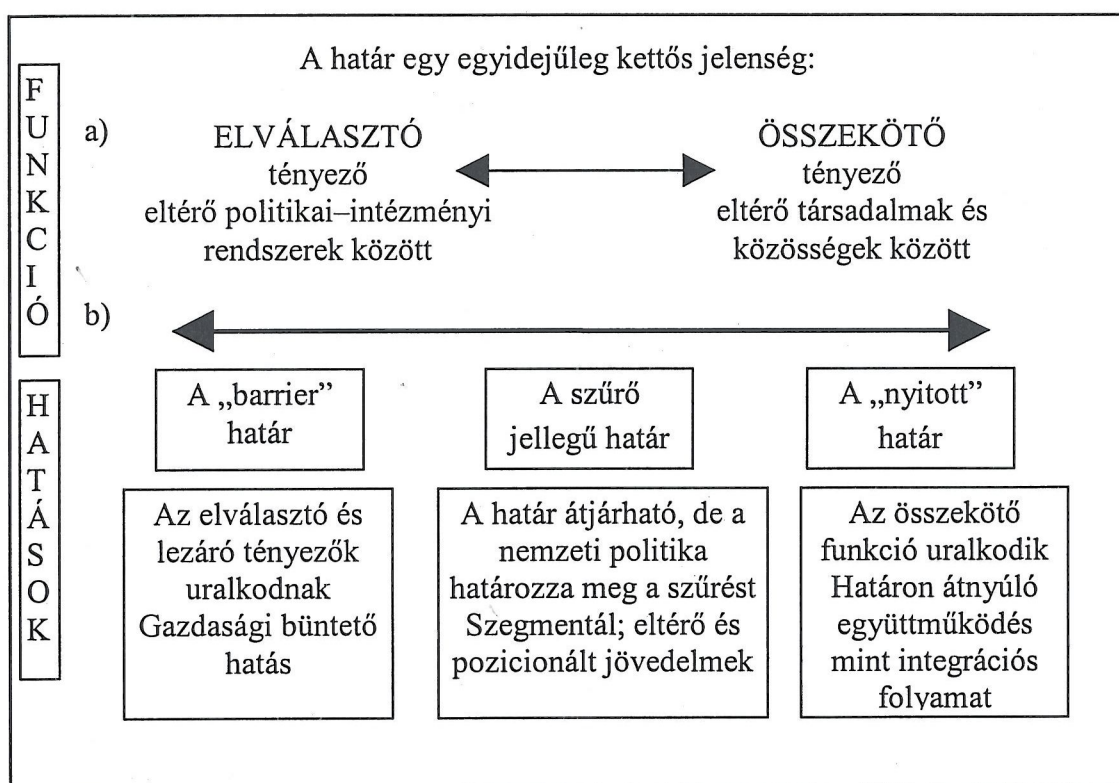
- 1) A határ véd, elválaszt a külvilág számunkra káros, idegen jelenségeitől, tehát *barrier*-t alkot;
- 2) Összeköt, mivel eltérő minőségű területeket fűz egybe, s a csere, a kommunikáció vonalává válik, ahol bizonyos javak felértékelődnek;
- 3) A határnak minden esetben szűrő jellege is van, hiszen a szuverén hatalom számára nem kívánatos elemeket, jelenségeket távol tartja a határokon belüli területektől, s csak a kívánatos jelenségek, személyek és javak átjutását engedélyezi.

Guichonnet és Raffestin (1974) hasonló elvek szerint, de mégis másként osztotta fel a határ funkcióit. Értelmezésükben a határ három funkciója: a törvényességi, a fiskális és az ellenőrző funkció, majd ezek mellett bizonyos esetekben felmerül a határ katonai és ideológiai funkciója is.

A határ *törvényességi funkciója* politikai demarkációs vonalat jelent, amelyen belül érvényesül azon jogi intézmények és normák egysége, amelyek egy politikai közösség (társadalom) létét és tevékenységét irányítják. Voltaképpen a határok defunkcionalizálása esetén ez a funkció lesz az utolsó, amely fennmarad, hiszen e nélkül nem lehet értelmezni a jogi intézmények kompetenciáit.

1. ábra: A határ funkciói és hatásuk

Forrás: Ratti 1993.

A *fiskális funkció* hivatott a nemzeti (belső) piacok védelmére, a külföldről származó áruk behozatalának mennyiségi korlátozására, vagy vámok, illetékek formájában a megadóztatására. Ez hosszú ideig alapvető célja volt a határok létezésének, gondoljunk csak az államhatárokon kívül a tartományok, városok árumegállító vagy vámszedési jogára. A modern államban a határok e funkciója az idők során a gazdaságpolitika eszközei közé emelkedett, amelynek alkalmazására a legradikálisabb módon a protekcionizmus időszakában került sor. A „vámháborúk” voltak ennek a politikának a nyomásgyakorló vagy retorziós eszközei. Erre példa a 19. sz. végi francia–olasz vetélkedés. Napjainkban a kereskedelem liberalizálására irányuló törekvések igyekeznek visszaszorítani ezt a funkciót (pl. WTO, GATT, vámuniók, szabadkereskedelmi övezetek), bár a gazdasági nehézségek időszakaiban rendre

felvetődik az elzárkózás lehetősége. Napjaink egyik fontos társadalmi jelensége, hogy a teljesen eltérő területekről jövő, s gyakran homlokegyenest különböző ideológiákat valló civil mozgalmak (szélsőbaltól a környezetvédőkön át a nacionalistákig) e liberalizálásban találják meg a közös ellenséget, s e körül alkotnak széles frontot, mint az megmutatkozott Seattle-ben, Davosban, Nizzában vagy Prágában, a világszervezetek gyűléseit kísérő demonstrációk alkalmával. Összefoglalva azt láthatjuk, hogy a 19. században e fiskális funkció túlzott alkalmazása vezetett konfliktusokhoz, addig a 21. század konfliktusforrása é funkció visszaszorításából származik majd, igaz nem országok közötti, hanem társadalmi csoportok közötti konfliktusok formájában.

Az *ellenőrző funkció* személyek és javak áthaladásának vizsgálatára szolgál, s elsősorban kizár vagy tilt. Ebből a szempontból a határ a migrációs politika eszköze, általában az imigrációé, ritkábban a emigrációé, bár erre is találunk példát, főként az egykori szocialista országok gyakorlatában, ahol a kilépést legalább annyira feltételekhez kötötték, mint az országba való belépést. Az ellenőrzés végbe mehet kvalitatív módon, egy vagy több kritérium alapján (etnikai, származási, ideológiai kritériumok) és/vagy mennyiségi kritériumok alapján, kvóták megállapítása segítségével (pl. munkavállalási engedélyek).

A *katonai funkció* nem stratégiai értelemben értendő. Itt az egyes aktuális erőviszonyok térbeli megjelenéseként értelmezhetjük a határt. Egy határ ki is fejezheti a katonai szembenállást vagy fenyegetést.

Az *ideológiai funkció* a határ ideológiai megosztó szerepére utal. Két részre osztja minden esetben a világot. Tipikus példája a „vasfüggöny”, amelynek ideológiai választó szerepe nem szorul magyarázatra. Hasonló ideológiai szerep jutott az első világháború után meghúzott közép-európai határoknak is. Ebben az esetben az ideológia a vesztes országok büntetése, bűnhődése volt, s a kialakuló kisantant határai legalább annyira megosztották Közép-Európát, mint a későbbi vasfüggöny egész Európát.

A bemutatott funkciók tehát állandóan (barrier, összekötő, szűrő, illetve törvényességi, fiskális és ellenőrző) vagy időszakosan (katonai, ideológiai) vannak jelen egy adott határ esetében. Ezek jelenléte s dominanciája alapján jellemezhetjük a határokat aszerint, hogy mennyire nyitottak vagy zártak, mennyire képeznek akadályt a térben, mennyire átjárhatók. Teljesen zárt határra a történelemben nem nagyon találunk példát, hiszen a teljes zárás fizikailag szinte lehetetlen, s politikailag is értelmetlen még a legtotalitáriusabb rendszerek számára is. Viszont teljesen „nyitott” határ sincs. A határ teljes kinyitása, szűrő és elválasztó funkciójának teljes mértékű leépítése magának a határnak a megszűntét jelenti, s csupán az egykori határrégiók különbözősége jelzi az egykori államhatár jelenlétét. Erre csak akkor találunk példákat, ha egy ország egy másik kárára módosítja a határokat, vagy két, korábban különálló állam egyesül egy közös államalakulatba, s a korábbi határrégiók egy állam belső területévé válnak. Ilyen terület jött létre a két német állam egyesítésekor (*Ante* 1991). Az államok közötti

integrációs folyamatok során az integrációban részt vevő államok megtartják szuverenitásukat, így a könnyen átjárható határok, ha más nem is, de a szuverén állam felségterületét, a közösségi jogkörbe át nem adott belső ügyekben történő szabad intézkedési területeit választják el egymástól (törvényességi funkció dominanciája). A továbbiakban bármely állam szabad döntése, hogy az integrációs folyamatból kiválva határainak elválasztó jellegét újból megerősítse, és a korábban a közösbe átengedett kompetenciáit visszavonja saját hatáskörbe (ez a döntés természetesen elméleti lehetőség, realitása ritkán van). Manapság a köznyelvben szívesen beszélünk „nyitott határ”-ról, a határok nyitottságáról, azonban tisztázni kell, hogy ez a nyitottság a lakossági, gazdasági és politikai tranzakciók előtt támasztott adminisztratív akadályok mértékének változását jelenti, s nem a határátlépés ellenőrizetlenségét. A nyitottság mértéke folyamatosan változik, s pozitív és negatív irányba egyaránt mozdulhat az adott nemzetközi szituációnak megfelelően. E változásnak az ellenőrzéséről a szuverén államhatalom soha nem fog lemondani, mivel szuverenitásának egyik alappilléreéről van szó, így a politika mindig kitüntetett figyelmet fog fordítani a határterületekre. E szerint a „szűrő” jellegű és a „nyitott” jellegű határ közötti különbség lényege az, hogy míg az első esetben lényegében az államok külön döntenek el, hogy mit, kit és milyen mértékben engednek át határaikon, addig az utóbbi esetben ezt mindig közösen állapítják meg, illetve a megállapítás jogát egy közös szerv (az EU belső határai) birtokolja.

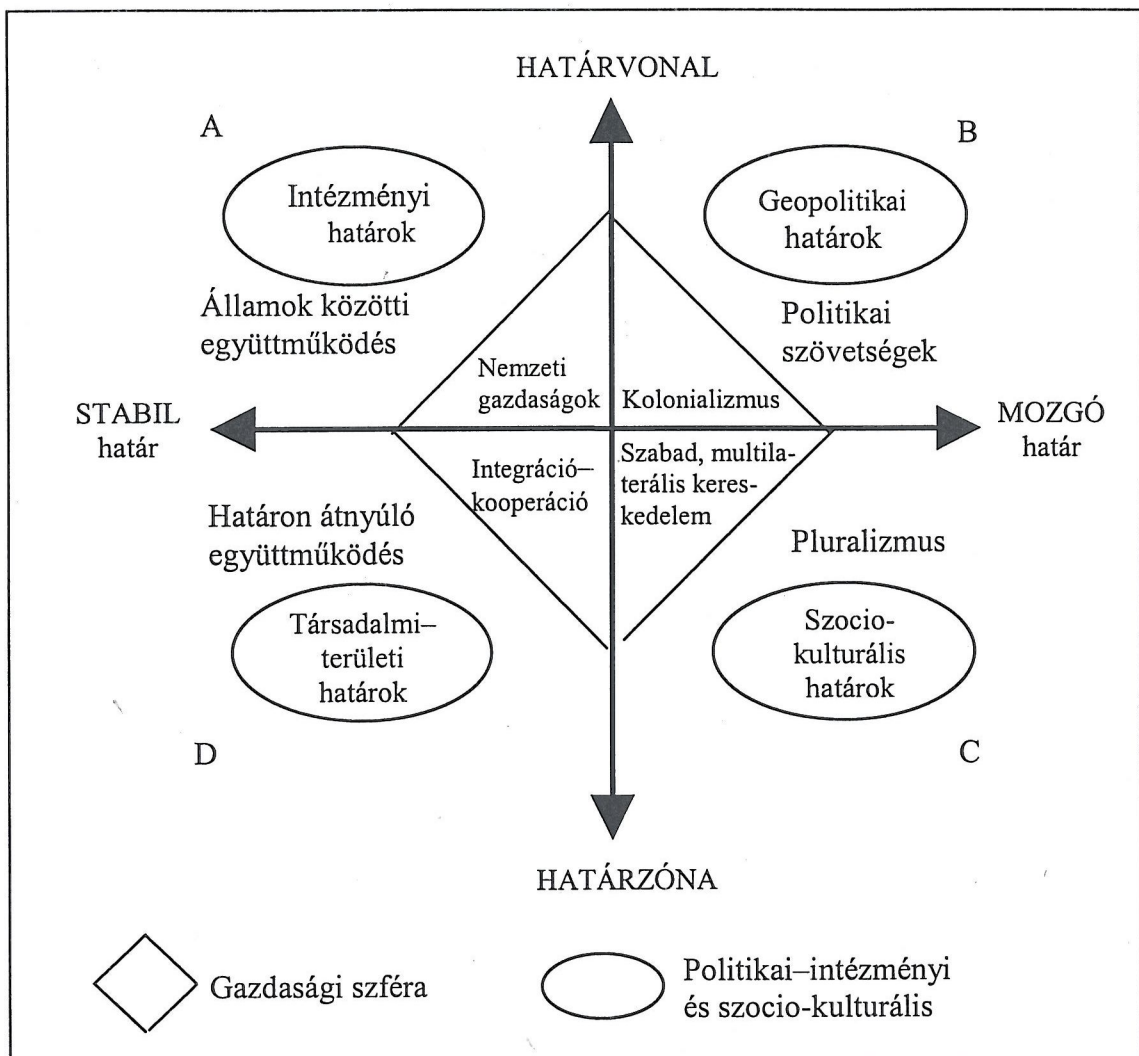
Egy határ aszerint, hogy amely funkcionális elem dominanciája jellemző rá, eltérően hat a két oldalon található határ menti területekre.

1.4. A határproblémák és viták kialakulása és jellegzetes formái

Megállapítható tehát, hogy a határ átjárhatóságának mértéke szerint egyre kevésbé határvonalról, mint inkább egy funkcionális térről, határzónáról beszélhetünk, ahol a gazdasági és társadalmi kontaktusok megvalósulnak. *Ratti* (1993) határtipológiájában fontosnak ítélte még a határok történelmi változását, vagyis azt, hogy a határ térben stabil-e vagy változik, mozog. Így egy, két tengelyből álló rendszerben ábrázolta az egyes határproblémákat (2. ábra).

Ha a 2. ábra alapján elgondolkodunk azon, hogy a határon átnyúló együttműködések kialakulásának és fejlődésének milyen feltételei vannak térségünkben, akkor megállapíthatjuk, hogy határaink jelentős részét az „A” negyedbe képzelhetjük. Térségünk országaiban a kilencvenes években sokkal inkább az erősödő nemzetállami törekvések, s a központi irányítás dominanciája volt a jellemző, semmint a retorika szintjén annyit hangoztatott decentralizáció. Ehhez még hozzájárul az, hogy számos kis nemzetállam kialakulásának lehettünk a tanúi, ami határaikat inkább a „B” negyedbe helyezi. Az igazi, gyümölcsöző és sokoldalú határon átnyúló együttműködés tere a „D” negyed.

2. ábra: Az alapvető határ-problémák szerint felállított tipológia

Forrás: Ratti 1993.

Az ebbe az irányba való törekvés (EU-integráció) kapcsán jön létre a legtöbb, működésre alkalmas kooperáció. E logika alapján ezen együttműködések támogatása segítette az EU országait az „A” negyedből a „D” negyedbe jutni. Ez az átalakulás gazdasági és politikai szükségszerűség volt. A nemzetállamok határ menti területei összekapcsolódtak. Kicsit más a helyzet térségünkben. Az együttműködések gazdasági és politikai súlya mellett lényeges nemzeti-nemzetiségi összekapcsoló szerepük is. Ez Nyugat-Európában sem elhanyagolható (lásd pl. Elzász), hiszen az állam- és etnikai határok ott sem esnek mindig egybe, de igazi hangsúlyt térségünkben kap. A magyar-román és a magyar-ukrán határon feltárt viszonylag kis számú határ menti önkormányzati kapcsolat jelentős része azonos nyelvű/nemzetiségű másik oldali partnerrel jött létre (Baranyi-Balcsók-Dancs-Mező 1999), s kevésbé gazdasági megfontolások alapján, addig nyugati határainknál a nyelvi kritérium kevésbé jellemző (Hardi-Nárai 1999). Ez leginkább a nyugat- és közép-európai nemzetfelfogás és nemzetállam-fejlődés különbségeire vezethető vissza (Glatz 2000; Szűcs 1974). Így sajnos több állam kimondott, kimondatlan törekvése térségünkben, hogy a „C”

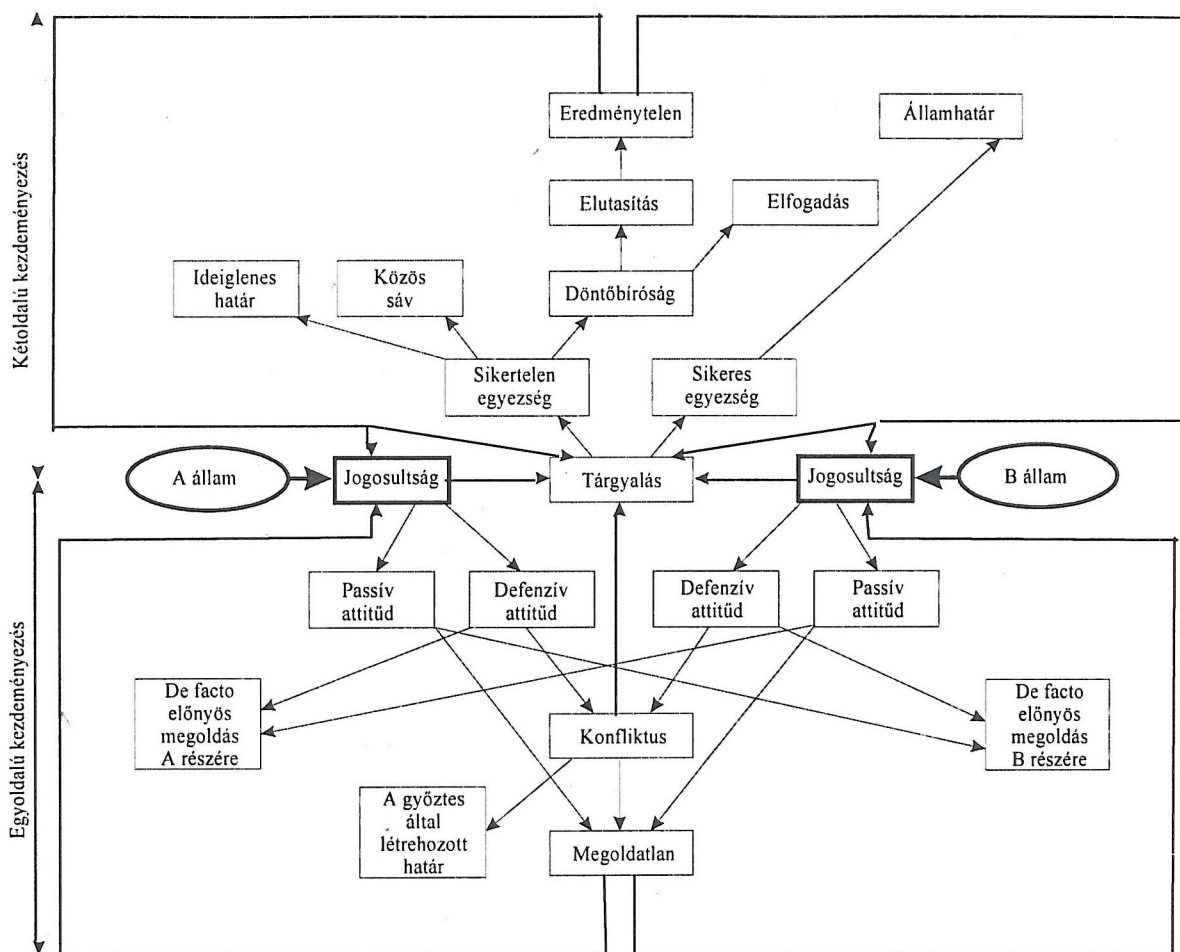

negyedbe tartozó etnikai, kulturális határokat az „A” negyedbe tartozóvá változtasson. Ezek a folyamatok a legkevésbé sem kedveznek az együttműködéseknek (bár több országban a retorika és a politikai taktikázás szintjén megjelennek az együttműködési törekvések), s jó, ha nem torkolnak konfliktusokba (bár erre is van bőven példa).

Ha a határok kérdésében kialakult konfliktusokat, vitákat vizsgáljuk először is meg kell határozni (Prescott 1987):

- A vita okát. Ez általában a határok történetében keresendő. A leggyakoribb eset, hogy a határok kijelölésénél nem jártak el pontosan, így bizonyos területek hovatartozása kérdéses maradt.
- Körül kell határolni azt a vitát kezdeményező *eseményt*, amely olyan helyzetet hozott létre, amely során az egyik fél úgy dönt, hogy kezdeményezi a határ kiigazítását. Tehát egy határproblémának a történelem során vannak „csendes” és „intenzív” szakaszai. Például a Falkland-szigetek hosszan húzódó problémája akkor vált konfliktussá, mikor az argentin hatalom úgy döntött, hogy a belső problémák elterelésére a Falkland-szigetek hovatartozásának újbóli felvetése jó esélyt ad. Hasonló társadalmi „gőzcsap” funkciója volt Szaddam Husszein számára Kuvait lerohanása is, de sorolhatnánk a példákat a történelemből.
- A kormányok *célja* a határproblémák felélesztésével már benne szerepelt az előző példákban. Ez a cél leggyakrabban területek szerzése Ilyen pl. a tengeri kijárat vagy ásványianyag lelőhelyek feletti ellenőrzés megszerzése – mint Irak kuvaiti hadjárata, esetleg történelmi–nemzeti területek feletti rendelkezés meg- vagy visszaszerzése – mint Magyarország törekvései 1938 és 1942 között, Jeruzsálem kérdése vagy Jugoszlávia és Koszovó viszonya). Másrészt cél lehet a valami miatt – általában adminisztratív vagy katonai okokból – kényelmetlen határvonal megváltoztatása. Erre példa a magyar–román határ megváltoztatása az 1916-os román betörés után. Magyarország és a Monarchia keleti határainak kiigazítására az 1918. évi bukaresti békében került sor, amelynek során Magyarországhoz 3772 km² terület került, az egész Monarchiához összesen 5636 km². A határkiigazítás tisztán katonai szempontú volt, amire az is bizonyíték, hogy a határok megrajzolásánál tekintetbe vették, hogy lehetőleg minél kevesebb román lakost csatoljanak a Monarchiához (Suba 1992).
- A határviták vizsgálatának negyedik eleme az *indok* vagy *jogalap* vizsgálata, mellyel a kezdeményező fél magyarázza fellépését. Ezek az indokok általában történelmiek és/vagy földrajziak, de gyakran kiegészülnek stratégiai, gazdasági vagy etnikai magyarázatokkal. A hivatalos álláspontot általában igyekeznek a kormányok tudományos állásfoglalásokkal alátámasztani. Ilyen volt pl. Teleki szerepe a versailles-i béketárgyalások során, illetve a bécsi döntések határ-megállapításainál.

3. ábra: A határviták kialakulása és megoldása

Forrás: Prescott (1987).

A határviták vizsgálata során elkülöníthetünk területi, helyzeti, funkcionális és természeti kincsek feletti határvitákat. A Prescott által felvázolt határvita típusokat ki kell egészítenünk újabbakkal, amelyek könyve megírásakor még nem voltak olyan égető problémák, mint napjainkban. Ezek látszólag beilleszthetők a funkcionális határviták közé, de külön egységet is képezhetnek. Nevezetesen a *környezetszennyezési* és a *menekültügyi* határviták ezek. A funkcionális viták közé azért nem illenek teljesen, mert itt lényegesen bonyolultabb ok-okozati összefüggések alakítják ki a határviták kiváltó okait, amelyek gyakran a kormányzattól függetlenek, s fontos, hogy a vitát kiváltó tett az esetek többségében nem szándékos az okozó részéről, így tehát – általában – célja sincs. Mindezekért állítjuk, hogy ezek a problémák, viták nem illenek bele Prescott típusai közé. Ráadásul mind számukat, mind jelentőségüket tekintve megnövekedtek a 20. század utolsó évtizedében, ezért érthető, ha a határviták körében külön típusokként definiáljuk őket.

A területi viták során a vitatott szomszédos határterület valamely oknál fogva vonzó a kezdeményező állam számára, s ezért annak megszerzésére törekszik. Nagyon sok határ menti területen rajzolhatók fel különböző elképzelt határvonalak. Jellemző esetek, amikor a határ nyelvi vagy vallási területeket választ szét,¹természeti földrajzi tájakat

oszt meg, vagy valamely korábbi politikai egység határai más vonalak mentén húzódtak. E megosztottság okai különböző tényezőkre vezethetők vissza. Az információk hiányában meghúzott határok szétválaszthatnak etnikai, nyelvi területeket, mint például az afrikai határok meghúzása, amelyeket a gyarmatosítók gyakran a terület feltárása nélkül hajtottak végre, így szétválasztva törzsi területeket, amelyek mind a mai napig, a független államok között is konfliktusok forrását képezik. A háborúk lezárásaként keletkezett határok kijelölése politikai, stratégiai célokat követ, s gyakran szándékoltan választ szét összetartozó területeket. Harmadik lehetőség, ha a népesség etnikai átalakulása vált ki hasonló hatást. Koszovó esetében az eredetileg szerb többségű terület a szerb és albán lakosság eltérő természetes szaporodása következtében albán többségűvé vált, így etnikai alapot szolgáltatva arra, hogy elszakadjon Jugoszláviától (időnként felmerült az a lehetőség is, hogy csatlakozzon Albániához). A határok nagy többsége végső soron kompromisszumos vonal, amely stratégiai, gazdasági és etnikai erőviszonyokat tükröz, s éppen ezért az államok számára különböző mértékben, de gyakran nem elfogadottak. Ezek a diszkrepanciák a legtöbb esetben nem elegendőek ahhoz, hogy konfliktusokhoz vezessenek.

A *helyzeti* viták a határ aktuális elhelyezkedésére vonatkoznak, a határ helytelen kialakításából vagy a határt megállapító rendelkezések eltérő értelmezéséből erednek. Így tehát jelentős részük a határ demarkációja során keletkezik, mikor a kijelölő bizottság szembekerül a megállapodásban rögzített elemek elhelyezésének terepi problémáival. Természetesen ezek a problémák a kijelölést követően jóval később is felmerülhetnek. Ennek az lehet az oka, hogy a határral kapcsolatos egyes fogalmakat úgy állapították meg, hogy azok többféleképpen is értelmezhetőek, másrészt a határ egyes töréspontjai egymástól eltérő módon definiálhatóak. A fogalmakkal kapcsolatos viták kiinduló pontja gyakran az, hogy a földrajzi és a jog által a szerződésekben használt fogalmak nem fedik teljesen egymást (pl. a meder felezővonala, a folyó partja stb.); különbözhetnek a két fél által használt földrajzi nevek, amelyek alatt egy területi egységet értenek, vagy ugyanazon név alatt különböző területet definiálnak. Erre példa a Kína és az egykori Szovjetunió vitája egy szigetről, amely az Amur és az Usszuri összefolyásánál található, s hovatartozásának pontos megállapítása a két állam határát 1860-ben kijelölő szerződésben nem szerepelt pontosan. A meghatározás szerint Kína határa az Amur déli és az Usszuri nyugati partja, egészen a két folyó összefolyásáig. Azonban a torkolathoz egy ág közrefog egy kb. 180 km² kiterjedésű szigetet, így a két ország eltérően definiálja, hogy mit ért „torkolaton”. Vita tárgya lehet, ha megyei vagy tartományi határok válnak nemzetközivé. Ezek a határok nagy vonalakban voltak meghatározva, gyakran csak a közös emlékezet szintjén, s így a nemzetközi határ megállapításának precizitását nem elégítették ki. Hasonló vitára adott alkalmat az ún. „Halastó-vita”, amely Magyarország északi határának egy darabját vitatta a Magas-Tátrában. A határt csak az erdőtulajdonosok megállapodása és emlékezete rögzítette, amelyet az osztrákok vitattak, így a kérdést csak a pontos kijelölés dönthette el. Bár viszonylag kicsi területről volt szó (651 hold), de a vita 1881-től 1903-ig tartott (*Suba* 1992).

A területi és helyzeti típusú viták során a kezdeményező állam mindenképpen a határ megváltoztatásával érheti el célját. A másik három típus esetén ez nem törvényszerű.

A *funkcionális* határviták akkor keletkeznek, ha egy állam túlságosan ki akarja terjeszteni a befolyását a határterületre, olyan mértékben, hogy azt a szomszédja sérelmezheti. Jellemző példái, amikor egy megváltoztatott (kiigazított) határ megbontja a kialakult gazdasági teret, pl. a transhumans gazdálkodást folytató közösségeket elvágja nyári legelőiktől vagy településektől a művelés alá vont határukat. Ez utóbbira példaként szolgál Magyarország 1920 utáni határa. Persze ezek a problémák könnyen rendezhetők kölcsönös engedményekkel, mint például Ausztria és Magyarország között a két világháború között létezett kölcsönös földbirtoklási egyezményrel. A határvizek használata is ilyen típusú vitákat gerjeszthet, mint például a már idézett Shatt-el-Arab probléma Irak és Irán között. Hasonló problémákhoz vezethet, ha egy állam nem tartja be a rá (illetve határára) vonatkozó nemzetközi szabályokat, pl. ok nélkül lezárja, vagy nem ellenőrzi az áthaladó forgalmat bizonyos szempontból. A határok lezárására különösen érzékenyek a csak szárazföldi határokkal rendelkező („landlock”) államok. A szomszédos országok határai lezárásával lényegesen megnehezíthetik az adott állam életét. Ezzel a nehézséggel kellett megküzdenie Magyarországnak a kisantant lezárt határai idején. A kontinensek közül Afrikában található a legtöbb „landlock” állam (bár a kilencvenes évek változásaival Európában is megnőtt a számuk), így ez a probléma leggyakrabban ott tapasztalható, s a határok lezárása a politikai viták egyik gyakori megtorló eszközévé vált. 1964 és 1977 között 24 alkalommal használták fel ezt a módszert Afrikában (Prescott 1987).

A *természeti kincsek* felett keletkezett határviták a határon átnyúló lelőhelyek közös kezelése miatt keletkeznek. Ilyen pl. a határvizek használata és hasznosítása (lásd Bős–Nagymaros probléma), vagy az átnyúló szénhidrogén mezők kitermelése. Olaj- vagy földgáz fúrások esetében fordulhat elő, hogy a fúrás ugyan „A” állam területén történik, de a harántfúrás átér a szomszéd állam területére, vagy a fúrás ugyan a nemzeti területen marad, de a kőolajat tároló kőzet már „B” állam területére nyúlik át, s kőolaj vagy a földgáz a kutak felé migrál a kőzetben, miáltal „A” állam „B” állam kőolajkincsét termeli ki.

A *környezeti határviták* jellemzően ott fordulnak elő, ahol a környezetszennyezést szállító közeg (víz, jellemző irányú szél) átlépi a határt, s az egyik állam területén keletkező szennyezést a másik állam területére szállítja. Erre kiváló példa a Kárpát-medence, mivel köztudott, hogy folyóink a medence peremén elhelyezkedő hegységekben erednek, s jelentős szakaszon a szomszéd országok területén haladnak keresztül. Ide sorolható a Tisza és mellékfolyói árvízi viszonyait megváltoztató erdőirtások miatt keletkezett vita is. A szél által szállított szennyezés esetében a határhoz közeli ipari szennyezők tevékenysége vagy a potenciális ipari balesetek miatt várható szennyezés a probléma forrása. Ilyen probléma merült fel Csehország (Csehszlovákia) és Németország között, mivel a cseh barnaszénre alapozott ipar a német határ mentén jelentős mértékben volt felelős a savas esők kialakulásáért, ami az

Érchegység faállományának pusztulásához vezetett német oldalon is. Románia és Bulgária dunai határán hasonló vitát okoz a bolgár Rusze felől az ipari szennyezést Romániába szállító szélirány. A környezeti határviták jelentőségének növekedését jelzi, hogy már nem csak a bekövetkezett, hanem a potenciális szennyezéseket is érzékenyen lereagálják a szomszéd országok. Erre példa Ausztria és Csehország vitája a temelini atomerőmű miatt, de számos hasonló esetről van tudomásunk. Bős–Nagymaros esete is kezdetben mint környezeti határvita jelentkezett, azonban később számos más vitát is gerjesztett (vízmegosztás – tehát természeti erőforrás feletti, sőt bizonyos értelemben a határvonal kérdése még helyzeti vitákat is gerjesztett, illetve gerjeszthetett volna).

A határral kapcsolatos viták ezen tipizálása természetesen nem jelenti azt, hogy a konfliktusok egytermészetűek lennének. Általában komplex jellegűek, egy-egy probléma (pl. környezetszennyezési) felszínre hozhat régebbi sérelmeket, amelyek aztán elmérgesítik a vitát az államok között. Egy határvitára alkalmat adó ok többféle problémát is hordozhat magában. A vízmegosztás feletti vita lehet területi eredetű, de hasonlóképpen funkcionális jellegű, környezetszennyezési, netán pozicionális. A politikai kontextus és kultúra befolyásolhatja a megoldást vagy a vita eszkalálódását (3. ábra).

1.5. A nemzetállam és a határ

Mint arról már többször is szót ejtettünk, a mai értelemben vett határ (boundary), a nemzetek közötti határvonal történelmi léptékkel mérve fiatal jelenség. Kialakulása a modern nemzetállamok megjelenéséhez köthető, s jellemzőinek alakulása, funkcióinak változása a modern államok változó politikai–társadalmi–földrajzi igényeihez igazodik. Az alábbi fejezetben azt kívánjuk bemutatni, hogy a történelem során mit jelentett a politikai határ a középkorban, a nemzetállamok megalakulása során és a nemzetállamok életében, s hogyan változik meg a szerepe napjainkban, mikor a nemzetállamok újabb átalakuláson mennek át. A három szakasz megkülönböztetésére a pre-nacionalista, nemzetállami és post-nacionalista kifejezést használjuk, mivel ebben az esetben a „nacionalizmus” fogalma alatt a nemzetállami státusz elérésére és fenntartására irányuló cselekvéssort értjük (további értelmezéseket lásd később). Ennek a cselekvéssornak kitüntetett eleme az államhatár kialakítása és bevésése a nemzetállam polgárainak tudatába. Így az államhatár jelentőségének és fő jellegzetességeinek kialakulása szempontjából különítjük el ezt a három szakaszt, a nemzetállam előtti korra, a nemzetállam kialakulására és globalizálódó jelenünkre, mikor a világ, s főleg Európa bizonyos térségeiben a nacionalizmus egyik fetiszizált szimbóluma, az államhatár jelentősége csökken.

1.5.1. A pre-nacionalista határok

Ezt a meghatározást tulajdonképpen a tradicionális államokra érthetjük, amelyek a nemzetállamok kialakulása előtt léteztek. Az államiság kialakulásának alapját három elem meglétéhez köthetjük (Giddens 1995):

- A politikai apparátus kialakulása, amelynek legfontosabb része a
- kormányzat, amely a
- kormányzás útján irányítja az államot.

A kormányzat kialakulása során sajátos politikai intézmények és külön politikai igazgatási szervek alakulnak ki. Minden társadalomnak van valamilyen – tág értelmezésben vett – kormányzati formája, ha az kiterjed minden, a közösség nagy részét érintő ügyben alkalmazott szisztematikus döntéshozatali mechanizmusra.

A területiség minden megtelepedett emberi létforma alapszükséglete. A kezdeti politikai hatalom és irányítás létrejötte tette szükségessé, hogy meghatározzák a terület határait is. A korábbi társadalomtípusoktól eltérően az államok fennhatósági területük állandó növelésére törekedtek. A középkorban a feudális vazallusi rendszer elsősorban a hierarchiára, a személyes függőségekre épült, s kevésbé a területiség elvére. Így a hatalmi terekben jelentős diszkontinuitások léptek fel időről időre, enklávék jöttek létre, a határok sűrűn változtak (*Guichonnet–Raffestin* 1974). Európa két nagy vallása eltérő módon alakította ki a feudális szétagoltságot. A nyugati kereszténység a világi uralkodó hierarchia mellett kiépítette saját hierarchiáját. Ez a kettős hierarchia megosztotta a hatalmat, a császár nem kapott isteni jelzőt, uralkodása inkább a korporatív formákon, a vazallusi függőségen alapult, s a nagy birodalmak rendszeresen kisebb területekre, grófságokra, hercegségekre estek szét. Mindenesetre határaik változatosak voltak (*Szűcs* 1981; *Kissinger* 1998). Keleten az ortodox egyház szorosan az államhoz tartozott. Itt a szétagoltságot a területek öröklési rendje biztosította, mivel a fejedelmek halála után fiaik rendszeresen háborúkat viseltek egymás ellen a területek birtoklásáért.

A jogrendszer kialakítása és az igazságszolgáltatás létrejötte alapvető feltétele az állam létezésének. Ehhez hozzátartozik a kényszer alkalmazásának lehetősége. A jogrend és igazságszolgáltatás, valamint a kényszer alkalmazása a gondolkodók államfelfogásában is megjelenik (*Arisztotelész* 1984; *Bodin* 1987; *Hobbs* 1970). Hobbs szerződéselméletének pedig központi részét alkotja a jog átruházása az uralkodóra. Államelméletében a morál és a jog is az állammal együtt keletkezett, s annak leépülésével el is veszik. A kényszer alkalmazásának lehetősége nem volt mindig állami monopólium, hiszen azt alkalmazhatta pl. a földesúri hatalom is (igaz állami jóváhagyással – pallosjog).

A tradicionális állam tehát definiálta területének határait, azt a területet, amelyre hatalmát kiterjesztette, de ezek a határok változhattak, ritkán vagy egyáltalán nem rendelkeztek szakrális, nemzeti töltettel. A birodalmak esetében is (Német–Római Birodalom) inkább a hatalom volt a „szent”, semmint a terület vagy a határ. Ezek a határok pontos kijelölésre nem is kerültek, mint azt a frontierekről szóló fejezetben már leírtuk. A harmincéves háború, illetve az azt lezáró vesztfáliai békerendszer (1648) tette általánossá a *raison d'état* elvét, az állam érdekének minden elé való helyezését.

Richelieu bíboros a francia állam érdekében még egyházi kötelezettségeinek is ellent mondott (Kissinger 1998). Végso soron ekkor alakult ki a nemzeti állam kereteit megfogalmazó modern államfelfogás, amihez egy évszázaddal később csatlakozott a *nemzet*, illetve az *államnemzet*, az egy állam területén élő egységes nép, intézményesült nemzet.

1.5.2. A nemzetállam és határai

A fentiekben vázolt tradicionális állam minden definitív eleme érvényes a modern nemzetállamra, de ez utóbbi forma lényegesen kibővült az előzőhöz képest. Az első ilyen lényeges új elem a *szuverenitás*. A szuverenitás fogalma azt fejezi ki, hogy egy kormányzat egy világosan kijelölt terület felett gyakorolja a legfőbb hatalmat, s elszámolással ez a hatalom Bodin szerint csak Istennek, Hobbs szerint a társadalmi szerződés értelmében a másik „szerződő félnek”, tehát az alattvalóknak tartozik. A tradicionális államokra a szuverenitás definíciója nem feltétlenül igaz, mivel határaik nem, vagy csak részben voltak pontosan kijelölve (Giddens 1995).

A nemzetállamok vezették be az *állampolgárság* intézményét. A tradicionális államokban csak felsőbb társadalmi csoportokban volt meg az egy személy uralma alatt egyesített közösséghez tartozás tudata (Giddens 1995), míg a népesség jelentős része nem sokat törődött az uralmon lévőkkel, hiszen azok személye, származása stb. viszonylag gyorsan meg is változhatott, s gyakran a nyelvük is más volt. A nemzetállamokban a politikai rendszer határain belül élők legnagyobb része állampolgár, közös jogokkal és kötelességekkel, az egy nemzethez tartozás tudatával.

A nemzetállamok kialakulásának alapja az egységes *államnemzet* létrejötte. A középkorban nem beszélhetünk „nemzeti állam”-ról, hiszen minden államban több nemzetiség élt együtt, s ezekre a kis territoriális csoportokra használták a *natio* szót, s ezek nyelvükben, s kultúrájukban is eltértek egymástól (Szűcs 1974, 28). A modern nemzet megszületése elsődleges formájában a Francia Forradalomhoz köthető, s e felfogás szerint egy területen együtt élő nép „*peuple*” politikai cselekvéshez és szuverenitáshoz jut, s így alkot egy „*nation-t*” (Szűcs 1974). Ebben az értelemben tehát a modern államnemzet fő kritériuma a közös terület, tehát az egy határon belülség, s kevésbé a közös nyelv. Mint köztudott, ez a nemzetfelfogás inkább csak elmélet maradt, maga a francia nacionalizmus is gyorsan átalakult, s agresszivitásával, a francia állam asszimiláló politikájával tűnt ki Európában. Hobsbawm (1997) ezt a folyamatot úgy jellemzi, hogy míg kezdetekben a nemzet alkotta az államot, amely a nép akaratát teljesítette, addig a későbbiekben az állam vált a nemzet keretévé. Szemléletesen így fogalmazta meg a két típust:

nemzet=állam=nép

állam=nemzet=nép

A *nemzet* fogalma szorosan összekapcsolódik a *nacionalizmus* fogalmával. Ezen fogalmak kialakulása, altípusai, tartalmuk változása összekapcsolhatók. Általában véve megkülönböztethetünk politikai és kulturális nacionalizmust. A politikai nacionalizmus célja a nemzet függetlensége és szuverenitása, míg a kulturális nacionalizmusé a

nemzeti identitás és kultúra megteremtése vagy fenntartása. Az „államnemzet” és a „kultúrnemzet” kettősségét Európában Rousseau és Herder nyomán Szűcs Jenő (1974) is hangsúlyozza. A *nacionalizmus* fogalmat négy fő értelemben használjuk (Smith 1995):

- 1) A nemzetek kialakulásának általános folyamata.
- 2) Nemzeti érzés, egy nemzethez való tartozás érzése, attitűdje, tudata, és az annak jólétére, erejére és biztonságára való törekvés.
- 3) A nemzeti státusz elérését vagy fenntartását (annak minden velejárójával) politikai célként maga elé tűző mozgalom, beleértve a célok elérése érdekében létrejött egy vagy több szervezetet, illetve a tevékenységet.
- 4) Tan vagy ideológia, amelynek érdeklődése középpontjában a nemzet áll, annak autonómiáját, egységének, identitásának megteremtését tűzi ki célul.

Az alaptan elvei:

- a világot nemzetek alkotják, s minden egyes nemzet sajátos vonásokkal rendelkezik;
- minden politikai hatalom forrása a nemzet;
- a nemzet iránti lojalitás minden más lojalitás felett áll;
- a valódi szabadság csak a nemzettel való azonosuláson keresztül valósítható meg;
- a világ békéje és szabadsága a nemzetek összességének szabadságán és biztonságán alapszik;
- a nemzetek csak saját, szuverén államaikban lehetnek szabadok.

A nemzetállammá szerveződések történelmi aspektusú vizsgálata során két forma (nemzetállam-alakítási irány) fedezhető fel (Szűcs 1974):

A középkorban csak soknemzetiségű államok léteztek Európában. Európa nyugati részén a létező territoriális *natio*-kat a 13. századtól megerősödő államhatalmi központok fogták össze, s szervezték „államnemzetiséggé” (Szűcs 1974, 29), s belőlük bontakozott ki a 18. század végére a politikai nemzet. Európa keleti és középső részén az államok nemzetiségformáló szerepe elmaradt, mert vagy lényegesen kisebb voltak, mint nyugati megfelelőik, vagy sokkal inkább nehézkesebbek, „monstruózusabbak”. Így végső soron a nemzetté válás, a nacionalista törekvések szempontjából a nyugati területeken inkább az egységesülés (a német és az olasz egység létrejötte), míg keleten inkább a birodalmak (a Török és az Orosz Birodalom – a népek börtöne –, a Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia) széttörése.

A szerzők alapján a nemzetté válás intézményesülési folyamatát – az állam és a nemzeti intézményrendszer létrehozását – az alábbiakban foglalhatjuk össze (Smith 1995; Szűcs 1974; Houtum 1997):

- 1) A területiség kinyilvánítása – lehatárolható nemzeti terület kijelölése;
- 2) Szimbolikus összetevők kialakítása: egységes nyelv, nemzeti történet (mítoszok és legendák), nemzeti intézmények;
- 3) A közösség érzésének erősödése;
- 4) Identifikáció a területtel – tehát a nemzeti határok beépülése a nemzet tagjainak tudatába;
- 5) Elfogadtatás a nemzetközi (globális) rendszerben.

E folyamatot megismerve láthatjuk, hogy a területiség két ízben is önálló szerepet játszik a nemzet, a nemzetállam kialakulásának folyamatában. Először az egy nemzetiséghez, etnikumhoz tartozók szállásterületének lehatárolása kapcsán, amelyet egy szűk csoport végez el, meglehetősen laza ismérvek alapján, hiszen ezen a szinten sok esetben nem létezett pl. közösen beszélt nyelv sem, azt a hasonló nyelvek garmadájából kellett kiválasztani (Risorgimento – Itália) vagy előállítani („délszláv” nyelv, újhéber) a második lépés során. A nemzet tagjainak ekkor még – ennek megfelelően – csak homályos képük lehet a nemzethez való tartozásukról, így nemzetük határaitól is, azok nem lényegesek számukra. A nemzeti jellegzetességek elfogadásával és interiorizációjával már az egyes ember számára is világossá válik a saját nemzetének elterjedési területe – attól függően, hogy a nemzetté válást katalizáló csoport mit tart fontosnak, lehet ez a jellemző nyelvi, mint a legtöbb esetben, de lehet kulturális, esetleg valláshoz vagy rasszhoz tartozás is. A negyedik lépés során tehát a közös jellegzetességek térbeli elterjedtségének felismerésével kialakulnak az egyéneknél és a közösség kultúrájában a nemzet határai, amit az önálló államiság megteremtése során a nemzetközi közösség vagy akceptál vagy nem. Mindenesetre megszületik a nemzetállam hivatalos államhatára. Szerencsés esetben ez nagyrészt egybe esik a nacionalizmus által kialakított kulturális–tudati nemzeti határokkal, de a legtöbb esetben attól eltér. Az államiság, a szuverenitás, a közös intézmények napi gyakorlata átalakíthatja a tudati határokat is, különösen akkor, ha a központi politika hosszú időn át az állam és nemzet elsődleges kapcsolatát hangsúlyozza. Ekkor a polgárok tudatában megjelenő nemzeti–kulturális határ is egyre inkább a nemzetállam hivatalos határait fogja helyezni.

Kontinensünkön napjainkban a nacionalista törekvések a legtöbb országban és népcsoportban jelen vannak, de különböző formában. Partikularista erők igyekeznek a kialakult nemzetállamok központosított jellegét megbontani nyugaton, míg Közép- és Kelet-Európában az újjászülető államok és a föderációkból kiváló nemzetek törekednek az önálló nemzetállami lét kialakítására vagy megszilárdítására. Európában a kilencvenes években jelentkező nacionalista törekvéseket *Nguyen* (1998) így osztályozza:

- 1) Nemzeti újjászületés, a szuverenitás visszanyerése olyan államokban, ahol a kontinuitás nem szakadt meg (Magyarország, Lengyelország, Románia);
- 2) Korábban létező, de bekebelezett államok, amelyek most újjá alakultak (Litvánia, Észtország stb.);
- 3) Soha sem létezett államok, amelyek egy föderációból váltak ki (Jugoszlávia utódállamai, Szlovákia, Ukrajna);
- 4) Elismert államok autonóm régiói (Oroszország egyes területei – az egykori szovjet autonóm területek);
- 5) Vallási vagy etnikai csoportok, amelyek földrajzi szempontból koncentráltan helyezkednek el, de nincs elismert politikai területük (magyarok Romániában Szlovákiában, gaguzok Moldáviában);
- 6) Tradicionális állami nacionalizmusok nyugaton vagy Oroszországban;
- 7) A szélsőjobboldali nacionalizmus erősödése – a nacionalista ideológia uralkodóvá válása bizonyos társadalmi csoportokban;
- 8) Helyi partikularizmusok, amelyek nem nevezhetők tisztán nacionalizmusnak (Franciaország bizonyos régióiban, Észak-Olaszországban);
- 9) A bevándoroltak csoportjainak ébredő nacionalizmusa.

Napjaink európai nacionalizmusainak vizsgálata rámutat arra, hogy az európai határok egy részének fejlődésére még mindig a nemzeti önállóság kialakítását és megerősítését célzó politikák vannak a legnagyobb hatással. Kelet-Közép-Európában Trianon és a kilencvenes évek történései összefüggnek. E két időszakban keletkeztek új vagy részben új államok, amelyeknek ugyanúgy végig kell menniük a nemzetté válás folyamatán, mint ahogy végigmentek rajta mások a 18. és a 19. század folyamán. Ehhez ki kell alakítaniuk nemzeti legendájukat, ikonjaikat és államhatáraikat be kell építeniük polgáraik tudatába – mint ahogy ezt minden nemzetállam megtette. A szovjet uralom fél évszázada nem kedvezett ennek a folyamatnak, így a kilencvenes évek elején törtek újra elő ezek a kezdeményezések. Csakhogy a világ időközben megváltozott. Míg a 19. század vége és a 20. század eleje protekcionista világában megértő fülekre találtak a nemzeti önállóságot szorgalmazó törekvések, addig a 20. század végén, az integrációk és a globalizáció korában ezeket a döntően elszakadásra alapozó törekvéseket már nehezebb elfogadtatni. Így Jugoszlávia, a Szovjetunió és Csehszlovákia szétesésének fogadtatása, illetve néha kényszerű elismerése már egészen más ideológiai és politikai alapokon nyugodott, mint a század elején, mikor a wilsoni elvek alapján bármely nép „jogosultnak” tekintett a nemzeti önállóságra. A kilencvenes években a közvélemény és a nemzetközi politika hol a szeparatista erők, hol a központi erők törekvéseit akceptálta. Már Szlovénia szuverenitásának elismerése is nehezen „ment át”, Horvátország, de különösen Bosznia–Hercegovina kialakulása megmutatta, hogy

nincsenek egyértelműen „jó” és „rossz” nacionalista törekvések, a romantikus felfogás napjainkban nem tartható, mivel az információs társadalom és a történelmi tapasztalatok már nyilvánvalóvá teszik a társadalom számára minden, a hatalom megszerzésére irányuló törekvés megkérdőjelezhető oldalait. A szeparatista erőket támogató demokratikusan választott hatalom számára az ilyen kérdőjelek legalábbis kínosak lehetnek (pl. USA támogatásai a jugoszláv válság egyes résztvevői felé). Ezért napjainkban a nacionalista törekvések melletti vagy elleni állásfoglalás, tetteges fellépés inkább általános emberi értékek, humanitárius okok ideológiája mentén körvonalazódik, az önálló nemzetté válás kérdésébe a nemzetközi politika látszólag nem avatkozik be, vagy ellenzi azt (Koszovó, Kelet-Timor, Csecsenföld).

A modern nemzet- és államfelfogás kialakulásával a határ mint a nacionalizmus alapja egyfajta szakrális jelentőségre tett szert, másrészt az európai államok között a 18. századtól kialakuló ún. egyensúly-politika központi elemévé vált, s e politika összeomlása, tehát az első világháború után is a nagyhatalmi politika első számú eszköze maradt. A második világháború után, az integrációs törekvések és a nemzeti önrendelkezés általános deklarálása eredményeként már hatalmi-politikai szerepe átalakult, s inkább az integrációkon belüli határok szelektív lebontása, s a külső határok szűrő jellegének erősítése kapott hangsúlyt a határok térbeli megváltoztatásával szemben.

1.5.3. Post-nacionalista határok

Amennyiben a nemzetet, de még inkább a nacionalizmust történeti fogalomként definiáltuk, úgy legalábbis azt kell mondanunk, hogy a fogalom tartalma időben változik, s kifejlődése, átalakulása sem feltétlenül egységes a világ minden részén. Tehát míg a világ bizonyos részein a klasszikus nacionalizmus feléledésének lehetünk tanúi, amelynek során népek jutnak el önmaguk nemzetként való definiálásáig, s törekednek nemzeti határok kialakítására (pl. az egykori Jugoszlávia részei vagy a kolonializmus után önállóvá vált egykori gyarmatok), addig máshol a természetszerűleg jelenlévő nemzeti érzés nem az állam határaitra irányítja a figyelmét. A fő különbség elsősorban a határokhoz való viszonyulásban keresendő. A modern nemzetállamok polgárai és gondolkodói számára az államhatár szerepe elsősorban a nemzeti, kulturális, nyelvi közösséget a külvilágtól védő fal, s legfőbb törekvés, hogy a kulturális és nyelvi határok ezekkel a határokkal egybe essenek. Ennek eszköze a más nyelvű, kultúrájú népesség asszimilációja a többségi (domináns) kultúrába és/vagy nyelvbe. A post-nacionalista gondolkodás számára az imigráció mutatja meg, hogy a kulturális határok természete nagyon is mozgékony. Ez természetesen elsősorban az Egyesült Államokban jelentkezik ebben a formájában. Az egyre inkább többnyelvűvé váló amerikai társadalmat a képzési és gazdasági lehetőségek sokkal inkább megosztják, mint a nyelvi vagy a kulturális különbségek (Rowe 1998).

A kulturális és a politikai határok divergenciájának a világ számos területén lehetünk tanúi – így a Kárpát-medencében is. A klasszikus nemzetállami-nacionalista gondolkodás e probléma feloldását a határok megváltoztatásában találja meg. Példaként felhozható a román nacionalisták törekvése Moldova integrálására a kilencvenes évek elején. Ez a törekvés azonban egy demokratikus társadalmi berendezkedés esetében nem vihető végbe, mivel ez a fajta gondolkodásmód más területi következtetéseket is involválhat. Az ilyen és ehhez az esethez hasonló események világítanak rá, hogy egyre erősebben meg kell különböztetnünk a politikai identitást és a kulturális identitást egymástól. A politikai identitás az, amelyik az államhoz kötődik, ezáltal területi konzekvenciája van, tehát a tudati, mentális határokat rögzíti az állam által irányított nevelés, oktatás útján. A kulturális identitás esetében inkább a kiterjedésen van a hangsúly, a nyelvi, nemzeti csoportok elhelyezkedésének képe vésődik be az egyes ember tudatába.

Az egyes ember határképének átalakulása két fontos változásra vezethető vissza:

1) Mint azt az *1.2.5 fejezetben* megállapítottuk, a mentális határképekre döntő befolyása van az állam politikájának, különösen az oktatáson és a propagandán keresztül. A klasszikus nemzetállam erősen centralizált irányítást valósít meg, abban érdekelt, hogy polgárainak figyelme a nemzeti központ felé forduljon, így oktatásában is ezek az elvek működnek. A különböző fokon decentralizált államok esetében az oktatás és propaganda is a helyi közösségek felé fordul, a regionális tudatot erősíti, a decentralizáltság mértékében. Ilyen értelemben új (regionális) identitás(ok) alakul(nak) ki, amelyek az állami-politikai identitás mellett léteznek. Ez a területi identitás, mint minden hasonló jelenség gyakran megfogalmazódhat a politikai identitással *szemben* is, így post-nacionalista gondolkodásunk visszafordulhat szeparatista, nacionalista gondolkodássá, ahol nem a korábbi államnemzet lesz a nacionalista ideológia célpontja, hanem e kisebb terület.(Lásd Olaszországban az északi rész elszakadásáért, Padánia létrejöttéért küzdő csoportokat.)

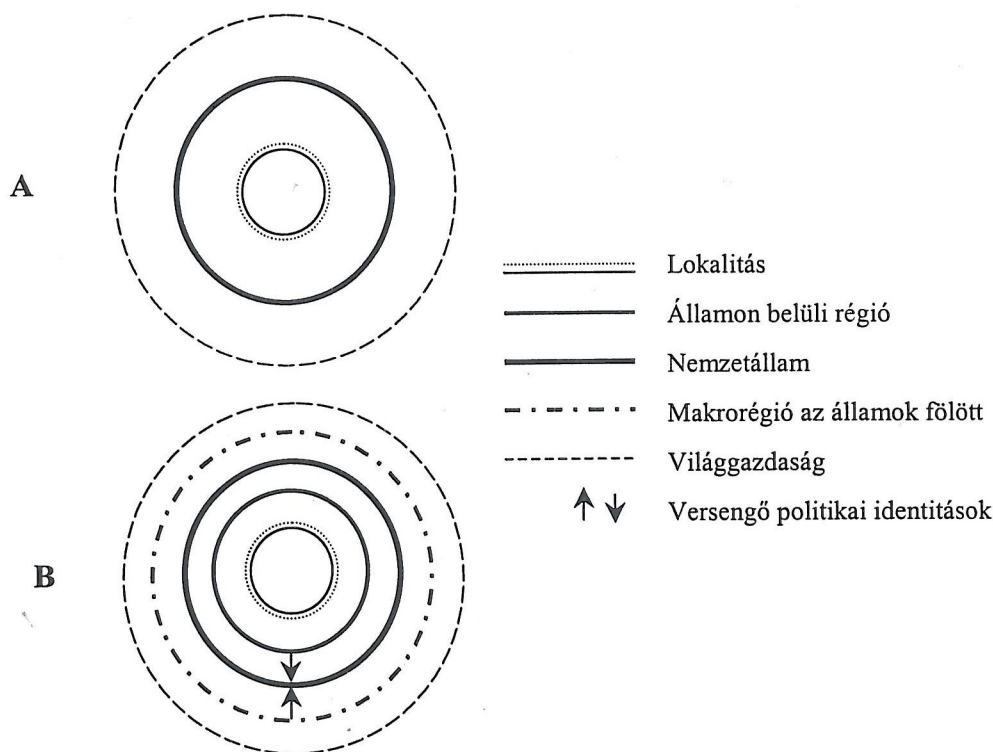
2) Másrésről jellemző folyamat, hogy az államok szupranacionális társulások tagjaivá válnak, a szuverenitásuk bizonyos elemeit átengedik a közösség jogkörébe. Ez a folyamat a nacionalista ideológia alapvető téziséét húzza keresztül, miszerint minden politikai hatalom forrása a nemzet, amely ebben az értelemben azt nem is engedhetné át más, nem nemzeti hatalmi erőnek.

E két új identifikációs egység (az állam alatti terület és a szupranacionális egység) új mentális határokat alakít ki tudatunkban. E bevésődés erősségétől függ, hogy ezek milyen viszonyban állnak a politikai-állami identitás által kialakított határokkal: azt elhomályosíthatják, negligálhatják, s nagyobb jelentőségre tesznek szert a regionális, kulturális identitások, azok területi elemei. Például fontos lehet a dél-tiroli identitás, amelyet fontosságában az európaiság követ, s az olasz, illetve osztrák állampolgári identitás emellett kiegészítővé, s nem alternatívává válik. Így egyet kell értenünk

Vladimir Kolossovval és John O'Loughlinnal (1998), akik ezt a változást az alábbi ábrában foglalták össze (4. ábra).

4. ábra: Területek és szintek a világ-rendszerben

Forrás: Kolossov–O'Loughlin (1998).

Ha ezeket a változásokat figyelembe vesszük, elmondhatjuk, hogy az egyes ember gondolkodásában egyre kisebb jelentőségűvé válik a nemzetállam határa, sokkal inkább a *határtérség* kerül előtérbe, mivel a vázolt, kulturális identitásokon keresztül az egybefüggő területek válnak a gondolkodás keretévé.

A post-nacionalizmus alatt tehát nem azt értjük, hogy a nemzet, mint történelmi egység megszűnik. A jelenleg létező államok jelentős része már túljutott azon a folyamaton, amely nemzetállami létének kialakítását és megerősítését (igazolását) szolgálta. Ebben az értelemben tehát a nemzetállamot építő nacionalizmus túlhaladottá vált, tehát a nacionalizmusnak az az értelmezése, amely számára az államhatár fétist jelentett. Így az államhatár funkcióival szembeni görcsös beidegződések megszűnnek, jelentősége csökken a mindennapi életben (de természetesen nem szűnik meg). Más határok, más identitások nőnek fel mellé. A nemzeti érzés mellett fontossá válik a regionális identitástudat, a nemzetek felett átívelő kulturális, szociális csoportokhoz való tartozás, vagy a nemzetnél nagyobb földrajzi egységekhez való tartozás. Mindez természetesen nem jelentkezik mindenhol a világon. Mint *Nguyen* (1998) felsorolásából is láttuk (lásd fent), Európában számos állam tart még a nemzetállam építés vagy újraépítés szakaszában, tehát nyilvánvaló, hogy ezekben az országokban egészen más viszonyulást találunk az államhatárokhoz, mint más, régóta stabil demokratikus nemzetállamokban.

2. A HATÁR MENTI TERÜLETEK ÉS A HATÁRRÉGIÓ

2.1.1. A „határ menti terület” vizsgálata

A határ menti területek vizsgálata elterjedt a regionális tudomány és földrajztudomány irodalmában, mivel az államhatárhoz való közelsége okán különleges jellemzőkkel leírható területről van szó. Kiindulási alapunk Hansen definíciója, amely szerint a határ menti terület fogalma „a természetes tér azon részére vonatkozik, ahol a gazdasági és társadalmi életet közvetlenül és jelentősen befolyásolja a nemzetközi határ jelenléte. Ebben az értelemben megkülönböztetünk nyitott vagy potenciálisan nyitott régiókat, elzárt régiókat” (Hansen 1977). Definíciójában Hansen tehát mindjárt meg is határozza a határ menti területek alapvető típusait. Lehatárolása alapján elmondható, hogy ezen területek jellegzetességeire a határ jelenléte gyakorolja a legfőbb hatást, így a határ típusai határozzák meg a határ menti terület jellegzetességeit is. Az eddigiekből láttuk azonban, hogy maga a határ is nagyon sokféleképpen jellemezhető, a határ jellemzőit is befolyásolja a mellette elhelyezkedő területek milyensége, tehát voltaképpen szoros kölcsönkapcsolatról beszélhetünk.

Másrészről éppen a sokféleség és egyediség miatt alapvető problémát jelent a határ menti terület lehatárolása. Mivel – Hansen definíciójából kiindulva – addig tart a határ menti terület, ameddig a határ társadalmi, gazdasági módosító hatása elér, a különböző jellegű határok, illetve az egyes határszakaszok homlokegyenest ellenkező előjelű befolyást is gyakorolhatnak a határ menti terület gazdaságára, így nem lehet kimutatni *általában* a határmentiséggel szignifikánsan összefüggő társadalmi-gazdasági mutatókat. A szerző tett erre kísérleteket, amelyek a határtól való távolság és különböző mutatók (jövedelmek, exportarány stb.) kapcsolatát vizsgálták, azonban *általában* nem mutatható ki összefüggés közöttük. Guichonnet és Raffestin (1974) szerint maga a határ is eredetileg egyedi kapcsolati rendszer, lehet konfliktusokkal terhelt vagy sem. Ez helytől és a pillanattól függően változhat. A határ hatásait tekintve megkülönböztetünk rövid, közép- és hosszú távú hatásokat, amelyek ráadásul intenzitásukat és irányukat tekintve is különbözhetnek, s lehetnek közvetlen és közvetett (indukált) hatások is.

Legáltalánosabb jellemzőként a szakirodalom a határtérségek esetében arra hivatkozik, hogy azok a nemzeti centrumhoz képest periférikus helyzetben vannak. Ez igaz, viszont egy adott országban csak egy viszonylag szűk terület definiálható nemzeti centrumként, amihez képest a rajta kívül eső összes terület valamilyen mértékben periférikus jellemzőket mutat, s nem is biztos, hogy ez a nemzeti centrum távol esik valamely (modern) határtól. A centrumtól egy kiválasztott irányba, a határ (periféria) felé haladva természetes tendencia, hogy a centrumtól való eltérés egyre nő. Ez az eltérés a központi terület szomszédságában éppúgy érvényesül, mint attól távolabb, s kérdés, hogy hol van annak az övezetnek a széle, ahol a *határ közelsége* erősebben befolyásolja a társadalmi-gazdasági folyamatokat, mint a *centrum távolsága*. A határ

közelsége fokozhatja a periféria irányába erősödő negatív jelzőket (pl. elzártság, rossz megközelíthetőség, rosszabb gazdasági mutatók), de a határ olyan pozitív hatásokat is gyakorolhat a gazdaságra és a társadalomra, amelyek ezt a tendenciát meg is változtathatják (a szomszéd ország közeli közlekedési csomópontja feloldhatja az elzártságot, a tőke jobban keresi az adott határtérseget a földrajzi közelség vagy a kulturális hasonlóság következtében).

Így csak az a tény fogalmazható meg, hogy a határ menti terület *valamiben mindig más*, mint a nem határ menti terület, de nem határolható le elméletileg egy vagy néhány mutató alapján, mint egy vonzáskörzet vagy agglomeráció. A határmentiség annyira egyedi jelenség, hogy csak a megismert határtípusok által kijelölt határszakaszonként vizsgálhatjuk.

Vizsgálhatjuk a határ menti területeket mint egy állam földrajzi periferiáit, kijelölhetünk határ mentiként adminisztratív egységeket (településeket, kistérségeket, megyéket stb.), amelyek a határ közelébe esnek, s így prekonceptciónk szerint hatással van rájuk a határ jelenléte. Megállapíthatjuk, hogy ezek a területek milyen mértékben térnek el az országos átlagtól, az egyes határszakaszok között és a határszakaszon belül milyen jellemző eltérések mutathatók ki.

2.1.2. A „határrégió” vizsgálata

Az eddigiektől eltérő szemléletű megközelítés a határrégió vizsgálata. Ekkor a határt – a bemutatott definícióval (Hansen 1977) egybevethetően – mint társadalmi-gazdasági hatótényezőt foghatjuk fel, s mindkét oldalát egyszerre vonjuk be munkánkba. Az adminisztratív struktúrával szemben ekkor funkcionális régió lehatárolását végzzük el. Ez a funkcionális régió egybeeshet történeti, etnikai területekkel, de nem szükségszerűen. A funkcionális összetartó erőt inkább a városhierarchia szintjei, illetve a gazdasági szükségszerűségek mentén kell keresni. A szakirodalom ezt a megközelítést a „*transborder region*” – *határrégió* szemléletes fogalmával írja le (Hansen 1983). E kifejezés lényegét Norval Veggeland (1997) foglalja össze: a fogalom lényege az, hogy az adminisztratív határokat nem szükségszerűen követi a régió, sokkal inkább a funkcionális kapcsolatok nyernek nagyobb hangsúlyt. A funkcionális régió határon átnyúló, abban az értelemben, hogy az adminisztratív határok nem korlátozzák ügyeinek végrehajtásában. Ezek a funkcionális terek szerveződhetnek vertikálisan és/vagy horizontálisan is. Tipikus vertikális integráció a centrum–periféria rendszer mentén szerveződő városhierarchiára, vonzáskörzetekre épülő térség, míg horizontálisnak tekinthetjük a bizonyos tevékenységek vagy más jellemzők miatt létrejövő egységeket, a munkaerő-piacot, közös infrastruktúrát, közös üzleti, gazdasági szektort, egymásrautaltságot (Veggeland 1997, 64). Saját megközelítésünk ezeket az eredményeket felhasználva e területek természetes földrajzi egységére utal. Ebben az esetben a határ és határ menti területek kapcsolatát úgy vizsgálhatjuk, mint egy folyó és partja kapcsolatát. Az analógia több szempontból is használható.

- Egy folyó társadalmi-gazdasági hatásainak vizsgálatánál egyaránt figyelembe vesszük *mindkét* partot, bármekkora is legyen közöttük az eltérés;
- A folyó eltérő szakaszai eltérő part menti területeket alakítanak ki;
- Egy folyó mentén egyaránt találunk olyan természeti vagy kulturális tájakat, amelyek egyik vagy mindkét partra kiterjednek;
- A folyó esetében vizsgálhatjuk a folyó menti, azzal kvázi párhuzamos és a folyón átívelő interakciókat, kommunikációs és térszerkezeti irányokat, amelyek a folyó által gerjesztett társadalmi-gazdasági előnyöket a távolabbi területekre is eljuttatják, ezáltal a holt szakaszok hátrányait oldhatják;
- Végül a határátkelők szinte mindenben megfelelnek a folyami kikötők, és a jelentős hidak gazdaságfejlesztő szerepének, s mint ilyeneknek komoly térségi hatásuk lehet.

Ekkor vizsgálatunk végeredménye az lehet, hogy lehatárolunk olyan határ menti területeket, amelyek átalakultak vagy potenciálisan átalakulhatnak határrégióvá, mert vannak olyan közös dimenzióik (társadalmi, gazdasági, térkapcsolati stb.), amelyek a határ elválasztó szerepe ellenére összekapcsolják a két térséget, s ebben az esetben a terület még hasznot is húzhat a határ jelenlétéből. Más területekről megállapíthatjuk, hogy a határ elválasztó szerepe rendkívül erős, a határ menti területek fő irányultsága a nemzeti centrum felé mutat, határrégió kialakulására nincs vagy csak részlegesen van esély.

Mindezekből három következtetés vonható le :

A határ menti területek vizsgálata nem terjedhet ki csak a határ egyik oldalára, mivel a jellegzetességeket kialakító határ jellemzőire mindkét oldal hatással van, így a folyamatok pusztán az egyik oldal vizsgálatával nem tárhatók fel;

A határ menti területek meghatározása csak egyedileg történhet. Gyakorlati szempontok arra sarkalnak, hogy a lehatárolást adminisztratív egységek határai mentén tegyük meg, a határterület mélységét pedig vizsgálatokkal kell alátámasztani. Fel kell fedeznünk az adott határszakasz menti terület azon gazdasági-társadalmi jellemzőit, amelyekben eltér a saját nemzeti (átlagos) jellemzőitől, s amelyekben a határ és a határon túli szomszédos terület hatása kimutatható, tehát ami mentén *összekapcsolódik* a határon átnyúló régió egésze;

A határmentiség önmagában nem előny, s nem hátrány, a pozitív és negatív hatások megjelenését és arányát az adott földrajzi, társadalmi-gazdasági, illetve történelmi szituáció hozza magával.

2.1.3. Társadalmi-gazdasági folyamatok a határ mentén

A határ menti terület vizsgálva megállapítható, hogy nemzetiségét, vallását tekintve általában kevésbé homogén, mint az adott ország más területein élő népességé. Ez a

jelenség nagymértékben függ a határ permeabilitásától, főként hosszú távon. Egy zárt jellegű határ homogenizálja a népességet, míg egy nyitott inkább a heterogenitás irányába mozdítja. A vegyes lakosságú területek esetében a zárt határ – a hozzá kapcsolódó politikai tényezőkön keresztül – erős asszimilációs hatást fejt ki, míg könnyen átjárható határ esetében a közvetlen kommunikációs lehetőség a határ két oldalán élő, azonos jellemzőkkel bíró népesség identitását erősítheti, ha ezt más tényezők (pl. jövedelmi különbségek, munkapiaci vagy gazdasági versenyhelyzet) nem befolyásolják negatívan, míg az eltérő nemzetiségű (vallású, kultúrájú) lakosság közeledését is segíti, de ebben az esetben nagyobb az esélye a sztereotípiák kialakulásának. A népsűrűség tekintetében egészen kivételes helyzet, ha a határ közvetlenül befolyásolja azt. Ez a befolyás lehet negatív irányú (lásd a vasfüggöny menti területekről a népesség elvándorlását) vagy pozitív irányú is (ha olyan gazdasági helyzetet alakít ki a határ a határhoz közeli térségben, hogy az vonzza a népességet. Ez a vándorlási jelenség természetesen az országos átlagtól eltérő népmozgalmi jellegzetességeket is okoz, tehát ebben az értelemben ez a határ részéről egy indirekt hatás. A vándorlási célterületek a migráció szelektív volta miatt mindig fiatalabb korösszetételű lakossággal rendelkeznek, mint az elvándorlással sújtott, elzárt határ menti területek, így természetszerűleg a népesség dinamikája is más lesz.

A demográfiai tényezőkkel szemben a határ menti területek gazdaságára a határ közvetlen befolyást gyakorol, de ezek a hatások teljesen ellenkező előjelűek is lehetnek. A kérdés súlyát tükrözi, hogy a kutatók érdeklődése, főleg a posztmodern gondolkodás eredményeképpen egyre inkább ebbe az irányba fordult (*Hansen 1977; 1983; Ratti 1993; Rechnitzer 1998*). Gazdasági értelemben a politikai határ ritkán esik egybe a gazdasági határral: a gazdasági határ ott található, ahol a határkötség egyenlő a termék árával (*Di Tella 1982*). A gazdasági térben természetesen kialakult tereket a politikai, intézményi határok felosztják, s akadályt gördítenek az anyag és információ áramlások útjába. Az információáramlás számára két szempontból is okoz nehézséget a politikai határ. Egyrészt a két eltérő területen egy információ az adó és a vevő kódolásában eltérő tartalommal bírhat, másrészt a határ ténye önmagában is akadályozza az információ áramlását, mivel a határon átnyúló információs vonalak gyérebbek, használatuk gyakran drágább, nehezebben hozzáférhető (pl. telefon, tömegközlekedés). Lösch és Christaller elméletében a kialakuló terek számára akadályt jelentenek a határok, torzítják a piackörzetet, a központi hely szolgáltatásai számára nem biztosítják a kellő számú fogyasztót, mivel lehatárolják a vonzáskörzetet (*Rechnitzer 1998*).

Az 1.3 fejezetben vázoltuk a határok funkcióit. Az eltérő funkció dominanciájával jellemezhető határok eltérően hatnak a határ menti területek gazdaságára is.

A határ mint barrier magában büntető és diszkrimináló hatással van a szomszédos területekre, és a periférikus elhelyezkedést eredményez az ország centrumával szemben. A zárt, erősen korlátozó határ minden esetben a periférikus folyamatokat és jellemzőket erősíti az adott területen. Az adott országban így a határ mente földrajzi, gazdasági és társadalmi értelemben egyaránt perifériává válik, ha ez a zártság hosszú távú,

évtizedekben mérhető. A védekező politikai akarat megakadályozza a gazdasági és infrastrukturális beruházásokat, a természetes vonzásokörzetek lezárása a méretgazdaságosság elvén akadályozza a városok és gazdasági egységek piackörzeteinek kialakítását, a határ és a vele járó határsávi ellenőrzések a lakosság életét teszik nehezebbé. Mindezek a határ menti gazdaság, infrastrukturális ellátottság és az életminőség leértékelődését vonják maguk után. Így jellemző folyamattá válik az elvándorlás, a határ menti területek lakosságának elöregedése, a rosszabb életkörülmények kialakulása. Ez a jelenség tipikusan érvényes volt a magyar–osztrák határra a nyolcvanas évek végéig (Rechnitzer 1998).

A határ mint filter alapvetően diszkrimináló szerepet lát el pozitív vagy negatív irányban két vagy több politikai-intézményi és gazdasági rendszer között. (House 1981). A szűrő jellegű határ a szabad mozgást ugyan nem akadályozza, azonban ugyanaz jellemző rá, mint bármely „szűrő” funkciójú dologra, vagyis a másik oldalon nem kívánatos jelenségek a szűrő külső oldalán gyűlnek fel, ami az ilyen típusú határ menti területek közül legalább az egyik számára sok nehézséget okoz. A határok szűrő funkciójának erősödését általában az eltérő árrendszerek gazdasági érdekei, az életszínvonalbeli különbségek, illetve a magasabb életszínvonal megvédése, esetleg eltérő politikai, ideológiai rendszerek védekező reflexei szorgalmazzák. Mindenképpen elmondható, hogy a határ ilyen szűrő funkciójának kijátszása az átlagnál magasabb gazdasági haszonnal kecsegtet az egyén számára, ezért jellemzővé válik a határ mentén a fekete gazdaság erősödése, a csempészet, a gazdasági vagy politikai okokból emigrálók embercsempésze. Mindezek a jelenségek önmagukban is és az ellenőrzések erősödésén keresztül is ismét a társadalmi terheket növelik a határ mentén. Természetesen az említett különbségek megfelelő regionális alapok megléte esetén a terület legális gazdaságának fejlődését is szolgálhatják. A kérdés az, hogy a társadalom számára ez a szaldó (nehézségek kontra gazdasági előnyök) pozitív lesz-e vagy negatív.

A „nyitott” határ esetében a kontaktus funkció a meghatározó (Courlet 1988). Ebben a megközelítésben a határ menti terület gazdasági fejlődését már nem a politikai-intézményi különbségek, hanem a határtérségek komparatív előnyei, azok kombinációi befolyásolják. A „nyitott” határt a kifejezés használhatósága érdekében úgy definiálhatjuk, hogy olyan államhatár, amely a lakossági és gazdasági tranzakciók, szállítások mozgását a megvalósulási fázisban már nem korlátozza, vagyis a határ konkrét átlépése magán vagy üzleti ügyben akadálytalan, mivel az átlépés ellenőrzése, engedélyezése vagy megakadályozása nem eseti kérdés, hanem e funkció dominanciájától függően előzetesen megállapított keretek szabályozzák. Ha ez a funkció dominál egy határon, úgy megvalósulhat a lakosság, a munkaerő, a tőke és a javak szabad áramlása, illetve ennek szabályozásához kapcsolódó adminisztratív tevékenység a mindennapokban nem lesz érezhető. Ebben az esetben nyílik a legteljesebb mód arra, hogy a korábban periférikus helyzetű területek gazdaságai összekapcsolódjanak, s a korábban korlátozottan rendelkezésre álló gazdasági tér minden irányban kiterjedhessen, s a határ menti területek komparatív előnyeiket

kihasználva, egymást támogatva fejlődhessenek, s periférikus jellegüket levethetnék. Ebben a megközelítésben a határtérségek gazdasági fejlődését már nem a politikai-intézményi különbségek befolyásolják, hanem a szomszédos területek komparatív előnyeinek kombinációi (Courlet 1988). Itt már nem határtérségről (border region), hanem határon átnyúló térségről (transborder region) beszélhetünk. Ebből az „open borders” megközelítésből fejlődött tovább a „transbordering economies” fogalma – tehát a határ és az eltérő rendszerek létéből származó előnyöket kihasználó gazdaság – (Di Tella 1982; Hansen 1983) (lásd még a 2.1.3 és a 2.2.3 fejezetben).

A határ nyitottságának gazdasági-társadalmi hatásait a szerzők jelentős része egyértelműen pozitívként, legalábbis többségében pozitívként tételezik fel. Krakover (1997) kiemeli, hogy a határ nyitottsága nem mindig hoz kézzelfogható eredményt, főként olyan szituációkban, ahol a két elválasztott ország között nincs lehetőség jelentős kereskedelmi forgalom kialakítására. Ezért gyakran rövid távú érdekek (pl. kezdeti gazdasági egységek inkubációja, protekcionizmus) a határnyitás ellen szólnak. Ugyanakkor hosszú távon, a kialakuló kapcsolatok révén mindenképpen hasznos a nyitás, még abban az esetben is, ha ennek eredményeképpen semmi más nem történik, mint pl. kölcsönös látogatások szervezése. Liberális szemléletét a határ nyitottságára vonatkozó modellel támasztotta alá. A nyitottság mértékére vonatkozóan Krakover két fő és két kiegészítő befolyásoló faktort mutatott ki:

Potenciális gazdasági előnyök, amelyek a határ elzáró funkciójának lebontásával mindenképpen jelentkeznek, mivel az erőforrások és termékek allokációjának útjába állított korlátozások leépítése mindenképpen hasznos, így a korlátozó határ mindenképpen torzulásokat okoz gazdasági térben (lásd még: Muir 1981; Nijkamp-Rietveld-Solomon 1990). Ebben az értelemben a határ korlátozó intézkedéseinek a leépítése elősegíti a gazdasági fejlődést a határ mindkét oldalán;

A nemzeti politikai faktor, ennek alakulásáról már szóltunk. Ez a faktor mindazokat az adottságbeli, rendszerbeli, s irányultságbeli eltéréseket tartalmazza, amelyek az elválasztott két rendszer között léteznek;

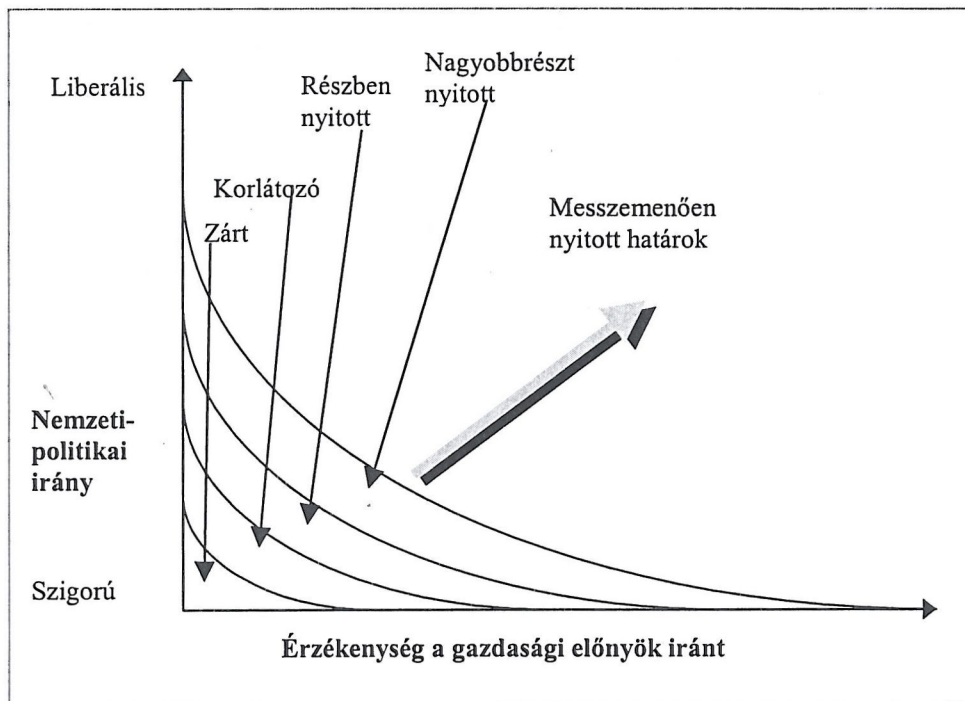
A harmadik (kiegészítő) faktor a politikai vezetés és a lakossági akarat közötti kompatibilitás. Lezárt határ esetén a lakossági kezdeményezések mindenképpen abban az irányban hatnak, hogy a politikai vezetést liberálisabb határellenőrzési szemlélet irányába mozdítsák el. A politikának azonban figyelembe kell vennie a negyedik faktort;

A határviták jellemzői a két ország között. A két fél nem egyformán kívánhatja a határ megnyitását. Ha „B” kész inkább az együttműködésre, akkor a nyitás mértékét az fogja meghatározni, hogy „A” esetében az előző három fatornak amely kombinációi alakultak ki. Elképzelhető, hogy ezek összessége nem éri el azt a szintet, ami elégséges a szükséges lépések megtételéhez.

A határ nyitottságát ábrázoló modell a két fő faktort, vagyis a nemzeti-politikai és gazdasági előnyök faktort ábrázolta egy koordináta rendszerben. A másik két faktor

csak módosító erővel rendelkeznek. A gazdasági faktor ábrázolásához a mértékegység az adott államnak, a határnyitás következtében beálló gazdasági előnyök irányába mutatott érzékenysége. Tehát, hogy a várható gazdasági előnyök milyen mértékben ösztönzik az államot határai liberalizálására. A függőleges tengely mentén azt mérjük, hogy az állam nemzeti-politikai iránya mennyire fordul szigorúan a nemzeti szuverenitás kifejezése felé. Így e faktor mérési lehetősége a szigorú (nacionalista) szemlélettől a teljesen liberális szemléletig terjed (5. ábra).

5. ábra: A határ-nyitottság faktorainak ábrázolása

Forrás: Krakover 1997.

A modell alapfeltevése szerint egy állam politikája minél kevésbé szigorú szuverenitásának egyes elemei iránt, s minél érzékenyebb a potenciális gazdasági előnyök irányába, úgy halad a zárt határ felől a különböző fokon nyitott határ felé.

A modell természetesen megengedi a két faktor szabad kombinációit is. Egy állam politikája extrém esetben csupán az egyik változót preferálja, míg a másikat figyelmen kívül hagyja, tehát szélsőséges nacionalista politikával teljesen elzárkózik, vagy állami érdekeit teljesen a gazdasági előnyök irányába helyezi át. Feltételezhetjük, hogy e szélsőséges körülmények között is megvalósulhat a határ nyitás folyamata, de e folyamat lényegesen egyszerűbb, ha mindkét faktornak érvényt szerez a politika.

Clement (1994) szerint a 20. század második felének gazdasági struktúra váltása, az egyre szabadabb kereskedelem, a „new economy”, a kommunikáció, a szállítás, a közlekedés és az információs rendszerek fejlődése a határok klasszikus gazdasági funkcióját is átértékelték, ami elsősorban a nemzeti központok által meghatározott gát funkció, s mint ilyen független a határ menti területek igényeitől, akaratától. A gazdaságban tapasztalható változások mellett így a centralizált nemzetállamok

decentralizált átalakulása új perspektívákat nyit a határ menti területek előtt, s a korábban periférikus területek olyan gazdasági előnyökre tehetnek szert, amelyek új centrumtérsséggé avathatják őket. *Clement* azonban hozzá teszi azt is, hogy a fejlődés nem törvényszerű az új körülmények között, mivel a határon átnyúló együttműködések mellett számolni kell a határon átnyúló versennyel is.

Tehát a határok megnyitása önmagában nem jelent automatikus gazdasági növekedést. *Rechnitzer* (1998) hangsúlyozza, hogy a *Clement* által felsorolt változások kihasználása érdekében szükséges az endogén források, lehetőségek felkutatása, s ezek kihasználása. Ezt a munkát elősegítheti a szomszédos határ menti területek együttműködése, amely azonban közvetlen gazdasági előnyökkel járhat, mivel nemzeti viszonylatban elhelyezkedésüket tekintve a határ menti területek versenyelőnyökre tehetnek szert (*Rechnitzer* 1998):

- A tranzakciós költségek a határrégiókban mérsékeltebbek;
- Az erőforrások közös kihasználása hatékonyabb lehet;
- Az erőforrások egyesíthetők;
- A komparatív előnyök, az egyes országok közötti eltérések kihasználhatók;
- A külföldi tőkevonzás is erősebb lehet a határrégióban a földrajzi közelségnek köszönhetően.

Megismerve a határ menti területek gazdaságára vonatkozó elméleteket láthatjuk, hogy egy nemzetközi határ közelsége negatív és pozitív irányban befolyásolhatja a határrégió gazdaságát és társadalmát. Mindezek alapján a határrégió bemutatott definícióját további elemekkel egészíthetjük ki. Ezen elemek közül a legfontosabb, hogy a határ menti területek fejlődésének nagymértékben a területen kívül álló hatalmi tényezők szabnak irányt, mivel – mint láttuk – a határ funkcióinak alakítása ezen állami tényezőkön múlik, ráadásul nem csupán a saját nemzeti központ akaratán, hanem a szomszédos ország(ok) akaratán is.

A határ liberalizálása az endogén erőforrások kihasználása mellett valóban elősegítheti e területek gazdaságának fejlődését, aminek alapja az új gazdasági szemlélet, a hierarchikus rendszerek mellett vagy helyett felépülő horizontális kapcsolatrendszerek, amelyek számára a lezárt határ valóban akadályt jelent, hiszen működésük hatékonyságát, így közvetlen módon létük értelmét kérdőjelezheti meg, mivel zárt határ esetén egy nemzeti kapcsolatrendszer versenyképesebb, könnyebben működtethető, mint egy határon átnyúló. Érdemes megkérdőjeleznünk azonban azt a nézetet, amely a határok szélsőséges nyitottságát mint a határ menti gazdaság elérendő célját állítja a figyelem középpontjába. Mint láttuk, a fent leírt modell szerint – legalábbis hosszabb távon – minden esetben mindkét fél nyer. A határ menti területek gazdasága szempontjából az átgondolatlan határnyitás akár negatív következményekkel is járhat. Két határrégió között előfordulhat, hogy túl nagy gazdasági különbségek,

életszínvonalbeli eltérések léteznek a két terület között. Ezek gazdaságfejlődésre gyakorolt hatásai közismertek, s egyáltalán nem biztos, hogy a folyamatok a kiegyenlítés irányába indulnak el. Másrészről a határ menti területek versenyelőnye más hazai régiókkal szemben az új gazdasági rendben az, hogy közvetlenül érintkeznek más adottságú területekkel, amelyeket a két fél kölcsönösen kihasználhat. Ezek olyan komparatív előnyök, amelyek más térségek esetében csak nagy távolságokban érvényesülhetnek, a határtérségek esetében viszont ezek az előnyök a földrajzi közelséggel párosulnak. A szélsőségesen nyitott határ viszont azt feltételezi, hogy a két ország között eltűnnek azok az alapvető különbségek, amelyek korábban a határ szűrő funkcióját fenntartották. E különbségek egy része volt viszont az, amely a határrégió gazdasági versenyelőnyét, telephelykínálatának hozzáadott értékeit biztosították (olcsóbb munkaerő, jogrendszerből adódó különbségek, vámmentes területek, kulturális különbségek stb.).

Így elmondhatjuk, hogy a határgazdaság szempontjából a nyitás folyamatán, s dinamikáján van a hangsúly, azonban egy pont után a nyitás nem hozza meg ugyanazt a növekedést, mint a kezdeti dinamikus időszakban, tehát úgy viselkedik, mint egy határérték függvény.

Voltaképpen tehát a határgazdaságok igazából a határok megnyitása időszakának dinamizmusából tudnak profitálni megfelelő gazdaságpolitika mellett, de fel kell készülniük arra, hogy kezdeti versenyelőnyüket rajtuk kívül álló okokból adódóan a fejlődés folyamán elveszítik, s egy szélsőségesen nyitott határ menti terület gazdaságát már úgy kell kezelniük, mint bármely más, nem határ menti terület gazdaságát. Ezért lényeges, hogy a nyitás időszakában különböző együttműködések hálózatának kialakításával „állítsák elő” a közös régiókat, természetes funkcionális tereket, mert ha ez nem történik meg, úgy a jelenlegi pozitív versenyhelyzet elmúltával féloldalas, szűk területek maradnak vissza, amelyek saját országukban és nemzetközi téren is hátrányban maradnak.

2.2. A határrégió kialakulásának modellje

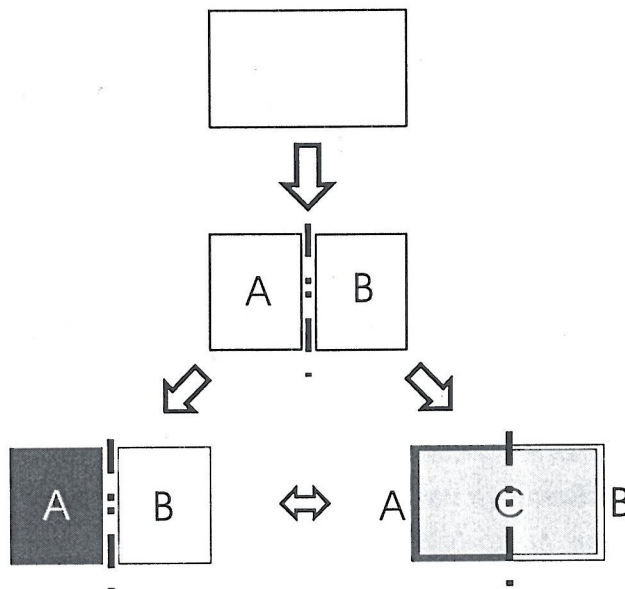
2.2.1. A határrégió kialakulására ható fő tényezők

A földrajzi, társadalmi, esetleg politikai-hatalmi szempontból homogén területen meghúzott határ felosztja az addig egységes teret (6. ábra). A felosztott két rész további fejlődése mindenképpen divergens lesz, megnő azoknak a jellemzőknek a száma, amelyek megkülönböztetik egymástól a két területet. A fejlődés kétirányú lehet: kialakulhatnak egymástól elszeparált határ menti területek („A” és „B”), amelyek valóban eltérő fejlődési pályára állnak. A közöttük lévő, erősen elválasztó jellegű határ gátolja a két oldal közötti interakciók számát, s tematikus terjedelmét (tehát engedi pl. a kulturális együttműködést, de a gazdasági vagy infrastrukturális kapcsolatokat megnehezíti, vagy mindezt fordítva), míg a másik esetben az államhatár ellenére a két terület között az interakciók száma és mélysége a különböző politikai hatalomhoz való

tartozás ellenére megmarad, s a határ menti területek egy közös *határrégiót* alkotnak („C”). Ebben az esetben ez a határrégió a két államtól független, önálló jellemzőkkel (is) bír, tehát egy önálló egység, alapvető specifikuma az államhatár jelenléte, amely a térség életét, fejlődését alapvetően befolyásolja.

6. ábra: A határ menti terület és a határrégió kialakulása

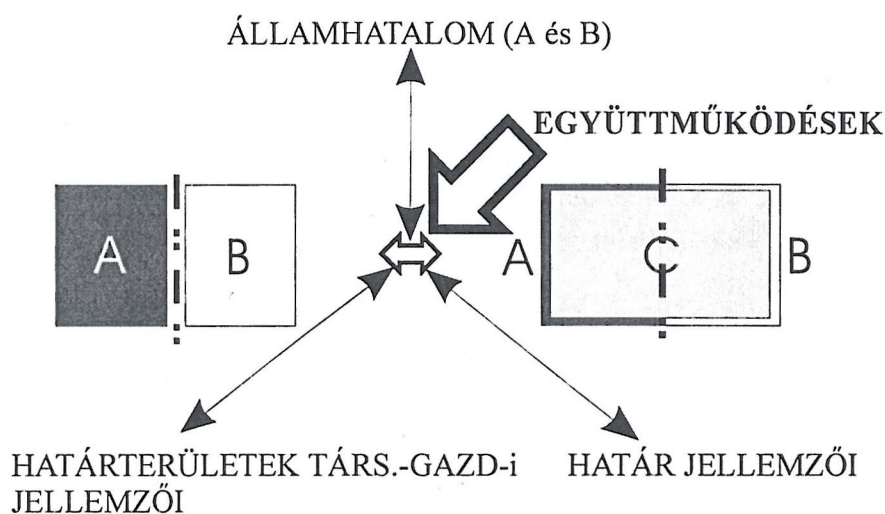

Forrás: Saját szerkesztés.

E két állapot, tehát a különirányú fejlődést mutató határ menti területek, illetve a határrégió kialakulása jelenti a folyamat ellenkező végpontjait. A tapasztalatok azt mutatják, hogy bizonyos esetekben a folyamat bemutatott két végpontja között van átjárás, tehát erősen korlátozott interakciókkal rendelkező határ menti területek is elindulhatnak a határrégióvá való fejlődés irányába. Fontos kérdés, hogy mitől függ ennek az átalakulásnak a lefolyása. Három fő befolyásoló tényező hat folyamatunk irányára. Az államhatalom, a határ menti térség jellegzetességei és a határ jellegzetességei. Ez a három tényező egymásra is kölcsönösen hatással van (7. ábra). A határ fő jellemzőit, elzáró, szűrő, összekötő funkcióit az állami akarat szabályozza elsősorban. A határ menti térségek társadalmi-gazdasági jellemzői befolyással bírnak mind a határ jellegére (pl. az infrastrukturális viszonyok, a rávezető utak állapota, a határellenőrzést végző személyzet szemlélete, a korrupció megléte, a forgalom nagysága stb.), ugyanakkor, mint a definícióban láttuk, a határ jelenléte közvetlenül befolyásolja e területek társadalmi-gazdasági életét. A határ menti területek érdekérvényesítő képességük segítségével, az államhatalom akaratának befolyásolásán keresztül közvetve is hatással bírnak a határ funkcióira, pl. a nyolcvanas években nyugati határunkon osztrák–magyar közös területrendezési bizottság jöhetett létre.

Ábránkban feltüntettük a határon átnyúló együttműködéseket is. A határrégióvá alakulás szempontjából nagy fontosságot tulajdonítunk nekik, mintegy a folyamat katalizátoraként működnek. Ezért ezeket az együttműködéseket nem itt, hanem külön fejezetben tárgyaljuk.

7. ábra: A fő tényezők a határrégió kialakulásának folyamatában

Forrás: Saját szerkesztés.

E kölcsönkapcsolatok központi eleme az államhatár elválasztó funkciójának erősödése vagy gyengülése, vagyis határ nyitása illetve zárása. Ezt szabályozza az államhatalom saját politikai akaratából vagy valamilyen nyomásnak (pl. a határtérségek szükségleteinek) engedve. Ez a nyitás–zárás van elsősorban hatással a határ menti terület gazdaságára, társadalmára, így a határrégió kialakulására is.

2.2.2. A fő tényezők jellemzői

Melyek a háromoldalú kölcsönkapcsolatokat – határ–központi politika–határ menti terület – befolyásoló, és a lezárt vagy átjárható határt, illetve a hansen elzárt, potenciálisan nyitott vagy nyitott határterületeket kialakító hatások? Tehát a három tényező mely tulajdonságai segítik elő vagy gátolják a határrégió kialakulását?

A központi politika, államhatalom

a) A nemzeti-politikai akarat jellemzői, a politikai berendezkedés

A két elválasztott ország politikai vezetésének nézetei, nacionalista törekvései, elzárkózásának mértéke nehezen számszerűsíthető, de a mindennapok tapasztalatai megmutatják, hogy az esetleges politikai szólások mögött létezik-e valódi akarat a másik oldal felé fordulásra, a határ átjárhatóbbá tételére. Hajlamos-e az adott ország olyan intézkedések meghozatalára, amelyek ürügyül szolgálhatnak a határátlépés megnehezítésére bármelyik fél polgárai számára? Frissen alakult nemzetállamok esetében számolni kell azzal is, hogy ezeknek a népeknek napjainkban kell átélniük a nemzetté válás folyamatát, amelyen más országok már korábban túljutottak. Így e folyamat része a nemzeti ikonok kialakítása, a nemzeti területtel való identifikáció, amelynek természetes velejárója, hogy a nemzeti határ védelme is e nemzeti tudatot kifejező ikonok sorába lép. Nyilvánvaló, hogy e frissen alakult vagy átalakult országok számára ezen identifikáció megerősítése fontos politikai cél, így a politika, sőt gyakran az egyes ember számára is érzékenyebb kérdés, mint más, a nemzeti

fejlődés e kezdeti szakaszán túljutott országok számára. Természetesen vannak olyan országok, amelyek napjainkban jutottak hozzá az önálló nemzetté válás lehetőségéhez, míg mások számára ez a nemzetté válási folyamat valamilyen területi szétozottság vagy függő helyzet miatt megszakított volt, megint mások sorozatos területi változásai miatt kényszerültek/nek arra, hogy e folyamatban a nép identifikációját a területtel, s a határokkal mint jelképpel újra és újra napirendre tűzzék, így e kezdeti érzékenységet a határokkal kapcsolatban életben tartásák.

b) A döntési jogkörök átadása, a központosítás mértéke

A határ menti területek egymás felé fordulásának és együttműködésének egyik fontos kérdése, hogy az érintett területi szinteknek és szereplőknek megvannak-e a kapcsolatok építéséhez szükséges politikai, hatalmi kompetenciáik. Ez teljes egészében az államhatalom decentralizáltságának függvénye. Jellemző probléma, hogy ezek a kompetenciák gyakran nem felelnek meg egymásnak a határ két oldalán, tehát amit az egyik fél megtehet, abba nem kapcsolódhat be a másik és viszont.

c) Határviták az elválasztott országok között.

A határviták természetes módon erősítik az államhatár országok közötti elválasztó szerepét. A legkisebb vita is elég alapot szolgáltathat pl. stratégiai beruházások elmulasztására a határ menti területeken, a közlekedési infrastruktúra elhanyagolására, a fejlesztések szüneteltetésére. Vitás kérdések a két ország között negatívan befolyásolhatják a határ menti területek együttműködését, mivel a kívülállók ezen együttműködések idegen befolyásnak, a határvita megoldására való törekvésnek is felfoghatják, s e vitákra érzékeny kormányzatok vagy politikai erők szuverenitásuk megtépzásaként is értékelhetik őket, főleg akkor, ha ez más kényes feszültségforráshoz, pl. nemzetiségi kérdéshez is kapcsolható.

A határ menti területek gazdasági-társadalmi jellemzői

a) Általános (országos) gazdasági jellemzők.

Kérdés, hogy az országok mennyire törekednek gazdasági autarkiára, illetve egy ország mennyire és milyen módszerekkel védi a piacait, tagja-e szomszédaival szabadkereskedelmi társulásnak, létezik-e szabadkereskedelmi egyezmény közöttük? Léteznek-e közös vagy kölcsönös gazdasági kamarák, képviseletek? Milyen akadályokat gördítenek az egyes államok a szomszédos országokból érkező tőkeáramlás és munkaerőáramlás elé; a határ menti kereskedelmet (bevásárló turizmus) mennyire tolerálják vagy akadályozzák időszakos intézkedésekkel?

b) A határ menti területek gazdasága, társadalma

Milyen a két elválasztott terület gazdaságának irányultsága, vannak-e kölcsönösen kihasználható komparatív előnyök, milyen versenyhelyzetek keletkeznek? Ezek a versenyhelyzetek egyrészt adódhatnak a hasonló gazdasági érdekeltségekből, másrészt adódhatnak a határ menti területek saját országon belüli és az egymáshoz

viszonyított fejlettségi szintjéből. E két irányból vizsgált fejlettségi szint gyakran teljes mértékben ellentmondhat egymásnak. Ennek különböző kombinációi alakulhatnak ki. A szegényebb ország országon belül fejlettnak számító határ menti területe lehet, hogy gyengébb gazdasággal bír, mint a szomszédos fejlettebb ország relatíve periférikus határ menti területe. Ez a szituáció erős versenyhelyzetet szülhet, elsősorban az olcsóbb munkaerő és javak következtében.

c) A határ menti területek fejlődési dinamikája

Az együttműködési készségre, az egymás felé fordulásra mégsem a relatív fejlettségi jellemzők vannak a legnagyobb hatással, hanem a régiók fejlődési dinamikája. A hanyatló térségek hajlamosak a befelé fordulásra, nincsenek olyan készleteik, amelyek a másik oldal felé vonzanák őket. Ha mindkét oldal tökeszegény, hanyatló gazdasággal rendelkezik, a határ gyorsan válhat a megélhetési bűnözés (csempészés) területévé, ami a határátlépés akadályozásának különböző módjait szüli meg. Ez történt a kilencvenes évek elején pl. a magyar–ukrán vagy a lengyel–német határon. A dinamikus térségek viszont gyorsan kinőhetnek dinamizmusuk endogén alapjait (nyersanyag, munkaerő, helyi piac stb.), így szükségképpen először a szomszédos területek felé fordulnak. Következésképp a gazdaságilag dinamikus határ menti térségek centrifugális irányultsága erősödik.

d) A határ menti területek térszerkezete és településhálózata

A határ menti területek fejlődési tengelyei és kommunikációs irányai mutathatnak egymás felé, lehetnek merőlegesek a határra vagy párhuzamosak azzal. Ezek találkozása esetén a határ jelenléte a csomópont jelleget tovább erősíti (szinergia), s nagyobb jelentőséget ad a területnek, mintha ugyanaz az ország belsejében helyezkedne el (pl. Komárom esetében a Duna, a folyami kikötő a szlovák oldalon, autópálya a magyar oldalon a határral párhuzamosan, s erre merőlegesen főközlekedési útvonal Szlovákiában).

A településhálózatban elsősorban azt érdemes vizsgálni, hogy a határ amelyik oldalán alakultak ki jelentős központok, ezek vonzáskörzetei (kereskedelmi, munkaerő) átnyúlnak-e a határon, vannak-e történelmi vonzáskörzetek, amelyek a határ mindkét oldalát átfogják.

Az államhatár jellemzői

a) A határ történelmi múltja, kialakulásának körülményei.

A határ történelmi múltjára vonatkozóan legfőbb kérdés, hogy mennyire régi az adott határ, története során mennyire minősült zárt határnak. Egy egykori birodalmi határ, amely hosszú időn át létezett ilyen formában (pl. az Al-Duna esetében Románia és Bulgária között) általában merev, erősen elválasztó határ, mivel maga mellett frontier típusú struktúrákat őrzött meg, alacsony népsűrűséggel, a nemzeti centrum felé forduló térszerkezeti irányultsággal, de ugyanakkor egy új típusú együttműködés

számára kiváló terepet adó, szemben elhelyezkedő várospárokkal, amelyek egykor a birodalmi végvárok szerepét töltötték be. Az ennél fiatalabb határok esetében is döntő, hogy a politika milyen hosszú időn át kezelte őket elválasztó gátként a két terület között. Egy emberöltőnyi elválasztó szerep már erős identifikációs, asszimilációs változásokat hozhat a határ menti területek lakosságának életében.

b) A közlekedést akadályozó természetes elválasztó elemek léte

Ha a határ nehezen átjárható vagy ritkán lakott területen húzódik, akkor természetes módon nehezíti a kommunikációt a két szomszédos térség között. Ennek hatása azonban csak kivételes esetekben alapvető.

c) Az etnikai, kulturális határ és a politikai határ egybeesése

Amennyiben az államhatár egybeesik valamilyen nyelvi vagy etnikai határral, úgy elválasztó szerepe nő, mivel nehezebb a lakosok közötti kommunikáció, gyérebbek a rokoni, baráti kapcsolatok. Ennél kevésbé éles, de hatásában, tendenciájában hosszabban tartó és mélyebb a kulturális határok elválasztó szerepe. Ha ezek a határok egybeesnek államhatárral, akkor az elválasztott térségek között nem csupán a nemzeti centrum jön szóba az egymás felé fordulás alternatívájaként, hanem a kulturális centrum is. Ráadásul a határok nyitottságát, a területek közötti együttműködést nehezítik az eltérő kulturális jegyek (pszichikai jellemzők, eltérő kommunikációs szokások, asszociációk, eltérő fogalmak, időbeosztás stb.). Ha ezek a kulturális, etnikai, nyelvi határok viszont nem esnek egybe az államhatárokkal, úgy azok elválasztó funkcióját nagymértékben gyengítik. A nagy kulturális határok azon ország kohézióját is gyengíthetik, amelynek területét átszelik.

d) A lakosság többségének tudatában rögzült mentális határ és a politikai határ egybeesése

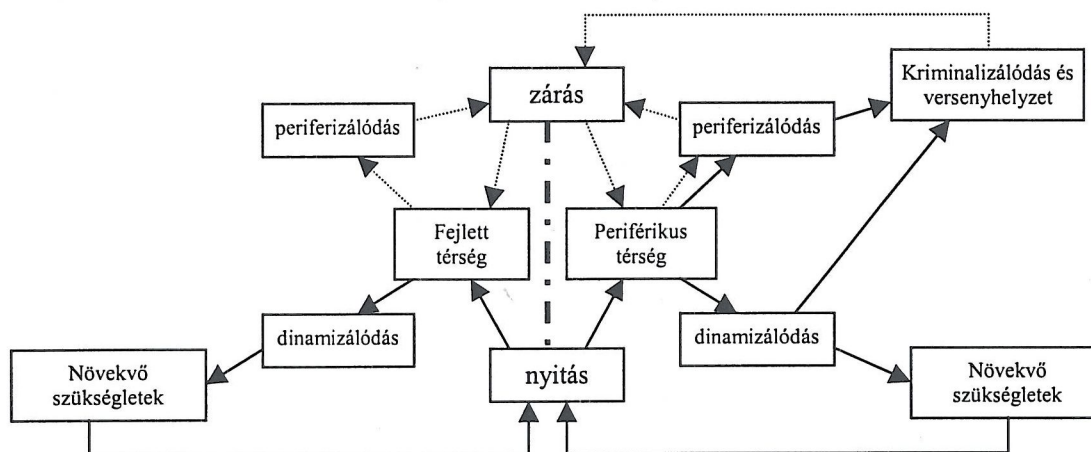
Ez az elem az, amelyik meghatározza a lakosság viszonyulását a határ zártságának mértékéhez. Így egy zárt határ esetében a lakossági akarat is erős nyomást fejtethet ki a politikai szférára a nyitás érdekében, ha (az előzőekben bemutatott jellemzőkből kiindulva) nem elválasztó gátként éli meg a határt, és a túlsó oldalt saját maga számára is tevékeny akcióterületként határozza meg. Ellenkező esetben voltaképpen közömbös maradhat a nyitással szemben, sőt annak káros hatásait hangsúlyozhatja. Ugyanakkor egy hosszú ideig zárt határ ezt a mentális térképet úgy módosíthatja, hogy annak határai egybeessenek a valódi államhatárral.

e) Közös megoldható problémák, egymásrautaltságok

Ha minden eddig felsorolt jellemző is abba az irányba mutat, hogy inkább az elválasztó határ és a centripetális irányultság jellemeznék egy határ menti területet, még akkor is előfordulhatnak olyan közös problémák, amelyek a két terület egymás felé fordulását elindíthatják. Ilyen lehet pl. a közös javak kitermelése, a vízmegosztás, környezetvédelmi probléma vagy közös védelmi szükségletek.

E kérdésekre adott válaszok összegzéseként megállapíthatjuk, hogy az adott határ zártsága és a határ menti terület centripetális vagy centrifugális irányultsága akadályozza-e a határrégió kialakulását, avagy további közeledésre, a határ liberalizálására, nyitására van szükség, illetve lehetőség. Egy zárt határ tartósan csak olyan területek között maradhat meg, amelyek gravitációs iránya centripetális, a nemzeti központ felé fordul, a területi szereplők elvesztik érdeklődésüket a szomszédos területek iránt. A különböző okoknál fogva centrifugális irányultságú területek természetes módon igénylik a határok liberalizálását, így folyamatosan presszionálják a politikai vezetést ez irányba. Ugyanakkor a politikai eszközökkel lezárt határ következménye lehet a határ menti terület befelé fordulása, a másik oldaltól különálló továbbfejlődése. Tehát a határ liberalizálása vagy zárása különböző határ menti térségekben eltérő eredményeket hozhat. A liberalizáció fontos lehetőséget adhat egy dinamikus térségnek, de egy hanyatló területen elősegítheti a kriminalitás erősödését, mivel nincs meg az az endogén alap, amely ezt az addicionális lehetőséget kihasználhatná (lásd ukrán–magyar határtérség a rendszerváltás utáni időszakban). Ezeket a nyitással és zárással kapcsolatos lehetőségeket foglalja össze a 8. ábra.

8. ábra: A határ nyitásának és zárásának hatásmechanizmusa a dinamizálódó és periferezálódó térségekben

—————> A határ nyitásával kapcsolatos folyamatok

.....> A határ zárásával kapcsolatos folyamatok

- - - - - A határ

Forrás: Saját szerkesztés.

2.2.3. A határ menti területek összekapcsolódásának lehetséges dimenziói és folyamata

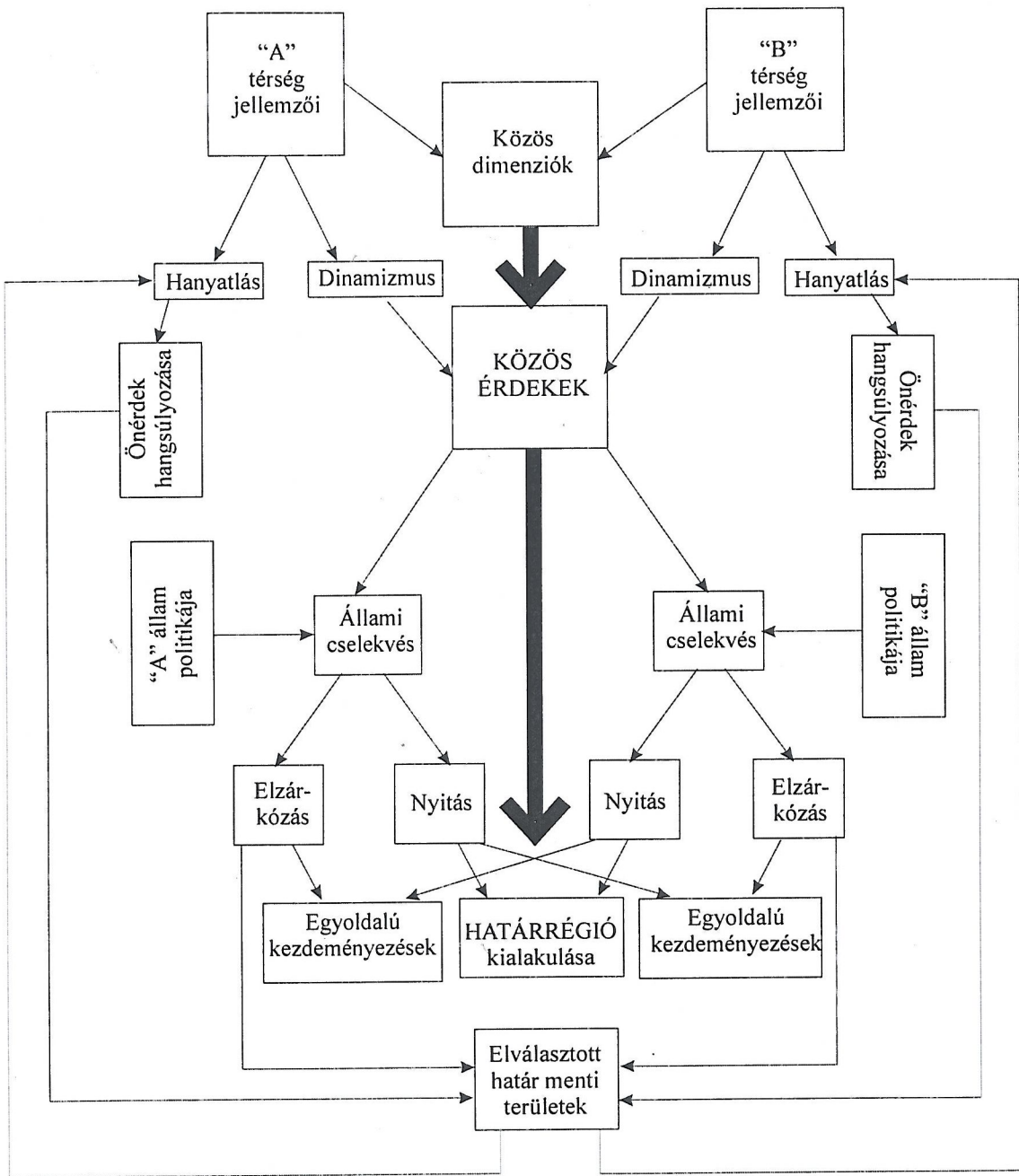
Miután megismertük azokat a tényezőket, amelyek elősegíthetik vagy gátolhatják a határrégió kialakulását, meg kell vizsgálnunk azt is, hogy milyen tematikus területeken alakulhatnak meg a határrégiók, vagyis milyen dimenziói lehetnek ennek a közös,

önálló térnek. Számos ilyen terület lehetséges, amely az összekapcsolódás okául, tereként szolgálhat. Elöljáróban elmondhatjuk, hogy egy-egy ilyen dimenzió köré együttműködések szerveződhetnek, igazi határrégió kialakulására több ilyen összekapcsolódó térre van szükség.

- 1) *Politikai dimenzió* Az államhatalom érdeke lehet, hogy a határtérségek összekapcsolódásának révén a két ország közötti szembenállásokat, feszültségeket csökkentse, s saját, jószomszédi politikáját bizonyítsa. Erre példa a francia–német határ menti területek közelítése a második világháború utáni évtizedekben. A politikum számára ez a tevékenység végeredményben kevésbé kockázatos, mintha hasonló gesztusokat kényszerülne tenni a központi államok szintjén, ugyanakkor látványos eredménnyel járhat.
- 2) *Lakossági dimenzió* A határ menti területek népességének kapcsolatai azok, amelyek talán a leghosszabb távon megőrződnek egy határ megvonása után. A rokoni és nemzetiségi szálakat nyilvántartják még egy-két nemzedék után is. Így egy elzárt határ megnyitásakor ezek a kapcsolatok élednek fel elsőként. A lakossági dimenzió másik fontos területe a bevásárló turizmus. A két terület közös használatának egyik legkorábban – és törvényszerűen – jelentkező formája. A közös tér kialakítása szempontjából egyik fontos hatása a közös nyelv kialakulása (valamelyik vagy mindkét nyelv használati szintű elfogadása), a rendszeres kontaktus megjelenése.
- 3) *Gazdasági dimenzió* A határ menti térségek gazdaságának összekapcsolódási lehetőségei függenek a két terület gazdaságának szerkezetétől, a határ menti helyzetből származó komparatív előnyöktől, s azok kihasználásának lehetőségétől. A gazdaság fejlődési lehetőségei, a szabályozók és a tulajdoni formák kompatibilitásának mértéke nagyban befolyásolhatja, hogy a gazdaságok összekapcsolódása a legális vagy az illegális szférában lesz-e jelentősebb.
- 4) *Térszerkezeti dimenzió* Ebben az esetben összekapcsoló erő lehet a közös vagy hasonló irányú fejlődési tengely megléte (pl. szlovák–osztrák–magyar hármashatár). Másrészt adódhat lehetőség arra, hogy az egyik ország két területe között a legoptimálisabb összeköttetés a másik ország területén keresztül valósulhat meg, így mindkét terület számára fontos lehet a közös fejlesztés. Hasonlóképpen ide soroljuk a határ által elvágott városi vonzáskörzetek újraéledését is.
- 5) *Intézményi dimenzió* A közös intézményi struktúra létrehozását elsőként általában a két terület közszereplői (pl. önkormányzatok) szorgalmazzák. Ezt a lépést különböző érdekek motiválhatják, pl. közös infrastruktúra használat, gazdaságfejlesztés, területfejlesztés stb. Lényege, hogy ezek a szereplők együttműködésüket deklarálják, s magasabb szinten intézményi háttérrel is teremtenek a célok megvalósítására. Ez a dimenzió így egyben katalizátora a többi összekapcsolódásnak. Fontossága miatt az (intézményesített és nem intézményesített) együttműködések, a szereplői körök bemutatásának egy külön fejezetet szentelünk.

9. ábra: A határrégió kialakulásának modellje

Forrás: Saját szerkesztés.

Összefoglalásképpen a határrégió kialakulásának folyamatát szeretnénk bemutatni egy folyamatábra segítségével (9. ábra). Az ábrából látható, hogy a folyamat kiinduló pontjai a két terület jellemzői és a politikai akarát. A jellemzők megmutatják azokat a közös dimenziókat, amelyek mentén a kapcsolatokat kereső, dinamikus határ menti területek artikulálni tudják közös érdekeltségeiket. Ezek az érdekeltségek közvetlenül is hatnak a határrégió kialakulására, de a politikai szféra ösztönzésével befolyásolhatják a államhatalom viselkedését, amelyet ösztönözhetnek a nyitás, bizonyos esetekben az elzárkózás irányába. A megfelelő számú közös dimenzió,^a a dinamizmus és mindkét

oldal nyitottsága alapot teremt a határrégió létrejöttéhez. A féloldalas eredmények egyoldalú kezdeményezéseket szülnek (pl. szlovén–magyar határ), míg a mindkét oldali elzárkózás az elzárt határ menti területek állapotához vezet, ami társadalmi-gazdasági hanyatláshoz, s így az elzárkózás erősödéséhez vezet.

3. EGYÜTTMŰKÖDÉSEK A HATÁROK MENTÉN

3.1. *Határ menti kapcsolatok és együttműködések*

3.1.1. *A kapcsolatok szereplői köre és vonatkoztatási területe*

A határon átnyúló kapcsolatok széles skálája ismeretes a gyakorlatban. A kapcsolatban résztvevők köre szerint a 10. ábra rajzolható fel. A nemzeti határokon túlnyúló együttműködések között az alábbi szinteket különböztethetjük meg:

- A határ menti területek szereplőinek határon átnyúló együttműködései;
- Inter-regionális (régiók közötti) együttműködés. Ebben az esetben nem kritérium a területi érintkezés, a határ menti elhelyezkedés, lényegesen nagyobb területek tartozhatnak egy-egy csoportba, ezek a szerveződések jellemzően több országot is átfognak;
- Nemzetek közötti együttműködés.

Munkánkban a *határ menti területek kapcsolataival* foglalkozunk (így a továbbiakban a „határon átnyúló kapcsolat” szót ebben az értelemben használjuk).. Ebben az esetben tehát csak olyan kapcsolatokat veszünk számításba, amelyekre az alábbi két kritérium, egy hierarchikus és egy horizontális igaz:

- 1) A kapcsolatok *nem nemzeti szintűek*, tehát a központi szerveknél alacsonyabb szinten szerveződnek és működnek (persze ez nem zárja ki kormányzati szereplők részvételét a munkában, de szerepük nem elsődleges a szervezésben).
- 2) A kapcsolatok résztvevőinek működési területe határ menti területként írható le, tehát az adott területi egység határos valamilyen nemzetközi határral, illetve működését befolyásoló hatással van rá valamely államhatár.

Ilyen értelemben tehát a nemzetközi kapcsolatokból és a területi szereplők által szervezett kapcsolatokból kiválaszthatjuk azokat, amelyek a határ átnyúló kapcsolatok fogalmát kielégítik. A „nem nemzeti szint” kritérium megengedi, hogy bármely területi vagy ágazati szervezésű közhivatal, önkormányzati szint vagy más gazdasági szereplő határon átnyúló kapcsolatát ide soroljuk, ha ezen szereplők illetékességi területe valamely határ menti területen van, s a kapcsolatuk nem sorolható a kormányzati diplomácia kizárólagos illetékességi területébe.

Területi szempontból el kell mondanunk, hogy bár elméleti szinten nem sikerült a határtérségekre egységes, lehatárolásra alkalmas jellemzőket találni, de funkcionálisan, gyakorlati érveket figyelembe véve ez megtehető. A szereplők köre tehát úgy határozható meg, hogy abba beletartoznak:

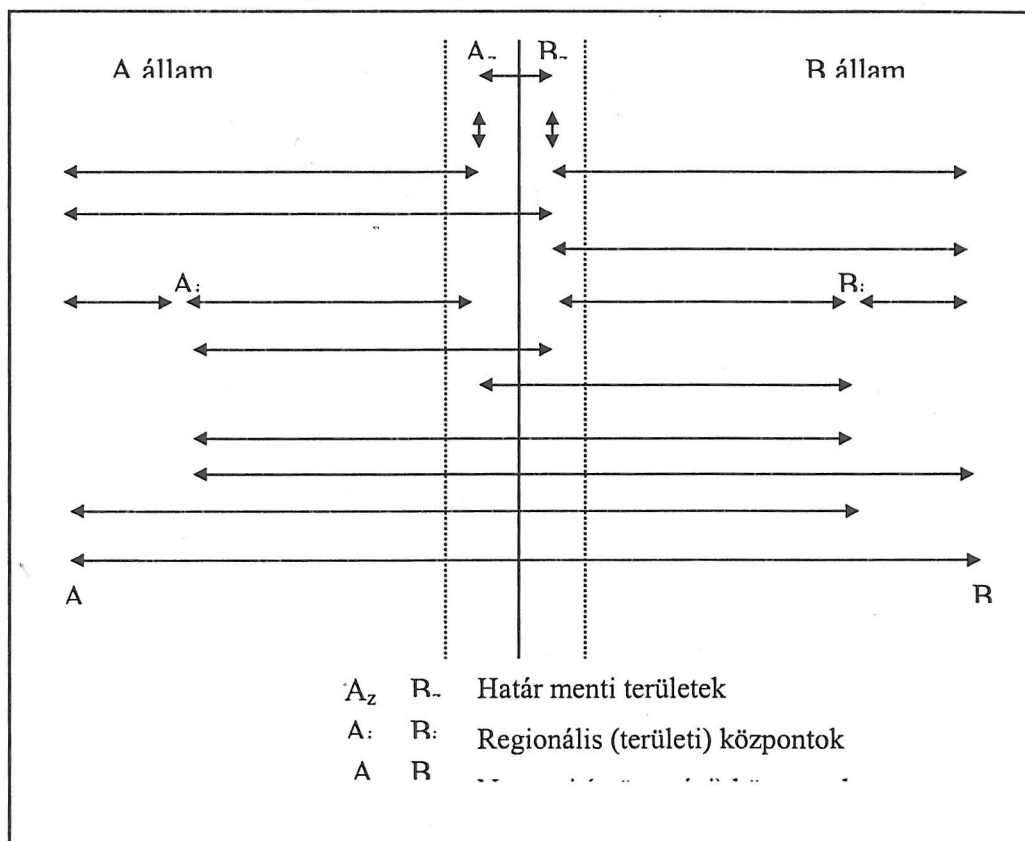

- a) A határ menti (a határral határos) önkormányzatok, kistérségek (mikrorégiók) közszereplői (önkormányzatok, dekoncentrált és decentralizált hivatalok, önkormányzati és más területi társulások), profitorientált és nonprofit szervezetek, valamint ezen területek lakossága. E területek mellett e körbe vonhatjuk az államhatárral nem határos, de valamilyen speciális oknál fogva a határhoz vagy a másik országbeli határ menti területhez kötődő térségeket;
- b) A határátkelőkhöz vezető útvonalak mentén elhelyezkedő önkormányzatokat, ahol az átkelők által gerjesztett forgalom, illetve ennek kiszolgálása többlet problémát vagy többlet funkciót jelent a település számára;
- c) Azokat a regionális, megyei vagy alacsonyabb szintű központokat, amelyekhez a határ menti területek kötődnek;
- d) Azokat a településeket, illetve területeket, amelyeknek gazdaságára direkt hatása van a határ másik oldalán elhelyezkedő területeknek, pl. turisztikai központok, amelyeknek vendégköre a másik oldal határ menti térségéből kerül ki, vagy amelyeknek a másik oldal hasonló kínálata konkurenciát teremt. Ide soroljuk még a bevásárló turizmus által érintett településeket, valamint azokat a területeket, amelyekről/amelyekre napi munkába járó ingázás történik a másik ország területéről, vagy amelyeknek gazdasága számára a másik oldal nehezen helyettesíthető piacot, termelési kapcsolatot (pl. nyersanyagot vagy feldolgozási lehetőséget) kínál (pl. cukoripari kapcsolatok a Dél-Alföldön), s e „nehezen helyettesíthetőség” oka a földrajzi közelség;
- e) Infrastrukturális vagy környezetvédelmi szempontból a másik oldalhoz kötődő térségeket, amelyek közlekedési elzártságuk vagy más szűk infrastrukturális keresztmetszeteik oldását csak a másik oldallal egyeztetve hajthatják végre azért, mert így hatékonyabb a tevékenységük, vagy azért, mert az egyik oldal infrastruktúrájának állapotára direkt befolyása van a másik oldallal (fő közlekedési áramlások vezetése, lefolyási viszonyok megváltoztatása, csatornázás, szennyvíztisztítás, személtelhelyezés, veszélyes ipar vagy hulladék jelenléte a határtérségben stb.).

Így tehát a határon átnyúló együttműködések számára nem egy földrajzi értelemben egybefüggő határ menti sávot, hanem egy funkcionális, földrajzilag gyakran széttagolt térséget, annak szereplőit határoztunk meg. Ez a sáv néhol egész szűk, előfordul, hogy a földrajzi elzártsága miatt sorolhatunk ide egy keskeny területet, néhol azonban az ország mélyebb területei felé hosszan elnyúlhat a közlekedési vonalak vagy folyók mentén, illetve területileg is elkülönülhet a régió és megyeközpontok esetében. Mivel

lehatárolásunk funkcionális, így a meghatározott határ menti területünk kiterjedése a megismert funkciók változásával párhuzamosan változik.

10. ábra: A kapcsolatok típusai a határ menti területeken

Forrás: Minghi 1991.

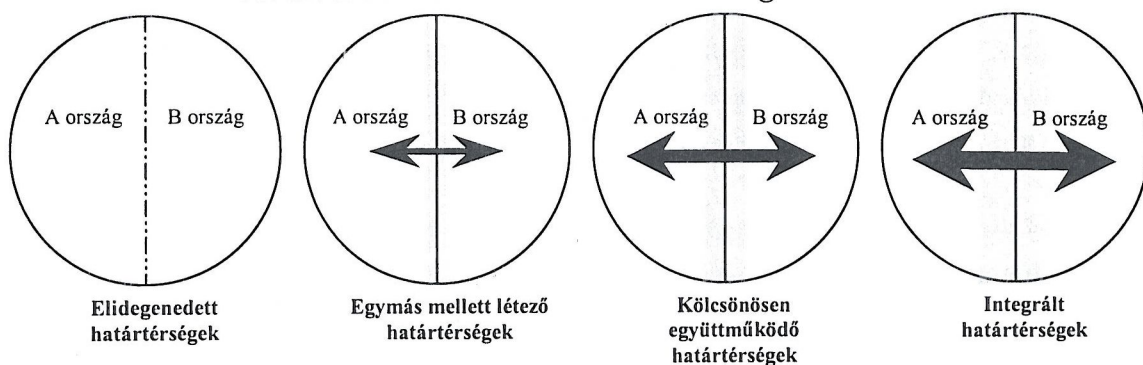
3.1.2. Az együttműködések funkciói

Eddig bemutattuk a határ menti térségek és a határok sajátosságait, valamint az ezen sajátosságokból eredő lehetőségeket és hátrányokat. E tényezők kombinációjától függ, hogy a határ menti területek milyen mértékben fordulnak egymás felé, létre jön-e a közös *határrégió*, amely már egy új minőséget jelent az elkülönült határ menti területektől. E régió létrejötte, mint láttuk, elsősorban a határ menti területek jellemzőitől, centrifugális vagy centripetális irányultságaitól függ, másodsorban a határ nyitottságától, tehát határrégió létrejöhet egy olyan határ esetén is, amely bizonyos szempontból zárt (pl. migrációs értelemben), de elképzelhető, hogy nem jön létre olyan határ mentén, amely könnyen átjárható. Az összekapcsolódási folyamat indikátorai a különböző célú, szervezeti és szereplői körre kiterjedő határon átnyúló együttműködések, s rajtuk keresztül a két régió közötti interakciók sűrűsödése, gyakoribbá válása és tartalmi fejlődése (11. ábra).

A határ menti területek szereplői által létrehozott és működtetett együttműködések fő célja a két terület szereplői közötti interakciók számának növelése, tartalmi bővítése, új tartalmak bevezetése. Ezeken keresztül fordul a két terület egymás felé, növeli a centripetális irányba ható érdekeltségeit. A *Martinez* (1994, 7) által felrajzolt fokozatok jelzik e folyamat főbb állomásait.

11. ábra: Interakciók a határ menti térségekben

Forrás: Martinez (1994, 7); idézi: Molnár (2000); Waack (2000).

Az *elidegenedett határtérségek* között a feszültségek jellemzőek, a határ zártnak minősíthető, és az interakciók a két terület között teljesen vagy közel teljesen hiányoznak, s mindkét állam lakói idegenként ismerik el a másik felet. Magyarországon ilyen szituáció csak nagyon rövid ideig és részlegesen állt fenn, az ötvenes években a magyar–osztrák és a magyar–jugoszláv határ viszonylatában. A lakosság ekkor sem ismerte el idegenként a másik oldalt, ez a magyar határok sajátságos történetéből adódik;

Az *egymás mellett létező országok* között a helyzet pillanatnyilag stabil, a határ némileg nyitott, s lehetővé teszi a kétoldalú nemzeti kapcsolatok fejlődését. A két ország lakosai amolyan eseti ismertség szintjén érintkeznek egymással, de a határos országok csak zárt együttműködésekkel fejlesztenek egymással. Erre példa az osztrák–magyar határ a szocializmus időszakában;

A *kölcsönösen együttműködő határtérségek* esetében a két ország közötti stabilitás a jellemző. A gazdasági és társadalmi komplementer körülmények elősegítik az interakciók fejlődését, a határtérség területi bővülését. A határos országok baráti és kooperatív kapcsolatok kialakítására törekednek. A kilencvenes években a magyar határok mentén a háborús országok kivételével jellemző volt a kapcsolatok ilyen szintje;

Az *integrált határtérségek* (a *határrégió*) akkor jöhet létre, ha a stabilitás erős és permanens. A két ország gazdasága funkcionálisan összeolvad, s az emberek és javak áramlása a határon keresztül már nem korlátozott. A két ország egyetlen társadalmi rendszerként fogható fel. A kapcsolatok ilyen magas szintje még nem alakult ki Magyarországon és a szomszédos országok viszonylatában. A kilencvenes évek végének fejlődése következtében azonban a lehetőségek kibontakozni látszanak bizonyos határszakaszokon, ezeket a 4.3 fejezetben mutatjuk be.

A határon átnyúló együttműködések alapvető funkciója tehát az, hogy keretet adjon olyan problémák megoldásához, illetve olyan lehetőségek kihasználásához, amelyek külön-külön csak kevésbé hatékonyan lennének végrehajthatók, segítenek a közös érdekeltségek felismerésében és azok közvetítésében a központi politikai döntéshozók felé, katalizálják ezáltal a határrégiók létrejöttét.

3.1.3. Az együttműködések típusai

Az együttműködések tipizálását sokféleképpen végezhetjük el. A fontosabb együttműködési típusokat már bemutattuk, az alábbiakban kísérletet teszünk a kiválasztott típus, a határ menti szereplők által folytatott együttműködések további tipizálására. Megkülönböztethetjük azokat a résztvevők köre szerint, vagyis megkülönböztethetünk lakossági, gazdasági szereplők közötti, önkormányzatok közötti vagy más közszereplők közötti együttműködések, a felosztás alapja lehet tematikus is, tehát gazdasági, kulturális, területfejlesztési stb., de a szervezettség szintje is. Valójában azonban ezek a jellemzők keverednek, s így tisztán egyik kritérium szerint sem tipizálhatók az együttműködések. Ha tipizáljuk azokat, akkor inkább nagy, komplex köröket találunk, amelyekben a témák, szereplők és szervezeti formák sajátos kombinációit látjuk:

- a zárt vagy részben zárt határok mellett kialakult „államilag szervezett” együttműködések,
- a lakossági kapcsolatokat, amelyek az illegális és legális munkavállaláson, a bevásárló turizmuson és a rokoni, baráti kapcsolatok ápolásán keresztül valósulnak meg. Itt mutatkozik meg leginkább a határ menti területek közötti interakciók dinamikája, ezek a kapcsolatok a legérzékenyebbek a határ nyitottságára,
- az intézmények, civil szervezetek, lakossági csoportok vagy önkormányzatok által szervezett kulturális-társadalmi együttműködések, amelyek általában eseti együttműködések, még akkor is, ha viszonylag rendszeresek, de szervezésükre létrejöhetnek hivatalos dokumentumok is,
- a projekt szintű együttműködések, amelyek egy-egy cél érdekében jönnek létre, s a cél általában meghatározza a szereplői kört, s a cél elérése után vagy intézményesül az együttműködése, vagy megszűnik,
- a munkacsoportokat vagy nagyregionális együttműködések, amelyek már részben intézményesültek, de jelentős részük nem tartozik a határon átnyúló együttműködések fogalomkörébe,
- az intézményesült együttműködések, amelyeknek szervezeti formája a legfejlettebb, s tematikájuk is az általános regionális fejlesztéshez kötődnek, s létrejöttek az önálló, együttműködő határrégiót irányozza.

Az „államilag szervezett” határon átnyúló együttműködések

A kapcsolatok jellegét és megvalósulását természetesen nagyban befolyásolja a részt vevő országok adminisztratív, területi irányítási berendezkedése, gyakorlata, az egyes szintek döntési kompetenciája. Intézményes kapcsolatok hatékony létrehozására csak ott van mód, ahol a határ menti területi egységek közvetlenül kommunikálhatnak, s nem kell ehhez az országos központ diplomáciai útjait igénybe venniük. Ez utóbbi forma volt jellemző a nyolcvanas évek határ menti kapcsolataira Magyarországon. Végeredményben léteztek *kapcsolatok* ebben az időszakban is a határ menti területek között, hiszen a legegyszerűbb problémák rendezése is megkívánta ezeket (pl. a határvizek, határutak karbantartása), s ezek a kapcsolatok konkrét ágazati gazdasági-termelési kapcsolatokká fejlődtek, mint pl. a kölcsönös foglalkoztatás a magyar–szlovák határ menti városokban vagy a cukoripari kooperáció a magyar–jugoszláv határ esetében. Ezek az együttműködések feltétlenül a határ menti területek javára szolgáltak, s bizonyították, hogy ezek a határtérsegek kölcsönösen egymásra utaltak, azonban lényegükben eltértek napjaink határon átnyúló együttműködéseitől. Szervezésüket az országos központ határozta el és vitte végbe (diplomáciai úton), természetesen a helyi igények figyelembevételével (Tóth 1996). Az ágazati problémák megoldása mellett intézményesült, területi problémákkal foglalkozó együttműködések is létrejöttek ezen a módon, mint a magyar–osztrák határtérsegekben az Magyar–Osztrák Területrendezési és Tervezési Bizottság (MOTTB) (lásd a 4.3 fejezetben).

A centralizált nemzetállami forma, az állami szuverenitás tradicionális védelme követelte meg ezt a szervezési formát. Az államhatalom – szuverenitását hangoztatva – védte azt a monopóliumát, hogy a területéről kifelé induló kezdeményezéseket megtegye, illetve az érkezőket fogadja. Ilyen formában ez nem csupán a szocialista, hanem minden állam természetes törekvése volt. A szocialista államok esetében tehát nem a szervezési mód volt különleges. Eltérést abban találunk, hogy az együttműködések külső körülményei szigorúbbak voltak (határátlépési lehetőségek, devizagazdálkodás stb.), ezért ezek az együttműködések ritkábban jöttek létre, s nehezkesebbek voltak. Az ágazati termelési együttműködések is minisztériumi engedélyhez kötötték, s akadályozták őket a kötött devizagazdálkodás által nyújtott feltételek. Másrészt a szocialista országokban nem történt meg az a váltás, ami a többi országban, a nyolcvanas években végbement, vagyis, hogy a nemzetközi szerződések kötését lehetővé tették a területi önkormányzati szinteknek is (lásd 3.2.1 fejezet).

Lakossági kapcsolatok

Két határ menti terület esetében a lakossági kapcsolatok intenzitásán jól lemérhető a későbbi együttműködések fogadtatása. Ezeknek a kapcsolatoknak a legfőbb jellemzője, hogy rendkívül rugalmasak, a határok átjárhatóságának a változását azonnal lereagálják, s alapját jelentik a magasabb szintű együttműködéseknek.

A szocialista rendszerben a határok zártságának oldása is – érdekes módon – a lakossági kapcsolatok terén következett be. Ennek első megnyilvánulása a szlovák–

magyar kölcsönös munkavállalási lehetőség, amely már a hetvenes években létezett, valamint a kishatárforgalom bevezetése. A kishatárforgalomban a határ közelében (meghatározott településeken) élők számára a határ átlépését megkönnyítik, mivel a határ másik oldala természetes életteret jelenthet számukra (bevásárlás, rokonlátogatás, munkavállalás). A könnyítés megnyilvánulhat egyszerűbb útiokmányok használatában, az ellenőrzés bizonyos elemeinek elhagyásában. Ez a határátlépési lehetőség a virágkorát a nyolcvanas években élte, de a világútlevél bevezetése feleslegessé tette azt. Ennek ellenére napjainkban is létezik kishatárforgalom. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Hajdú-Bihar megye lakosai részére váltható ilyen határátlépési engedély ukrán és román viszonylatban. Elvileg a jugoszláv határon is létezik ez a lehetőség, de a gyakorlatban nem kivitelezhető. E forma továbbfejlesztésében és a többi határra való kiterjesztésében látja sok határon átnyúló együttműködésben részt vevő szereplő a lehetőséget arra, hogy a jelenlegi határellenőrzési rendszer nehézségei feloldódjanak, mivel az útlevél-ellenőrzés jelenlegi időigénye minden határszakaszon megnehezíti az átkelést, s ez már előrevetíti a későbbi uniós külső határok körülményeit is. Ezzel szemben a határtérségben lakók számára egyszerűsített átléptetési forma a kishatárforgalom, amely arra hivatott, hogy a mindennapi kapcsolatok elől lebontsa az akadályokat. A kishatárforgalom, amely területi szempontból pozitív diszkrimináció a határátlépés során a nemzetközi jogban általánosan ismert fogalom, de az uniós belső határokon felesleges, míg az EU külső határain magasabb szintű egyezményekben (Schengeni egyezmény) ütközik, így nem alkalmazható.

A lakossági határ menti kapcsolatok leggyakoribb és legintenzívebb formája a bevásárló turizmus. A kilencvenes évek elején általánosnak volt mondható a magyar lakosság részéről a külföldi bevásárló utak szervezése, a kedvezőbb ár vagy a nagyobb kínálat, illetve a forint vásárlóerejének növekedése (kvázi konvertibilis használhatósága a feketepiacon) miatt. Az árszínvonal és a hazai kínálat változásával, a környező országok rohanó inflációjának megfékezésével és valutakereskedelmük liberalizálásával ez a forgalom lanyhult. Ennek ellenére ma is létezik. Nem keverendő össze a csempészetrel, bár az áthozott árumennyiség néha súrolja a legálisan behozható mértéket, de a tevékenység maga általában saját ellátásra, s nem kereskedelmi célokra szolgál – bár vannak átmenetinek tekinthető esetek, elsősorban az ukrán és a román határ mentén, ahol a bevásárló turizmusnak nevezhető ingaforgalom, illetve a belőle származó jövedelmi előny sok család megélhetését biztosítja.

A bevásárlási cél napjainkban inkább a szomszédos országok polgárai részéről nyilvánul meg Magyarország felé. Ez komoly bevételeket biztosít a határátkelőkhöz közeli kereskedők, szolgáltatók, s rajtuk keresztül az önkormányzatok számára. E jelenség alapjai a következőkben foglalhatók össze:

1) Az alacsonyabb árszínvonal miatt Ausztriából, Szlovéniából, Horvátországból érkeznek ide turisták. A 30–40%-os árkülönbség meglehetősen nagy területről képes vonzani a lakosokat. Pl. Lenti esetében a vonzáskörzet nagyobb piacnapokon egészen Ljubljánáig terjed – erre az érkező autók rendszámából lehet következtetni. Ugyanakkor

az árkülönbözetből fakadó vonzás meglehetősen törékeny jelenség. Az erre épülő piac egyik napról a másikra tönkremehet, a valuták egymáshoz viszonyított értékének változásával (pl. a szlovén pénz leértékelődésével a magyar forinthez képest), a szomszéd vagy magyar szervek által bevezetett szabályokkal, vagy a már korábban bevezetett szabályok szigorúbb érvényesítésével (lásd horvát határ vámszabályai 2000 nyarán), vagy az árkülönbözetből szerzett haszon megcsapolásával, illetékek fizettetésével (román benzinilleték vagy kötelező úthasználati díjak kivetése). Ezekben az esetekben jelentősen szűkülhet az a térség, ahonnan még érdemes átlépni a határt bevásárlási céllal, esetleg teljesen meg is szűnhet a forgalom. Pécs kilencvenes évek eleji kereskedelemfejlesztése során figyelembe vették a nyolcvanas években természetes horvát bevásárló turisták áradatát, s az első nagy üzletközpontot (Fema) a Horvátország felől érkező főút mellé helyezték, számítva a bevásárló turizmus folytonosságára. A horvát–jugoszláv háború miatt lezárt határ azonban rövid idő alatt bizonyította be, hogy a fejlesztők bizonytalan alapra építkeztek. Speciális eset a gyógyászati és szolgáltatás igénybevételi célból történő határátlépés. Az osztrák–magyar határ „fogorvos-városai” (Szentgotthárd, Szombathely, Sopron) legendásak. Ezt a formát azonban a gyógyászati ellátáshoz kapcsolódó turisztikai ellátás magas színvonala (fogorvos-panziók, gyógyfürdő szállodák) már védettebbé teszi a pillanatnyi árszínvonal ingadozásokkal szemben.

2) A bevásárló turizmus kialakulásának másik alapja a gazdagabb kínálat (Jugoszláviából, Romániából, Ukrajnából, Szlovákiából érkező beutazók). Jelentős előnyt jelentett, hogy a bevásárló áruházak láncai előbb jelentek meg Magyarországon, mint több környező országban (pl. Debrecenben a Penny Market), így azok az esetleg hasonló vagy magasabb árak ellenére is vonzóak tudtak maradni. A hasonló áruházláncok elterjedésével a szomszédos országokban azonban az árszínvonal és a kínálat kiegyenlítődik.

3) Speciális eset, ha a kínálatbeli különbség azért alakul ki, mert a szomszédos határ menti területen nem található olyan nagyváros, amely a magyar oldali város kínálatával vetekedhetne. Ebben az esetben több nagyvárosunk természetes piackörzetének újraalakulása figyelhető meg. Ekkor részben a bevásárlási szándék motiválja a határt átlépőket, de ugyanígy jelentkezik a fiatalok városi szórakozás utáni igénye is (mozi, színház, üzletközpontok látogatása), és a legközelebbi nagybevásárlási, színvonalas, városi szórakozási lehetőséget a közeli magyarországi város tud nyújtani, mivel a saját országban a központi település messzebb van (jellemző példák: Burgenland számára Sopron, a Csallóköz számára Győr). Ez a jelenség talán a legtartósabb lehetőség arra, hogy a bevásárló turizmus által gerjesztett plusz fogyasztói jelenlét hosszabb távon megmaradjon.

Magyar részről a korábban nagy volumenben zajló bevásárló turizmusból mára csak az ún. *benzin-turizmus* maradt Szlovénia, Szlovákia, Ukrajna és Románia felé. Ez viszont napjaink egyik legfontosabb jelensége a határaink mentén. Ausztria kivételével valamennyi környező országban alacsonyabb az üzemanyag ára (a benzinár

függvényében a célországok gyorsan változhatnak, megesett, hogy még Ausztriában is néhány forinttal alacsonyabb áron adták az üzemanyagot, mint Magyarországon, igaz, ez csak a határátkelők mellett élők számára nyújtott lehetőséget). Az árkülönbség mértéke szerint alakul a jelentősége, illetve magáncélú vagy üzleti jellege (ez utóbbi elsősorban az ukrán és a román határ mentén jellemző). A határátkelőkön készített interjúinkból úgy becsüljük, hogy a kisebb határátkelők forgalmának akár 70–80%-át is kiteheti a tankolási céllal kilépők aránya.

Kulturális-társadalmi együttműködések

Már az „államilag szervezett” kapcsolatok időszakában is megjelentek, sőt domináns szerepet játszottak a kulturális témájú kezdeményezések. Ez volt az a terület, amelyben az egyes települések, iskolák, kulturális vagy sportcsoportok engedély nélkül is kialakíthattak kapcsolatokat, hiszen azok általában nem igényelték különösebb szerződések megkötését, hanem eseti meghívások, felkérések alapján zajlottak, s alanyai kulturális csoportok, sportegyesületek voltak. Ha ezeket a kapcsolatokat azonban hivatalos keretmegállapodással akarták kiegészíteni, akkor már nem volt elég a helyi szint, hanem a felettes szervek engedélyére is szükség volt. A kulturális kapcsolatok nagy jelentőségre tettek szert a nemzetiségi csoportok életében, amelyek számára identitásuk ápolásának eszközévé váltak, mint pl. a szlovén vagy német kisebbségek esetében Magyarországon. A volt szocialista országokban a rendszerváltás a kulturális együttműködések reneszánszát hozta. Nagy számban születtek az együttműködésekről szóló dokumentumok, testvérvárosi, testvérközségi szerződések, a civil szervezetek együttműködési szándéknyilatkozatai, amelyeknek jelentős része néhány kölcsönös kirándulás után be is fulladt, de számos közülük még ma is tart. Ezek a programok alkalmasak voltak arra, hogy az együttműködések alanyai, a lakosok megismerték egymást, személyes kapcsolatokat alakítottak ki, s a közös rendezvények, programok, tanfolyamok szervezésében először tapasztalták meg a közös munka nehézségeit és lehetőségeit.

Projekt szintű együttműködések

A projekt szintű együttműködések bizonyos programok, projektek minél hatékonyabb lebonyolítása érdekében jönnek létre, s nagyon fontosak a közös gazdasági, fejlesztési tevékenység tanulásának folyamatában. Ennek során sok olyan nehézséggel (intézményi, gazdasági fejlettségi, strukturális) kell megküzdeni, amelyek a korábbi kulturális-társadalmi kapcsolatokban nem tudatosultak, vagy a korábbi „gazdag nagybácsi, szegény, de segítő rokon” kapcsolat elhomályosította, s változtathatatatlannak minősítette azokat. A projektek előkészítése, a finanszírozás kemény feltételei tudatosítják mindkét oldalon, hogy közös érdekről, s nem az egyik oldal megsegítéséről van szó, így egyenrangú, közös munkát és áldozatvállalást igényel.

A projektek kidolgozása általában valamilyen felső ösztönzésre indul meg, s finanszírozási forráshoz kötött. A korábbi, alulról induló kezdeményezések, kulturális

akciók során tudatosulnak a közös problémák és lehetőségek, de ezek megoldását a helyi szint nem tudja felvállalni, mivel saját hatáskörén túl – természetesen – nem finanszírozhat, s forrásai általában nem elégségesek a közös problémák megoldásához. Éppen ezért a felülről jövő kezdeményezések nagy lendületet adhatnak az együttműködéseknek, a közösen pályázható pénzforrásoknak már az ígérete is elindítja a partnerkeresést a határ másik oldalán. Természetesen ezeknek a „közös problémáknak” nagy része helyi probléma mindkét oldalon, s csak egy hányada valóban közös beruházás. Azonban az a tény, hogy a pályázóknak be kell bizonyítaniuk az adott tevékenységről, hogy annak határon átnyúló hatása van, segít abban, hogy ezek a szereplők átgondolják a közös lehetőségeket és nehézségeket, s válaszokat adjanak rájuk. Így az egyik oldalon megépített szennyvíztisztító vagy elkerülő út pályázati dokumentumainak készítése során a szereplők már kénytelenek a határon átnyúló régióban gondolkodni, hiszen meg kell magyarázniuk, hogy annak milyen hatása lesz a másik oldalra, mi a közös érdek annak elkészítésében. Ennek a folyamatnak köszönhetően a tervezők és más szereplők részéről a sokat emlegetett mentális határ kinyílik, s az így megnövekedett terület használják fel munkájuk során.

A projekt szintű együttműködések közé sorolhatjuk a gazdasági szervezetek együttműködéseinek döntő többségét is. Ezek egy-egy projekt megvalósítására irányulnak, ami később közös gazdasági-szervezeti formát is ölthet (pl. a Szentgotthárdi Ipari Park létrehozása), vagy valamely infrastrukturális létesítmény közös használatán alapulnak (pl. színházterem, kikötő – Komárom/Komarno; repülőtér – Szeged/Temesvár vagy Szombathely/Felsőőr; szennyvíztisztító – Szentgotthárd/Heiligenkreuz). Ezek az együttműködések azért sorolhatók ebbe kategóriába, mert a gazdasági tevékenységek számára ígérenk előnyösebb kereteket, így az előnyök megszűntével az együttműködés is megszűnik. Ezeket az együttműködések elősegíthetik intézményesült formák is (eurorégiók gazdaságszervező tevékenysége, vagy kölcsönösen létrehozott kamarai tagozatok), de szerveződhetnek a gazdasági szereplők között önállóan is.

A határokon átnyúló munkacsoportok, nagyregionális együttműködések

Ezek az együttműködési formák nem minden esetben illenek bele abba a definícióba, amelyet a határon átnyúló együttműködések meghatározásakor adtunk. Mégis említést teszünk róluk, hiszen létrehozásuk alapvető indokai hasonlóak a határon átnyúló együttműködésekéhez, s emiatt gyakran összemosódnak a fogalmi határok a tanulmányokban, de a gyakorlatban is. Létrehozásuk alapvető indoka témánkhoz hasonlóan a határok által felszabdalt tér egységes kezelése, fejlesztése, s ennek megvalósítására zömében területi szereplők (megyék, régiók, városok) fognak össze. Létrehozásuk területi logikája azonban valamely nagyléptékű földrajzi térszerkezeti elv, tehát természeti, történelmi vagy kulturális makrorégió kohéziójának, természetes kapcsolatrendszerének (újbóli) megteremtése. Ilyen értelemben a határok csak közvetetten motiválják a létrehozásukat, s szereplők zöme sem nevezhető határ menti

területnek. Ráadásul van olyan program is, ahol teljes országok vannak a szereplők között. Ilyen a CADSES program. A Közép-Európát, az Adria a Duna térségét és Délkelet-Európát összefogó területi tervezési program szerződő feleiként a nemzeti szintek intézményeit határozták meg.

E nagyregionális együttműködések között is találunk olyanokat, amelyek programrégió szerűen működnek, tehát egy program megvalósítása, közös fejlesztési dokumentum elkészítése érdekében jönnek létre. Az EU nagyregionális programjai tipikusan ilyenek (pl. CADSES). Más együttműködések munkaközösség jellegűek, amelyek hosszabb távú, stratégiai együttműködést céloznak. Ezek nagy területeket fognak át, intézményesülhetnek, létrehozhatnak titkárságot, munkabizottságokat, vagy szereplőik alkalmi találkozóira építhetik munkájukat (pl. Alpok-Adria Munkaközösség, Pireneusok Munkaközösség, Nyugat-Alpok Munkaközösség, Jura Munkaközösség, Észak-Portugália-Galicia Munkaközösség, Duna-menti Régiók Munkaközössége). E szervezetek munkája erős állami részvétellel zajlik, tehát ez az a pont, ami megkülönbözteti őket a munkánkban tárgyalt együttműködésektől.

E a nagytérégi együttműködések fontos ösztönzőivé válhatnak a határon átnyúló együttműködések fejlődésének. A kormányzati részvétel azt biztosítja, hogy a különböző fejlesztési dokumentumokon keresztül a központi politika szintjére is eljusson a határtérsegek együttes fejlesztésének igénye, s itt lehetőség van arra, hogy több állam kormányzati és regionális szereplői is együttműködjenek (*A közép-európai...* 1999).

Bizonyos esetekben ezek az együttműködések összemosódnak a határon átnyúló együttműködésekkel, részben azért, mert céljaik között a határon átnyúló kommunikáció alapvető szerepet játszik, másrészt azért, mert szorgalmazzák a határ menti területek kapcsolatának erősítését, elősegítik azok létrejöttét. Harmadrészt találkozunk olyan átmeneti formával is, amely a munkaközösség és az intézményesült határon átnyúló együttműködés jellegzetességeivel egyaránt jellemezhető. A Kárpátok Eurorégió esetében pl. a nagy területi kiterjedés inkább a munkaközösség irányába mutat, mivel ekkora és ilyen sokszínű terület semmi esetre sem lehet egységes határégió, nem teremthető meg az eurorégiók egyik alapvető jellemzője, az önálló területi identitás, míg másik oldalról ez az együttműködés önálló entitásnak tekinthető, kiépített szervezeti rendszerrel, saját pénzeszközökkel.

Az intézményesült határon átnyúló együttműködések

Ezek az együttműködések határ menti területeket fognak össze, általában funkcionálisan valóban összetartozó térségeket. Ekkor a kapcsolatok már nem egy bizonyos tárgykörben, vagy egy probléma megoldására jönnek létre, hanem az *általában felmerülő s közösen megoldható* akciók számára hoznak létre egy keretintézményt, amely a területi szereplők között megkötött megállapodáson, általában együttműködési egyezményen alapszik. Ezek az intézmények a részt vevő országokban általában párhuzamosan jönnek létre, s az adott országok törvényeinek megfelelően valamilyen

legális társulási formát öltenek, egyesületi, alapítványi keretek között működnek. Így ezek rendszerint amolyan „iker” intézmények, amelyek közös testületeket hoznak létre (pl. elnökség). Ritka még az az eset, hogy a részt vevő országok törvényei megengednék, hogy egy közös intézmény jöjjön létre, amely önálló jogi személyként működhetne. Ezeket a lehetőségeket a résztvevő országok között kötött nemzetközi szerződések alapozhatják meg. Ekkor válhatnak a határon átnyúló intézmények nemzetközi jogalannyá, vehetnek fel hiteleket, rendelkezhetnek közös bankszámlával, költségvetéssel. Ilyen megoldást találunk pl. az Euroregio esetében, amely a német–holland határon alakult meg. A pénzforrások megszerzésére irányuló kapcsolatokon túllépve az intézményesült együttműködések ösztönzik a hosszú távú, stratégiai gondolkodást. Az intézmények létrehozásának (titkárság, munkacsoport stb.) alapelvei a következők lehetnek (Rechnitzer 1999b):

- 1) partnerkapcsolat és szubszidiaritás,
- 2) az állampolgárok minél szélesebb körű tájékoztatása,
- 3) elhivatott egyének szerepvállalása,
- 4) politikusok bevonása az együttműködésbe minden szinten,
- 5) egyenlőség (egyenlő képviselő a határ mindkét oldalán).

A legmagasabb szintű együttműködési struktúráknak jelenleg az eurorégiókat, valamint azokat a határon átnyúló regionális együttműködéseket tekinthetjük, amelyek nem viselhetik az eurorégió nevet (mivel kívül esnek az EU-n és nem is határosak vele), de e kategóriának adekvát együttműködéseket hoznak létre, s céljaik, működési elvük hasonló. Az eurorégióknak irányító tanácsuk, munkaszervezetük van, gazdasági, környezetvédelmi, szociális és intézményi problémákkal foglalkoznak, és „az ilyen tevékenységek ... koncentrációjától azt remélik, hogy olyan kritikus tömeget érnek el (gazdasági értelemben), amely erősíti a határ menti térségek kohézióját, illetve felkelti a magánbefektetők és intézmények érdeklődését” (Rechnitzer 1999b, 28). Alapító okarataikban gyakran megfogalmazzák, hogy törekednek az önálló területi identitás megteremtésére, az egységes régiótudat kialakítására.

Az euroregionális együttműködések sikerét az alacsonyabb szintű együttműködésekben szerzett tapasztalatok nagyban elősegítik. Ez a tapasztalat segíti a munka hatékonyságát, a partner ismeretét, s az eurorégió céljainak, tevékenységének széles körű legitimitását. A valóban sikeres, feltörekvő határ menti területekre jellemző, hogy az együttműködések széles köre található közöttük, mind az együttműködések típusát, mind a tematikáját tekintve. Magyarországon hat, de Kelet-Közép-Európában és Délkelet-Európában számos további regionális együttműködés létezik a Baltikumtól az Al-Dunáig, illetve a bolgár–görög határig. Ezek működését nagymértékben befolyásolják térségünk határainak sajátosságai, amelyeket tanulmányunkban vázolunk, valamint a finanszírozásból és az eltérő (vagy nem is létező) területfejlesztési intézményrendszerből fakadó nehézségek.

A regionális együttműködések létrejöttének alapvető dokumentuma az alapító okirat. Az aláírók rendszerint települési, megyei vagy regionális önkormányzatok vagy más területi szereplők, pl. területi előljáróságok, településszövetségek, alapítványok, egyesületek, esetleg gazdasági szereplők, kamarák. Az együttműködések létrejötte tipikusan alulról szerveződő formában történik, de részvételüket döntő mértékben befolyásolják az adott ország lehetőségei. Létrehozásukhoz szükséges feltétel, hogy a területi szereplők (önkormányzatok, előljáróságok) illetékességi körükben köthessenek nemzetközi megállapodást, s önállóan folytathassanak tárgyalásokat a külföldi partnerrel. Az EU államaiban és számos más országban ez ma már alapvető lehetőség (lásd az 1980. évi Madridi Egyezményt). Több ország viszont még szuverenitásának megbontását látja abban, ha területi egységei ilyen, önálló területi identitással rendelkező együttműködésbe lépnek be, s önállóan képviseltetik magukat. Erre jó példa volt az, ahogyan a kezdetekben a Kárpátok Eurorégióhoz viszonyult a román állam. Az első néhány évben a román megyék részvételét blokkolták a felettes szerveik.

3.2. Határ menti kapcsolatok Európában

3.2.1. Az együttműködések története, a jogi keretek kialakítása

Európában az intézményesült határon átnyúló együttműködések kérdésköre elsősorban az Európai Unió regionális politikájához köthető. Európa határai a nagy békerendszerek eredményei, amelyek a kontinens egy-egy nagy egységének (Nyugat-Európa, Balkán, Közép-Európa) határait alakították ki, s ezek a határok ritkán alkalmazkodnak népesedési határokhöz vagy természeti tájakhoz. Európa történelme során a határok rendszeres mozgásban voltak, vagy legalábbis mindig is léteztek olyan erők, amelyek a határok megváltoztatására törekedtek. Ritka az olyan stabil határvonal, amelyhez a fent említett békeszerződések nem nyúltak, erre példa az Al-Duna román–bolgár szakaszán húzódó határvonal.

Érthető, hogy a mesterségesen meghúzott európai határok mentén élő népesség számára korlátozták a középkorból megörökölt természetes tereket, s a nemzetállamok megalakulása után szinte minden határ mentén maradtak olyan százezres vagy milliós népcsoportok (elzásziak, dél-tiroliak, magyarok stb.), amelyek számára fontos volt a másik oldal, s az adott kor politikai lehetőségei mellett megpróbálták a kapcsolatokat fenntartani. Megoldatlanságuk miatt ezek számos esetben az európai háborúk ideológiai segéderőivé is váltak (pl. Elzász, Szudéta-vidék).

A kialakuló nemzetállamok – szuverenitásuk védelmében – természetesen megerősítették határaikat, s korlátozták a kapcsolatokat, elsősorban a gazdaság (merkantilizmus a 18. sz. végétől, nemzeti protekcionizmus a 19. sz.-ban), majd a lakossági kapcsolatok terén is (vízumkötelezettség a 20. sz. elejétől). A nemzetállamok határainak átjárhatósága először az Osztrák–Magyar Monarchiában valósult meg, hiszen a gazdasági szereplők, a tőke és a lakosság, a munkavállalók számára a Monarchián belüli határok külön engedélyek (pl. útlevél) nélkül is átjárhatók voltak. Ezek a belső

határok továbbra is nemzetközi határoknak számítottak (lásd a „Halastó-vita”-t az 1.4 fejezetben).

A két világháborút követően Európában az egységesülési folyamat beindulásával vált egyértelművé, hogy fel kell oldani a határvidékek problémáját, és ki kell használni a potenciális kapcsolatokból származó előnyöket, amelyekkel a korábban összetartozó területek kapcsolatainak újraélesztése kecsegtetett. A szocialista államok egy erősen centralizált állam modelljéhez tértek vissza. Ezek az államok vagy újonnan alakultak, vagy új határokat nyertek az első világháború után, s második világháború utáni centralizált rendszer végső soron ezt az új nemzeti területet erősítette meg a lakosok gondolkodásában. A szocialista rendszer nem tűrte az alsóbb szinteken az önálló külső kapcsolatokat, még a tömb országain belül sem. Így jelentős együttműködések nem alakulhattak ki. A tömb iparilag fejlettebb országai között nyílt mód a hetvenes évektől a munkaerő gondok enyhítésére határon átnyúló ingázás segítségével (Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, az NDK). E munkaerőcserék egy része határ menti területeket érintett, így ezeken a területeken napi ingázás alakult ki a határ két oldala között. Magyarország és a szomszédai viszonylatában a mezőgazdaságban is születtek együttműködések, elsősorban a betakarítás szezonálisan jelentkező gépigényét elégítették így ki, másrészt a cukorrépa feldolgozását oldották meg a határon átnyúló kapcsolatokkal.

Többoldalú keretszerződések és jogi lehetőségek

A nemzetközi keretszerződések általánosságokban fogalmazzák meg azokat az elveket, amelyeket az aláíró államok utólag beépítenek a jogrendszerükbe. Ezek voltaképpen *soft law* technikákat alkalmaznak, tehát a konkrét ügyekben további két- vagy többoldalú megállapodásokra van szükség az államok között (AEBR 1997; Grúber 2000b). Az egyes államok eltérő jogrendje és centralizáltsága, az államok közötti keretegyezmények megléte, hiánya vagy jellege miatt meglehetősen változatos az együttműködések jogi háttere, az egyes résztvevők kompetenciáinak, szerződéskötési jogosultságainak köre. Ez a sokszínűség általában nem válik hasznára az együttműködéseknek.

Az állam alatti területi szereplők nemzetközi cselekvési lehetőségeit elsőként az 1977-ben, Finnország, Dánia, Svédország és Norvégia által aláírt *Skandináv Szerződés* foglalta össze. Kimondta, hogy a helyhatóságok országhatáron átnyúló együttműködése éppen olyan mértékben folytatandó, mint az országon belüli helyhatóságok közötti együttműködés. A szerződésben vállalják a felek, hogy törvénykezésüket úgy alakítják, hogy az lehetőséget adjon a helyhatóságoknak az ilyen irányú tevékenységre (AEBR 1997).

E témakörben a legismertebb dokumentum az Európa Tanács égisze alatt 1980-ban Madridban elfogadott egyezmény, a „Területi önkormányzatok és közigazgatási szervek

határmenti együttműködéséről szóló európai keretegyezmény”¹. A keretegyezményt hazánk is elfogadta². Információink szerint szomszédink közül Románia 1997-ben iktatta be a joggrandjébe. Szlovákiában a parlament elfogadta ugyan a dokumentumot, de 2001 nyaráig kihirdetésre nem került. Az egyezmény ösztönzi az aláíró országokat arra, hogy segítsék elő, könnyítsék meg és támogassák a határ menti régiók és települések együttműködési kezdeményezéseit. Az egyezmény nem ismerte el a területi önkormányzatok megállapodáskötési jogát (ezért egyes szerzők ezt az egyezményt a „nemzetállam visszavágásaként” jellemzik [Blatter–Clement 2000]), de azok ennek ellenére megtették azt. Számos egyezmény, szerződés született. Az AEBR vezetője szerint a kezdeti együttműködések szervezésénél az volt az álláspontjuk, hogy a területi szereplőknek el kell készíteni a közös megállapodásaikat, szerződéseiket, még ha azokra nincs is szabályozás, a jogi keretek utólag úgy is hozzá igazodnak. A jogi keretek valóban módosultak. A Madridi Egyezményt többször módosították. 1995-ben jegyzőkönyv született, amely már elismerte a helyi önkormányzatok szerződéskötési jogát, és felhívja az államokat ezek tiszteletben tartására is. Szerződésük kötelező erejét a belső jog biztosítja, s létrehozhatnak jogalanyiság nélküli szervezeteket is (AEBR 1997). A keretszerződés szerződésmintákat is bemutat:

- A határon átnyúló együttműködés elősegítésére irányuló államközi mintamegállapodás;
- A határ menti területi konzultációkról szóló államközi mintamegállapodás;
- A helyi határ menti konzultációról szóló államközi mintamegállapodás;
- A helyhatóságok közötti szerződéses határon átnyúló együttműködésről szóló államközi mintamegállapodás;
- A helyi önkormányzatok és a közigazgatási szervek közötti együttműködésre vonatkozó keretmegállapodások, szabályzatok és szerződések;
- Keretmegállapodás a helyi önkormányzatok és a közigazgatási szervek közötti konzultatív bizottság létrehozására;
- Keretmegállapodás a határ menti helyi közügyek intézésében való együttműködésről;
- Keretmegállapodás a határon átnyúló együttműködést szolgáló magánjogi szervezetek létrehozásáról;
- Keretszerződés a határ menti helyi önkormányzatok és közigazgatási szervek közötti beszállítások vagy szolgáltatások nyújtásáról (magánjogi típusú megállapodás);
- Keretszerződés a határ menti helyi önkormányzatok és közigazgatási szervek közötti szállításokról vagy szolgáltatásokról (közjogi típusú);

¹ European Outline Convention on Transfrontier Cooperation between Territorial Communities or Authorities

² A Magyar Köztársaság Országgyűlése az 1997. évi XXIV. törvénnyel hirdette ki a keretszerződést.

- Keretmegállapodás a helyi önkormányzatok és közigazgatási szervek közötti határon átnyúló együttműködési szervezetek létrehozásáról.

Határon átnyúló együttműködésre utaló cikkelyt találunk a „*Regionális Önkormányzatok Európai Chartájában*” is. Ezt a dokumentumot 1997-ben bocsátotta ki az Európa Tanács. Szerepe a régió, a regionalizáció, a regionális önkormányzat fogalmának, szerepének tisztázása, s a tagállamoknak irányt mutat a törvényi szabályozás kialakítására. Az dokumentum 8. cikkelye foglalkozik a régiók határ menti kapcsolataival, s kimondja, hogy a határ menti régiók jogosultak a határon átnyúló együttműködések folytatására az adott ország törvényeinek megfelelően, az állam nemzetközi kötelezettségeinek figyelembe vételével. A helyi önkormányzatok közös tanácskozó/végrehajtó szervezetet hozhatnak létre, az adott ország törvényeit és a nemzetközi jogszabályokat figyelembe véve. Végző soron ez az egyezmény nem hozott újat ebben a témában.

Ezek a rendelkezések természetes módon beavatkozást jelentenek az állam szuverenitásába, hiszen bizonyos kifelé irányuló jogait a helyi szintek kezébe engedi át. Erre a kihívásra másként reagál a föderális és az unitárius államok jogrendszere, s meglehetősen eltérő jogi lehetőségeket nyújt a nemzetközi szerződések kötéséhez és a közös testületek, intézmények felállításához.

A föderatív államok alaptörvényei világosan tartalmazzák a szövetségi tagok (kanton, land, commun) jogát a kifelé irányuló tevékenységre, szerződést köthetnek, tárgyalhatnak más államokkal vagy területi szintekkel. A svájci alkotmány (1874) és a német alaptörvény (1949) egy-egy cikkelyt szentel ennek a problémának. Az osztrák alaptörvény az alkotmánymódosítás után (1988), a belga alkotmány föderalizálása (1993) után foglalkozik a kérdéssel. Három esetben (Ausztria, Svájc és Németország) a szövetségi állam engedélye szükséges a szerződés megkötéséhez, míg a belga rendszerben erre nincs szükség, bár – természetesen – az utólagos törvényességi ellenőrzés mindenhol működik (*Commission de l'Union Européenne...* 1995).

A nem föderatív (regionalizált, decentralizált és unitárius) államok esetében ezek a jogosultságok már országonként nagyobb eltérést mutatnak. Itt a területi szereplők jogát – ha van – a nemzetközi ügyekben nem az alkotmány mondja ki, hanem alacsonyabb szintű jogszabályok.

A regionalizált államokban, mint Spanyolország, a regionális autonómia nem teljességgel érvényesül, hiányoznak az együttműködés intézményei (*Horváth* 1998a; 1998b), az alkotmány inkább az állam kizárólagosságát hangsúlyozza a nemzetközi ügyekben. A spanyol alkotmány kimondottan az állam kizárólagos jogává teszi a nemzetközi kapcsolatok szervezését, míg a portugál jog „részvételt” biztosít szerződésekről szóló tárgyalásokon az érintett régióknak.

A nem föderatív államokban általánosan jellemző, hogy a területi szintek képviselői más államokkal nem, de más területi szereplőkkel tárgyalhatnak a saját kompetenciájukba tartozó ügyekben. Görögországban, amely erősen centralizált,

unitárius berendezkedésű, ehhez még hozzá teszik, hogy olyan kollektivitásokkal köthetnek szerződést a területi szintek, amelyek földrajzi értelemben „közel” vannak. A tárgyalások témája alapvetően gazdasági, turisztikai vagy kulturális. Nyilván ezeknek a lehetőségeknek a mértéke a decentralizáció előrehaladtával, a kompetenciák kiterjedésével egyre nagyobb (*Commission de l'Union Européenne... 1995*). Az évek során a fejlődés abba az irányba mutat, hogy mind szélesebb jogosultságai lesznek a területi szereplőknek ebben a kérdésben is. Erre példa a francia törvénykezés fejlődése. Az 1982. évi decentralizációs törvény kimondja, hogy megengedhető „a rendszeres kapcsolat a párbeszéd céljából és a határon átnyúló együttműködés keretei között olyan külföldi decentralizált önkormányzatokkal, amelyekkel közös határa van a régiónak”³. Ezzel szemben 1992-ben, a decentralizáció újabb lépcsőfokán a törvénykezés már lehetővé tette, hogy a francia területi önkormányzatok egyezményeket kössenek külföldi hasonló területi szintekkel, s itt már nem határozza meg, hogy ezeknek határosaknak kell lenniük⁴ egymással.

A fejlődés ellenére a törvénykezéssel és a jogi keretekkel kapcsolatban az AEBR kritikákat fogalmaz meg (*AEBR 1997*):

- Mivel nem létezik egyetlen olyan társasági jogi eszköz, amely egész Európában érvényes és alkalmas lenne a határon átnyúló kooperációban való alkalmazásra, így a tevékenységeket továbbra is az államok közötti és az egyes projektek előkészületei során létrehozott kétoldalú megállapodások befolyásolják, az illető partnerek politikai szándékától függően.
- Bizonyos nemzeti törvényhozási rendszerek liberálisabbak a regionális vagy helyi intézmények jogi hatásköreinek elfogadásában, a határon átnyúló kooperációs kezdeményezésekben, valamint a programok vezetőségében való közvetlen részvétel tekintetében. A regionális szervek közreműködése a nemzetközi megállapodásokban ennél fogva változó, ami befolyásolja a központosítás fokát a határon átnyúló programok vezetésében.
- A határon átnyúló együttműködést nem kielégítő csupán a magánjogra alapozni, amikor olyan programokat érint, amelyeket közintézmények fejlesztettek ki és irányítottak, mert akkor elégtelen az egyetemes érdekekre, a demokratikus ellenőrzésre és az állami finanszírozásra vonatkozó garancia.

A határon átnyúló együttműködések előtt tehát még változatos jogi akadályok állnak. A keretszerződések óvatosan fogalmaznak, így azokat az aláíró államok értelmezhetik restriktív módon, de eljárhatnak annak szellemében is. Alapvető problémát jelent a szervezetek jogalanyiséga (*Grüber 2000b*). Általában magánjogi szervezetekként jönnek létre, de van már példa rá, hogy kétoldalú államközi szerződések rendezik ezen együttműködések lehetőségeit, így azok a közjog alá tartoznak, vagyis az állam ellenőrző szerepe megnő.

³ Loi du 2 mars 1982

⁴ Loi du 6 février 1992.

A többoldalú keretmegállapodások (Madridi Konvenció, az északi országok által aláírt 1977. évi egyezmény) mellett, illetve azokat kiegészítve szükségesek a két- és háromoldalú megállapodások, amelyek az egyes államok közötti kooperációk keretében jönnek létre. Ezek a szerződések lehetővé teszik a regionális hatóságok számára, hogy az országos szintű hatóságok közötti együttműködésekben szerepet vállaljanak, s felhatalmazzák a regionális és helyi szereplőket, hogy az országos szint ellenőrzése mellett nemzetközi szerződéseket kössenek (az állam megtartja a vétőjogát, mint a külügyek kizárólagos illetékese). Decentralizált és föderalizált országok esetében léteznek olyan szerződések, amelyek lehetővé teszik a helyi és a regionális szereplők együttműködését közjogi ügyekben is. Az első ilyen lehetőséget tartalmazó szerződések az 1989-es „Benelux határmenti konvenció”, az 1991. évi „Német–holland határmenti szerződés”, de azóta létrejöttek hasonló szerződések Franciaország és Olaszország, Franciaország és Spanyolország valamint Franciaország, Németország, Luxemburg és Svájc, sőt Litvánia és Fehér-Oroszország között is. A Magyarország és Szlovákia között 2001 áprilisában kötött hasonló tartalmú egyezmény szövege e sorok írásakor még nem publikus. Információink szerint az egyezmény nem hoz újabbat a Madridi Konvenció mindkét állam által elfogadott tételeinél, vagyis nem tartalmaz újabb lehetőségeket a helyi szereplők számára.

Az egyezmények mellett léteznek olyan szabályozók is, amelyek ezen országok együttműködéseinek rendjét igazgatják a tervezés, a megvalósítás, a felügyelet, az ellenőrzés és a finanszírozás kérdéseiben.

Az államok elismerése tette lehetővé, hogy a regionális szereplők olyan határon átnyúló munkacsoportokat hozzanak létre, amely megállapodások a közjog alá tartoznak, s így biztosítják az állam fennhatóságát. Ilyenek az Alpok-Adria Munkaközösség, Pireneusok Munkaközösség, Nyugat-Alpok Munkaközösség, Jura Munkaközösség, Észak-Portugália–Galicia Munkaközösség.

3.2.2. Az Európai Unió regionális politikájának alapelvei és a határon átnyúló együttműködések

Az európai területi különbségek kezelésére az Európai Közösség a nyolcvanas években létrehozta a Strukturális Alpok rendszerét, amelynek fő célja, hogy elősegítse a közösségi szintű kohéziót. A reformok két szakaszban, 1988-ban és 1993-ban zajlottak. A Maastricht-i Egyezmény életbe lépésével (1993. január 1.) megvalósult a javak, a tőke és a munkaerő szabad áramlása. Ennek várható következményét, a regionális különbségek növekedését ellensúlyozandó szükségessé vált a kohézió erősítése érdekében egy egységes regionális politika kidolgozása (Horváth 1998a; 1998b; Rechnitzer 1998; Forman 2000), amelynek alapelvei:

- Szubszidiaritás és decentralizáció,
- Partnerség,

- Programozás,
- Koncentráció és adicionalitás.

Az EU határtérségei között megkülönböztetjük:

- a belső határok mentén elhelyezkedő határ menti területeket, amelyek két tagország között húzódnak;
- a külső határok menti területeket, amelyek EU-tagország és nem EU-tagország vagy csatlakozásra váró országok egymás közötti találkozásánál találhatók.

Ez utóbbiak között tovább differenciálhatunk:

- határok a fejlett EFTA-országokkal (Svájc, Norvégia);
- Közép- és Kelet-Európa társulási szerződést kötött országok és az EU határai (Magyarország, Csehország, Lengyelország);
- Közép- és Kelet-Európa olyan országai, amelyek várhatóan a közeljövőben fognak társulási szerződést kötni (pl. Horvátország);
- egyéb országok (pl. Oroszország, Albánia) határ menti térségei az EU határok mentén;
- tengeri határok a mediterrán országokkal, Marokkót is beleértve.

A határ menti területek jelentős része beletartozik valamelyik prioritás által kedvezményezett térségbe, gyakran tartoznak az 1. célterületbe, mivel vidéki, periférikus térségek vagy ipari hanyatlással küzdő területek, illetve a valamivel fejlettebb 2. célterületbe. De találkozhatunk célterületen kívüli, fejlett határ menti térségekkel is, pl. néhány tengerparti terület lóg ki: Franciaország délnyugati partvidéke, a Loire torkolatvidéke, Dánia és Svédország déli partjai, s Hollandia tengerpartja. A belső szárazföldi határokon kevés példát találunk a fejlett (egyik célcsoportba sem tartozó) határ menti területekre: ezek Németország és Svájc határa, valamint Olaszország és Svájc határa. Az összes többi határ menti terület az EU regionális politikájának célterületei közé számít.

A felsorolt regionális politikai alapelvekhez igazodva az AEER a határon átnyúló együttműködések számára az alábbi alapelveket fogalmazta meg (AEER 1997):

Partnerség: a vertikális partneri viszony az EU, az országos, a regionális és a helyi szintek kapcsolataira vonatkozik. Az e célból szerveződött partneri viszonyoknak ki kell egészíteniük a létező struktúrákat és nem versenyezhetnek azokkal. A horizontális partnerség a határ két oldalán élő partnerek együttműködésére vonatkozik. Ez az alapelv a partnerek egyenrangúságát feltételezi, függetlenül az adott ország méretétől akár fizikai, akár gazdasági értelemben, vagy más jellemzőitől, például a lakosság számától. A horizontális partnerség létrehozása elé komoly akadályokat gördíthetnek a közigazgatási, hatásköri különbségek, de főleg a finanszírozási eltérések.

A *szubszidiaritás* elve ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy, hasonlóan az elv általános érvényéhez, a regionális és helyi közigazgatási egységek nemzetközi, vagyis

határon átnyúló kompetenciáinak hasonlóknak kell lennie az országos ügyek esetében elfogadott kompetenciáikhoz. Tehát a területi szereplők saját illetékességi körükben szabadon köthetnek hasonló területi szereplőkkel szerződéseket, más országokban.

A *programozás* elvével van összhangban az AEHR által megfogalmazott *a határon átnyúló együttműködés-fejlesztésre vonatkozó elképzelés vagy stratégia felállítása* elv. A hosszú távú együttműködés fenntartásához alapvetően fontos a közös stratégia, koncepció kidolgozása. Ezt a dokumentumot nem külön-külön, hanem együttesen, a partnerség és a szubszidiaritás elveinek figyelembe vételével kell elkészíteni. Ez a munka lehetővé teszi a határ jelenlétéből eredő negatív jelenségek azonosítását, később pedig a közös lehetőségek kihasználását. A koncepciók készítését a határon átnyúló együttműködések esetében is, hasonlóan más területi szintekhez fejlesztési programok kidolgozásának kell követni.

A *koncentráció és adicionalitás* elvét nem érinti az AEHR. Az együttműködések nagyszámú és eltérő jellegű jogi formáinak ismeretében nem is könnyű azt az elvet értékelni, mivel finanszírozási szempontból a legtöbb együttműködés nem tekinthető egy egységnek. A közös végrehajtó szervek kialakításának hiányában nehezen valósítható meg a koncentráció, mivel a két oldalnak külön-külön költségvetésből kell gazdálkodnia, ha egyáltalán rendelkezik saját forrásokkal. Ilyen értelemben az adicionalitás is csak oldalanként valósítható meg, nyilván az adott oldal pénzügyi és jogi lehetőségeinek megfelelően. A koncentráció elvének alkalmazása az EU külső határok esetében további akadályai az eltérő típusú támogatási formák (Phare/Interreg). Ez a probléma azonban nem az együttműködések kompetenciájába tartozik, itt az EU regionális politikája mondott ellent saját elveinek. E problémák kiküszöbölésére, mint a következő részben látni fogjuk már történtek lépések az Interreg III. program kidolgozása során.

3.2.3. A határ menti területek fejlesztésére vonatkozó európai programok

A határ menti területek fejlesztését a kilencvenes évektől több fejlesztési program is szolgálja, elsősorban az EU, az Európai Bizottság, valamint az Európa Tanács részéről. Ezek a programok különböző mértékű forrásokkal rendelkeznek, vannak közöttük program szintű egységek (Phare, Interreg, Tacis) s vannak olyanok, amelyek egyedi projektek (LACE, LACE TAP).

Az INTERREG program

Közösségi kezdeményezésű program, amelynek célja, hogy a határ menti periférikus térségek fejlődését elősegítse, s támogassa a közösen folytatott tevékenységeket, együttműködéseket. Az INTERREG kezdeményezés története 1989-ben kezdődött, tizennégy csoportba sorolható kísérleti, határon átnyúló együttműködést támogató programmal indult, amelyet az Európai Parlament kezdetben 21 millió ECU-val támogatott. Az INTERREG program forrásait a strukturális alapok adják, a

társfinanszírozás mértéke 50%. Jelenleg a harmadik periódusát éli a program (Interreg III.), amely hasznosítja az előző kettő tapasztalatait (Interreg I. és II.), s mára a legnagyobb költségvetésű közösségi kezdeményezéssé vált. Az új INTERREG III. költségvetése 4 875 millió euro a 2000-tól 2006-ig tartó időszakra. Az INTERREG III. az európai együttműködést támogatja három különböző formában:

1) INTERREG IIIA (Határokon túli együttműködés)

A program prioritásai:

- a városi, vidéki és tengerparti területek fejlesztése;
- az üzleti szférában dolgozók támogatása, a KKV-k, helyi foglalkoztatási kezdeményezések fejlesztése;
- a munkaerőpiac integrációja, társadalmi integráció;
- a kutatási, technológiai fejlesztés, oktatás, kultúra és egészségügy humán erőforrásának közös használata, hogy növeljék a termelékenységet, és biztosítsák a munkahelyeket;
- környezetvédelem, az energia hatékony használata, a megújuló erőforrások használatának támogatása;
- az infrastruktúrát javító intézkedések (közlekedés, információs és kommunikációs hálózatok, víz- és energiaellátás);
- együttműködés az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban;
- a humán erőforrás és az intézményi potenciál erősítése a határon átnyúló együttműködésekben.

2) INTERREG IIIB (Országok közötti együttműködés)

Célja a harmonikus területi integráció létrehozása az EU-ban. Középpontjában a helyi, regionális és nemzeti hatóságok transznacionális együttműködése áll, amelynek célja a szélesebb európai integráció és a fenntartható, kiegyensúlyozott fejlődés támogatása.

A következő akciók alkalmasak támogatásra a B részen belül:

- operatív területfejlesztési stratégiák kidolgozása, amelyek a városok, valamint a városok és környezetük együttműködését tartalmazzák. Támogatja a policentrikus és fenntartható fejlődést; az együttműködési kezdeményezéseket a kutatás–fejlesztés, s különösen a városhálózatok kialakítása terén;
- hatékony és környezetbarát közlekedési hálózat támogatása, az információhoz való jobb hozzáférés biztosítása, különösen a kis- és középvállalkozások technológia-fejlesztéshez való hozzáféréseinek javítása;

- a környezet és a kulturális örökség védelme, valamint a természeti erőforrások, különösen a vízkészletek fenntartható menedzsmentje.

3) INTERREG IIIC (Régiók közötti együttműködés)

A jövőben ez a szekció támogatja az egyes uniós régiók, valamint az EU régiók és harmadik országok közötti együttműködést. Fő cél a leszakadó területek, átalakuló iparágakkal rendelkező régiók fejlesztési lehetőségeinek bővítése a transznacionális és régiók közötti együttműködésen valamint a kohéziós politikán és technikákon keresztül.

A prioritások a következők:

- a határon átnyúló és transznacionális együttműködések tapasztalatcseréje és a jó gyakorlat elterjesztése;
- az európai hálózatok kiépítésének támogatása.

A PHARE CBC program

A CBC program a PHARE határon átnyúló együttműködések támogató programja, amely az eredeti elképzelések szerint – az Európai Unió országai között sikeresen működő INTERREG program mintájára – az Unió külső határain is megnyitott egy támogatási keretet. A programot 1994 óta finanszírozzák; célja a határ menti térségek közötti színvonalkülönbségek kiegyenlítése érdekében a térségek együttműködésének fejlesztése. A program eredeti célkitűzéseit módosítva 1996-ban megnyitották a PHARE–PHARE határokat is, így vált lehetővé a román–magyar és később a szlovák–magyar határ menti régiók támogatása. Feltételezhető, hogy az INTERREG III időszakban (2000–2006) szorosabb együttműködés, esetleg integráció fog megvalósulni az INTERREG határon túli eleme és a PHARE CBC között. Az 1997–2000-es időszakban a határokon túli együttműködési programok számára PHARE támogatás a PHARE CREDO programon keresztül is érkezik, amely közép-európai országok egymás közötti és FÁK országokkal határos határ menti régióit foglalja magában.

A CBC programok mindegyike komplex területfejlesztési jellegű program, amelyekben az érintett területek legfontosabb fejlesztési prioritásai, valamint az EU területfejlesztési elvei érvényesülnek.

A határon átnyúló együttműködés legfontosabb prioritásai közé az infrastrukturális és a környezeti befektetések tartoznak. Hangsúlyos továbbá a határ menti területek közötti információ- és tapasztalatcsere, valamint a közlekedés, energia, telekommunikáció, technológia, üzleti szféra és a turizmus területén kialakított kapcsolatok.

A határon átnyúló együttműködést támogató programok elsődleges célkitűzései a következők:

- a KKE országok határ menti területei a nemzeti gazdasági életben való viszonylagos elszigeteltségük miatt kialakult fejlődési problémák leküzdése;
- együttműködési hálózatok kialakításának támogatása a határ mindkét oldalán, illetve a helyi hálózatok és a szélesebb európai hálózatok közötti kapcsolat létrehozása;
- az EU külső határainál érzékelhető nagy életszínvonalbeli és gazdasági növekedésbeli egyenlőtlenségek leküzdése;
- a KKE országokban zajló átalakulási folyamat felgyorsítása és az EU-hoz való közeledés;
- hozzájárulás a Stabilitási Paktumban megfogalmazott „bon voisinage” (jó szomszédság) realizálásához.

Mióta Ausztria az EU tagja, az osztrák–magyar határ a Közösség külső határának számít, amelynek fejlesztését 1995–1999 közötti – pénzügyileg 2000–2001-ben megvalósuló – INTERREG IIC, magyar oldalon a PHARE CBC, illetve a 2000-től induló INTERREG IIIA és az új PHARE CBC programok is segítik.

Az Interreg és a Phare CBC program forrásai olyan fejlesztéseket szolgálnak a három, Ausztriával határos megyében, amelyek a gazdasági és társadalmi kapcsolatok fejlesztését, az intézményrendszer átalakítását és összehangolását, közös érdekeket szolgálnak (3. táblázat).

3. táblázat: A PHARE CBC finanszírozása

Programok/prioritások	Megoszlás (%)		PHARE támogatás összege (EURÓ)	
	Tervezett	Megvalósulás ⁵	Tervezett	Megvalósulás ⁶
PHARE CBC Magyarország–Ausztria program 1995–1999	100	100	35 000 000	42 000 000
Ebből:				
Területi tervezés és fejlesztés	10,4	3,4	3 640 000	1 429 000
Műszaki infrastruktúra-fejlesztés	26,7	37,4	9 345 000	15 716 000
Gazdaságfejlesztés és együttműködés	39,8	38,9	13 930 000	16 319 860
Humán erőforrás-fejlesztés	6,2	4,5	2 170 000	1 887 000
Környezet- és természetvédelem	11,8	9,9	4 130 000	4 153 041
Kis Projektek Alapja	5,1	3,4	1 785 000	1 445 100
PHARE CBC Szlovákia–Ausztria–Magyarország program 1995–1996	-	-	3 000 000	2 250 000
Összesen	-	-	38 000 000	44 250 000

Forrás: PHARE CBC PMU Soproni Iroda 1999.

A táblázatban felsoroltak mellett a magyar–szlovén–osztrák hármashatár térség jutott 1995–99 között 3 millió eurós Phare forráshoz, míg 2–2 millió euró jutott a szlovák–magyar és román–magyar határra. A Phare CBC programon belül, mint látható a Nyugat-dunántúli régió jutott elsősorban fejlesztési forrásokhoz. Jelentős beruházások indultak el Phare segítséggel (Lados 2000):

⁵ A projektek sikeres szerződéskötésének függvényében módosulhat.

⁶ A projektek sikeres szerződéskötésének függvényében módosulhat.

- 1) Regionális fejlesztési stratégiák kidolgozását előkészítő tanulmányok, koncepciók és programok; Nyugat-dunántúli régió regionális területfejlesztési koncepciója, valamint programja; Sopron kistérségi fejlesztési program; Határ menti kulturális turizmusfejlesztési program; Regionális konjunktúra és piacelemzés; határon átnyúló munkaerőpiaci stratégia; valamint Phare/Interreg 2000–2006 időszakra szóló prioritásainak előkészítését szolgáló osztrák–szlovák–magyar hármashatár menti tervezési folyamat;
- 2) Közlekedési infrastruktúra javítása: határhoz vezető utak fejlesztése, Ro-Ro kikötő építése Gönyűn; repülőtér fejlesztés Péren;
- 3) Ipari parkok, vállalkozási övezetek kialakítása: ipari park Soporonban, Trade Center, valamint Innovációs és Technológiai Központ Győrben;
- 4) Munkaerőpiaci együttműködések: képzések, munkaerőpiaci stratégia készítése;
- 5) Határon átnyúló kommunikációt segítő projektek és környezetvédelmi beruházások;
- 6) Informatikai-kommunikációs projektek.

A többi határszakaszon az összegek voltaképpen egy-egy fejlesztést tettek lehetővé, ami erősen lelohasztotta a várakozásokat, részben az összegek nagysága, részben a pályázatok nehézsége, bürokratikus volta miatt. A koordináció (a minimális pályázati összegek és az elbírálás folyamatában) az Interreg és Phare CBC között megvalósulni látszik a 2000–2006. évi időszakban, de más határokon nincs kapcsolat a Phare és a Tacis program között. Mindenesetre hasonlóképpen várakozás előzi meg Phare CBC program kiterjesztését a horvát határra, amelynek előkészítése 2001-ben megindult.

Az egyes határszakaszokra érvényes CBC programok:

- Magyarország–Ausztria. A program három nyugat-dunántúli megye, Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megye számára nyújt támogatást;
- Magyarország–Szlovénia–Ausztria. A Magyarországon Vas és Zala megyéből, Szlovéniában Muravidékből, Ausztriában Dél-Burgenlandból álló hármashatár térségnek nyújtott egyszeri pályázati támogatást;
- Magyarország–Szlovákia–Ausztria. Magyarországon Győr-Moson-Sopron megye, Szlovákiában Délnyugat-Szlovákia, Ausztriában pedig Burgenland, Bécs és Alsó-Ausztria által alkotott hármashatár térség megsegítésére született egyszeri program;
- Magyarország–Szlovákia. Magyar részről Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Pest, Nógrád, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megye érintett;
- Magyarország–Románia. A program Magyarországon négy megyét érint: Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Békés és Csongrád megyét;

- Magyarország–Szlovénia: 2000. évi előkészítés után ez a program a közelmúltban indult be;
- Jelenleg (2001) folyik a Magyarország–Horvátország program előkészítése.

Összefoglalva elmondható, hogy a Phare program térségünkben mindenképpen a határon átnyúló együttműködések alakításának legfontosabb hajtóereje, bár széles kör számára érzékelhető finanszírozási lehetőséget inkább csak a Nyugat-dunántúli régióban hozott.

A LACE program

(Linkage, Assistance and Cooperation for the European Border Regions – Kapcsolat, Segítség és Együttműködés az Európai Határtérségek számára)

Az Európai Bizottság által támogatott projekt az európai határon átnyúló együttműködések számára. A LACE projekt az 1990–95-ös időszakban a határ menti területek előtt álló konkrét problémákat célozta meg, támogatta a határterületek közötti kapcsolat kiépítését és az együttműködést, meghatározta, hogy a legelőrehaladottabb területeken mi a jó gyakorlat, és segítette azt átültetni az 1. számú célkitűzéshez tartozó kevésbé fejlett területekre. Az 1994–95-ös időszakot az INTERREG IIA előkészítésének szentelték. A LACE projekt széles körű tevékenységet folytatott ebben az időszakban: nemzetközi műhelymunka, európai adatbázis létrehozása, a határterületek számára biztosított tanácsadás és támogatás, a határon átnyúló fejlesztés, együttműködés, stratégia- és program-előkészítés.

A LACE programon belül található az együttműködések gyakorlati tanácsokkal segítő LACE-TAP (Technical Assistance and Promotion) program. Az EU belső és külső határrégióinak határon átnyúló együttműködései számára nyújt gyakorlati segítséget. Az INTERREG IIA programhoz kapcsolódva jött létre, s célja, hogy határon átnyúló együttműködések szorgalmazzon a regionális, helyi és civil partnerek között, olyan együttműködések, amelyek képesek az INTERREG számára adaptálható projekteket benyújtani. A program 1996-ban kezdődött, s az első fázis 1999-ben zárult le. A második fázis 1999 áprilisában indult, s az INTERREG IIIA bevezetését is támogatta, tehát 2001-ig tartott. A LACE-TAP a LACE 1990 és 1995 között futó, az AEHR által szervezett és az Európai Bizottság által támogatott *pilot project* tapasztalataira épít. A *pilot project* határon átnyúló együttműködések támogatott az EU-ban, s ehhez jött létre a LACE, mint a határon átnyúló együttműködések megfigyelő és támogató szervezete. Az Európai Bizottság (Regionális Politika Általános Igazgatóság) a költségek kétharmadát támogatja a LACE-TAP-ot az AEHR részvételével, a hiányzó költségeket pedig a határ-, illetve a határon átnyúló régiók teremtik elő.

Az Európai Bizottság 1996 óta egy, a LACE-TAP-hoz hasonló tevékenységet támogat a közép-európai államokban is, a PHARE CBC-hez kapcsolódva: ez a LACE-PHARE program. A program hasonló a LACE-TAP-hoz. Az első fázis 1996 januárja és 1997 áprilisa között zajlott (LACE-PHARE I. pilot project). Ezen alapulva a második fázis 1999 augusztusában indult, s 2000 decemberéig tartott (LACE-PHARE II.). A projekt a PHARE országok összes határára vonatkozik, a PHARE CBC és a CREDO programok térségeire is.

3.2.4. A határon átnyúló együttműködések intézményei Európában

A határon átnyúló együttműködések rendszere a második világháború óta folyamatosan alakult ki nyugat-Európában, s térségünk ezt az intézményrendszert igyekszik átültetni a saját határterületeire. Ezen intézmények alapvető feladata, hogy a partnerségi hálózatok kialakításán keresztül érjék el a határok által elszigetelt határ menti térségek összekapcsolását, határrégióvá fejlődését, s ehhez önálló intézményi rendszert hozzanak létre (4. táblázat).

4. táblázat: A határon átnyúló együttműködések rendszere Európában

Normák	Hajtóerők	Intézmények	Eszközök
nemzeti (illetve felettes kormányzati) közvetítés	kohézió a közép-európai államok „pre-integrációja”	kormányközi bizottságok nemzeti és térségi szinten	a strukturális politika ösztönzői (Interreg)
szinergia: a komplementaritás lehetőségeinek kihasználása	decentralizálás és regionalizálás	informális parlamenti munkacsoportok	határ menti regionális fejlesztési programok
partneri viszony: a politikák összehangolása több szinten, addicionalitás, közös finanszírozás révén	a térségi és helyi kezdeményezések támogatása	Eurorégiók: helyi központú intézmények	információ áramoltatás és az együttműködéssel kapcsolatos know-how átadása (LACE)
	versenyképes térségi politika kidolgozása	Európai képviselői spontán szerveződések révén (AEBR)	Nyilvános fórumok és politikai platformok (Európa Tanács, AEBR)

Forrás: Scott 1997

Az első kezdeményezések Nyugat-Európában

A határon átnyúló együttműködések az első kísérletek az 1960-as években zajlottak. Ezeknek a kísérleteknek az egyik fő ösztönzője a Német Szövetségi Köztársaság volt, mivel a második világháború utáni helyzetben a stabilitás megteremtésének egyik eszközét látták ebben a tevékenységben, s éppen emiatt az első kezdeményezések az NSZK nyugati határait koncentrálták. Az Európai Gazdasági Közösséget megalakító

dokumentum (Római Szerződés 1958) és a francia–német barátsági megállapodás (1962) áttételesen bár, de már foglalkozott a politikai szereplők határon átnyúló tevékenységével (*Blatter–Clement* 2000).

A legelső közös régiót kialakító kezdeményezés holland és német önkormányzatoktól származik, akik 1958-ban megalakították közös szervezetüket, amelynek központja Gronau-ban van. Az együttműködés a Rajna, Ems és Ijssel folyók által közrefogott határ régiót érinti, területe 6800 km². A helyi és regionális szint politikusai már ekkor közös területi tervezésbe fogtak. Maga az elnevezés – Euroregio – 1965-ben született. Megalakításának történelmi, kulturális, nyelvi alapjai voltak, hiszen a népvándorlás korában egységesen megszállt területen a vesztfáliai béke húzta meg a jelenlegi határt. Az ötvenes években közös problémát a mindkét oldalon nagy arányban jelen lévő textil- és ruházati ipar, a rossz infrastruktúra s az átlagnál lényegesen magasabb munkanélküliség jelentett. Napjainkban 115 község, város és körzet tartozik az Euroregio területéhez, legutóbb, 1999-ben csatlakozott Osnabrück, Münster és Warendorf város a körzetével együtt. Így az Euroregio lakosságszáma 2 millió fő fölé emelkedett, a két ország közötti megoszlás kb. 50–50% (*Euroregio*).

A másik korai kezdeményezés a francia–német határon alakult ki, de Svájc földrajzi helyzete miatt szükséges volt a Felső-Rajna völgy egészét bevonni az együttműködésbe. Baselre mint a Felső-Rajna völgy gazdasági központjára és Svájc európai kapuvárosára tekintettek. A Regio Basiliensis 1963-ban alakult meg, s az első hivatalos nemzetközi tevékenysége mintegy ezer tervező meghívása volt Bázellebe, 1965-ben.

A határ menti régiók az 1970-es évek elején speciális érdekeik védelmét az Európa Tanács égisze alatt találták meg. A Európa Parlament megrendelésére el is készült egy jelentés a határ menti területek helyzetéről, s a határon átnyúló ügyekről (*AEBR* 1997). E vizsgálat eredményeként is felfoghatjuk, hogy a Tanács támogatta az AEBR megalakulását.

Az AEBR

(Association of European Border Regions – az Európai Határtérségek Szövetsége)

Az AEBR, az Európai Határ menti Régiók Egyesülete alapítványként működik. Létrehozásának ötlete az „International Regional Planning” Konferencián merült fel 1965-ben, Bázelleben. A szervezet 1971-ben alakult, az Euroregio határon átnyúló együttműködés kezdeményezésére, tíz határ menti szervezet részvételével. Feladata a határ menti térségek együttműködésének ösztönzése. Jogi, szervezeti tanácsokat ad, az együttműködések munkáját információkkal segíti, s összefogja a már létrejött szervezeteket. Szoros munkakapcsolatban áll az Európai Tanáccsal, az Európai Bizottsággal, az Európa Parlamenttel és az Európai Városok és Régiók Tanácsával. 1976-ban, 1981-ben és 1985-ben összefoglaló jelentést készített az EU határ menti területeiről az Európa Parlamentnek. Tanulmányaival, kézikönyveivel a születőben lévő együttműködéseknek segíti.

A szervezet tagjai lehetnek azon államok határ menti vagy határon átnyúló régiói, amelyek az EU-hoz vagy az Európa Tanács tagjai közé tartoznak. A határ menti régiók nagyméretű egyesülései teljes jogú taggá válhatnak, kivéve, ha egységeik külön-külön már tagjai az AEBR-nek. Vannak olyan tagok is, amelyek nem rendelkeznek szavazati joggal, mert még a két éves megfigyelési státuszban vannak, vagy szintén szavazati jog nélküli tagok lehetnek olyan személyek, intézmények, szövetségek, amelyeknek munkája a határon átnyúló együttműködésekhez kötődik.

Magyarországról a szervezet tagjai között a Kárpátok Eurorégiót találjuk meg, de az együttműködés nemzeti képviselői külön-külön tagok. Tehát létezik magyar, lengyel, szlovák, román Kárpátok Eurorégió mint tag az AEBR-ben.

Az első együttműködések mintájára, valamint az AEBR tevékenységének köszönhetően, s az együttműködések ösztönző programoknak köszönhetően számos határon átnyúló együttműködés alakult Európában. 1980-ban a Madridi Szerződés nem tette lehetővé, hogy a határon átnyúló együttműködések a közjog szerint alakíthassák ki szervezeteiket (ezt *Blatter –Clement* [2000] „a nemzetállam visszavágásaként” értelmezi), de részben más formában, részben az érintett államok között kötött szerződések értelmében közjogi formában számos határon átnyúló régió alakult az 1980-as évek közepétől-végétől (*lásd 3.2.1 fejezet*). Ezeknek az alapításoknak hajtóerőt elsősorban az EU regionális politikájának reformja, az egységes piac megteremtése és az 1993-tól megvalósult szabad munkaerő és tőkeáramlás adott. Mint láttuk, a regionális politika célterületeivé váltak a határrégiók, s a Strukturális Alapok, illetve az Interreg programok komoly ösztönzést jelentettek/jelentenek az együttműködések alapítására. Mindezeknek köszönhetően az EU belső és külső határait gyakorlatilag lefedik az együttműködő szervezetek.

Együttműködések Kelet-Közép-Európában és a Balkánon

Kelet-Közép-Európában hasonlóan a nyugat-európai történethez néhány első fecske jelentette az első intézményesült határon átnyúló együttműködések megjelenését (Kárpátok Eurorégió). A további szervezetek alakulásának igazán nagy lendületet a finanszírozás megjelenése adott, először a Phare CBC/Interreg programok lehetőségei (1995 után), majd ennek kiterjesztése a nem EU-s határokra, illetve a Phare Credo program megjelenése, valamint a TACIS program lehetőségei a kelet-európai határok mentén. Így mára elmondható, hogy Közép-Európa határai szintén lefedettek szervezetekkel, de a kelet-európai határ menti területeken is számos együttműködés alakult ki (*5. táblázat*). Az együttműködések elsőszámú kezdeményezői azok az országok, amelyek várhatóan az „első körben” léphetnek be az EU-ba, határosak vele, s már a kezdetektől Phare CBC támogatásra jogosultak, vagyis elsősorban Lengyelország, Csehország és Magyarország Rajtuk kívül azonban találkozunk együttműködésekkel – a Kelet-Közép-Európa fogalmat erősen kitágítva – Ukrajnában, Moldáviában, Bulgáriában, valamint Fehéroroszországban és Litvániában is.

A közép-európai, kelet-európai és balkáni államok helyzete az együttműködések szempontjából lényegében tér el a nyugat-európai előzményektől.

- 1) Nyugat-Európában az együttműködések szervezését megelőzte egy határozott állami szintű közeledési folyamat, amely a második világháború tapasztalatainak okulva a határrégiók kontaktus szerepkörét alapvetőnek tartotta a politikai bizalom megerősödésének, végső soron a területi kohézió kialakulásának folyamatában. Ezt a közeledést számos, jelentős dokumentum deklarálta, amelyek az európai közvélemény előtt is legitimek voltak. Ezzel szemben Kelet- és Kelet-Közép-Európa, de főként a Balkán a kilencvenes években inkább a fragmentálódás jegyeit mutatta. A felszabaduló nacionalista indulatok néhol törvényes mederben, néhol erőszakos úton vezettek a korábban létező föderatív államok széteséséhez. Ezek a jelenségek természetesen e nagy térségen belül is jelentős eltéréseket mutatnak dinamikájukat, erőszakosságukat tekintve;
- 2) A térség országhatárai lényegesen fiatalabbak, mint a nyugat-európaiak, ahol a vesztfáliai békerendszer óta eltelt mintegy három évszázad, s a nemzetállamok megalakulása némileg homogenizálta a határtérségeket, bár ez a békerendszer sem volt tekintettel túlságosan az egyes népek szállásterületeire. A kelet-közép-európai és balkáni térség határai lényegesen fiatalabbak, s nemzetiségi viszonyait tekintve még mozaikosabbak a határ menti területek. A kelet-európai térség államai közül több 1991 után nyerte el először államiságát. Mindezeket összevetve ezen országok jelentős része végső soron nemzetállami fejlődésének elején tart, így a határok kérdése rendkívül kényes politikai téma, s az egyes országok felfogása a kérdésről a belpolitikai „váltógazdálkodás” következtében gyakran változik. A nemzetiségi és kisebbségi kérdés szinte minden határ mentén felmerül, s emiatt még az együttműködési szándékokat is gyakran gyanakvóan szemlélik az egyes országokban. Mindebből látszik, hogy az együttműködések politikai-ideológiai kerete lényegesen képlékenyebb ebben a térségben, mint a nyugat-európai államokban;
- 3) Az átalakulási folyamatból következik, hogy ezen országok területi irányítási struktúrája is rendkívül különböző, mind egymáshoz, mind a nyugat-európai rendszerekhez képest. Tapasztalhatóak a decentralizáció irányába mutató jelek, de az államok többsége döntően unitárius maradt, s a területi szereplők eltérő jogosítványokkal rendelkeznek. Mindez megnehezíti, sőt gyakran megakadályozza a partnerek egymásra találását, s gyakran az érdemi munkát teszi lehetetlenné. Ezen határok nagy részén nem is létezett korábban alacsonyabb szintű kapcsolat (tanácsi vagy önkormányzati), a területi szereplők nem kommunikálhattak közvetlenül egymással, sőt sok esetben a lakossági kapcsolatok elé is akadályokat gördített a hatalom, tehát nem volt a mai kapcsolatoknak előzménye;
- 4) Gazdasági fejlődési irányukat tekintve is egészen más szituációt éltek/élnek át ezek az országok, mint a nyugat-európai országok az elmúlt évtizedekben. A rendszerváltás után, a kilencvenes években szinte valamennyi ország gazdasága mélyrepülésbe kezdett, s ebből máig csak néhány közülük tudott kilábalni. Így az egymással határos országok között jelenleg lényegesen nagyobb gazdasági különbségeket találunk, mint a korabeli nyugat-európai országok között, s

dinamizmusukat tekintve gyakran ellenkező előjellel bírnak. Jellemző, hogy a dinamizálódó országok keresik a kapcsolatokat a határok mentén is, míg egy hanyatló vagy tartósan stagnáló gazdaság inkább befelé fordul;

- 5) Nyugat-európai társaikhoz hasonlóan, a térségbeli együttműködések létrejöttét is a finanszírozási lehetőségek, programok katalizálták. Eltérés, hogy itt ezek költségvetése lényegesen kisebb. Másrészről a területi szereplők közül sokan nem képesek az addicionalitás elve szerint az önrészt felmutatni, részben azért, mert nincs elég kompetenciájuk ehhez, vagy ha kompetenciájuk lenne is a részvételhez és a közös programok társfinanszírozásához, nincs elegendő saját forrásuk;
- 6) A viszonylag kis területű országok esetében a területegységre vetített határhosszúság lényegesen nagyobb, mint a nagyobb területű nyugat-európai államok esetében. Így ezen országok területi szerkezetére jellemző, hogy több esetben találunk országos szinten fejlettnak vagy dinamikusnak mondott térségeket a határok mentén vagy a határok közelében. Ezek a térségek mindenképpen keresik vagy fejlődésük során keresni fogják a kapcsolatot a másik oldallal. Talán ennek a jellegzetességnek köszönhető, hogy a kezdeti, nagy területű határon átnyúló regionális együttműködések helyébe egyre inkább a kisebb, funkcionálisan összetartozó régiók kerülnek, amelyek határon átnyúló „fejlődési pólusnak” lesznek tekinthetők. E sokszínű határtérség az egyes szakaszok speciális problémáira speciális válaszokat igényel, s a kezdeti, nagy méretű regionális együttműködések ezt a szerepet nem tudják hatékonyan betölteni.

5. táblázat: Határon átnyúló, intézményesült együttműködések Kelet-Közép-Európában 2000-ben

Együttműködések	Részt vevő országok																	
	A	BER	BG	BiH	CRO	CZ	D	GR	H	LT	LR	MOL	PL	RO	SK	SLO	UA	YU
Euregion Bayerischer Wald	+					+	+											
Euroregion Süd-Moravia	+					+									+			
West/Nyugat-Pannónia	+								+									
Duna-Dráva-Száva				+	+				+									
Association Mesta			+					+										
Euroregion Nisa						+	+						+					
Euroregion Labe						+	+											
Euroregion Krusnohori						+	+											
Euroregion Egrensis						+	+											
Euroregion Praded						+							+					
Euroregion Silesia						+							+					
Euroregion Sumava	+					+												
Euroregion Glacensis						+							+					
Euroregion Niemen		+								+			+					
Euroregion Ōzemij kraj		+									+							
Euroregion Bug		+											+				+	
Euroregion Spree-Nisa-Bobr							+						+					
Euroregion Pro Europa Viadrina							+						+					
Euroregion Tatry													+		+			
Euroregion Tesinske Slazsko						+							+					
Carpathian Euroregion									+				+	+	+		+	
Euroregion Baltic													+					
Euroregion Pomerania							+						+					
Vág-Duna-Ipoly Eurorégió									+						+			
Ipoly Eurorégió									+						+			
Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió									+					+				+
Euroregion Lower-Danube												+		+			+	
Dráva-Mura Eurorégió					+				+							+		
Bihar-Bihor Eurorégió									+					+				
Interregio									+					+			+	
Miskolc-Kassa Eurorégió									+						+			
Neogradensis Eurorégió									+						+			
Sajó-Rima Eurorégió									+						+			
Hármas-Duna Vidék Eurorégió									+						+			

Forrás: Külügyminisztérium, Regionális Kapcsolatok Főosztály.

4. A HATÁRON ÁTNYÚLÓ RÉGIÓK KIALAKULÁSÁNAK ADOTTSÁGAI ÉS LEHETŐSÉGEI MAGYARORSZÁG RÉSZVÉTELÉVEL A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Magyarország kis területű ország, s ehhez képest szomszédai száma nagy (7 ország). A határok vizsgálata így nem korlátozódhat bilaterális kérdésekre, hiszen viszonylag kevés az olyan hosszú, bilaterális határszakaszunk, amelynek vizsgálatánál nem kell figyelembe venni egy harmadik ország jelenlétét. Minél kisebb egy ország, annál hosszabb a határa a területéhez képest. Így egy kis területű ország számára még kitüntetettebb feladat a határon átnyúló együttműködések szervezése, főként, ha a kis területhez nagyszámú szomszéd járul. Összehasonlításként néhány európai ország határhosszúságának jellemzőit és szomszédai számát mutatjuk be a 6. táblázatban: Minél nagyobb határhosszúság jut 100 km^2 országterületre, s minél kevesebb lakos, annál kedvezőtlenebbnek minősül a határhelyzet a földrajzi irodalomban (Ritecz–Sallai 1999).

6. táblázat: Néhány európai ország határhosszúságának fő jellemzője

Ország *	100 km ² területre eső határhossz (km)	100 km határhosszra jutó lakosságszám (fő)	Határos szomszéd államok száma
Lengyelország	1,08	1104691	7
Litvánia	2,65	213663	4
Magyarország	2,41	446171	7
Németország	1,05	2186349	8
Norvégia	0,82	169000	4
Portugália	2,23	486976	1
Románia	1,32	714602	5
Spanyolország	1,35	503075	4
Szlovákia	3,41	322687	5
Szlovénia	6,58	147375	4

Forrás: A nemzeti statisztikai évkönyvek adatai alapján saját számítás.

* Az országok törzsterületét számítva.

4.1. A környezeti adottságok

4.1.1. Határok a térben

A Kárpát-medence egységes természetföldrajzi terét olyan gazdasági-társadalmi, térszerkezeti vonalak osztják meg, amelyek a medencén belül futnak, s nem a természetföldrajzi határokon (pl. etnikai határok, gazdasági fejlődési tengelyek, városi vonzáskörzetek). Ezek a jelenségek néhol erősítik, néhol gyengítik a jelenlegi határok elválasztó erejét, mivel az államhatárok néhol e területek (pl. többségi nemzetiségi

területek) határait is alkotják, míg máshol keresztül vágják azokat. Ezeknek köszönhetően olyan eltérő jellegzetességekkel rendelkező határszakaszok alakultak ki, amelyek változatosságukat tekintve nagyobb különbségeket mutatnak, mint bárhol Nyugat-Európában. A Kárpát-medence a kontinens három nagy térségének, a Balkánnak, Kelet-Európának és a már nyugathoz számító „Nyugat-Közép-Európának” a találkozásánál fekszik. Ezért a térség államhatárainak alakulására a politikai erőviszonyok voltak a legnagyobb befolyással, míg mentális határait a nagy, kulturális frontierek találkozása, a központi politikai ideológiák és a nemzeti-etnikai határok. Ez utóbbiak ritkán estek/esnek egybe az előzőekkel, s a politikai ideológiák bizonyos esetekben erősítették a kialakult határokat a lakosság tudatában, de még többször gyengítették azt.

Kulturális, vallási frontierek

A Kárpát-medencét Európa két nagy kulturális régiója osztja ketté, amelyek a nagy vallási központokhoz kötődnek. Ezek a bizánci rítusú keleti keresztény egyház, s a nyugat-európai római központú keresztény egyház, ebben az esetben e kultúrkörbe sorolva annak reformált vallásait is. E két nagy egyház befolyási övezete térségünkben találkozik, s alakítja Kelet-Közép-Európa vallási/kulturális kettősségét. Kelet-Közép-Európa északi részén a kettő között határozott választóvonalat találunk a katolikus Lengyelország, valamint az ortodox Belorusszia és Ukrajna határán. Ezzel szemben térségünkben ilyen választóvonal nem húzható, a két nagy kultúrkör határán széles átmeneti sáv alakult ki, s ezért is nevezhetjük ezt *frontier*-nek, s nem határnak. Ez a sáv északról dél felé, a Balkán felé haladva egyre szélesedik, s egyre inkább mozaikossá válik, mivel innen egy harmadik nagy kultúrkör, az iszlám hatása éri (de a Kárpát-medencében ennek csak nyomait fedezhetjük fel). Ezt a sávot Szűcs Jenő mint Európa harmadik történeti régióját írta le híres tanulmányában (Szűcs 1981), mivel ezek a kulturális befolyási övezetek Európa társadalmának alapvető jellemzőire voltak hatással (úm. az állam és a vallási hierarchia viszonya, hűbériség–szerződéses viszonyok, jobbágyszabadítás), míg térségünkben e jellemzők átmeneti formái alakultak ki, úm. a második jobbágyság intézménye és számos átmeneti vallás. A befolyási övezet határainak kitolása érdekében mindkét nagy vallás igyekezett híveinek számát növelni, vallási elkötelezettségüket erősíteni. A két vallás jellegzetességeinek megfelelően különbözőképpen. A nyugati kereszténység a terület stabilitásának érdekében inkább eltűrte a reformált vallások jelenlétét az átmeneti területen, lásd az erdélyi bevett vallásokra vonatkozó vallásszabadságot 1686-ban, amiből az ortodox vallás kimaradt. A vallási toleranciának ez a hagyománya – érdekes módon – beépült a románság történelemszemléletébe, s ma is mint multikulturalizmusuk értékét hangoztatják. A nyugati egyházak hosszabb-rövidebb ideig eltűrték vagy elviselték még olyan, a térségben specifikus egyházak létét is, amelyek a tan alapértékeit vonják kétségbe, mint a szentháromság tagadó unitárius egyházat, s az Ószövetséget elfogadó szombatosokat. Másrészt a római egyház az ortodox hívők „átállításán” fáradozott, s így hozta létre császári segítséggel a görögkatolikus vallást e térség számára, amelyben a hívők a görög rítust megtartják, de a pápa fennhatósága alá kerülnek. Az ortodox vallás ezzel szemben, alapvető jellegét megtartva az állammal vállalt közösséget, s így terjeszkedése

is az ortodox vallású államokhoz, s azok nacionalizmusához kapcsolódott, így az ukrán, a román és szerb állami kereteket felhasználva terjeszkedett. Érdekes az egyház szerepe a szocialista Romániában, ahol a központi ideológiai ellenére az államilag vezérelt nacionalizmus egyik pillére volt, míg a görögkatolikus vallás jogfosztotti státuszba került. Ezen előretörést jelzik a nagy templomépítkezések is. A másik két államban ilyen mértékig ugyan nem kapcsolódott össze a vallás és a nacionalizmus (főként nem a Szovjetunióhoz tartozó Ukrajnában), de a vallás befolyása a civilizációra és a politikai, államszervezési stb. kultúrára a felszín alatt megmaradt, s a rendszerváltás után előtört. Így az ortodox vallás és a civilizáció államhoz kötődő stratégiája eredményesebbnek mutatkozott, mivel a jelenlegi határokig alapvető átalakító hatása volt a mindennapi életre és a kultúrára, tehát a jelenlegi államhatárt egy civilizációs határral is megerősítette, különösen Románia és Ukrajna esetében.

Nemzetiségi határok

A nemzetiségek elterjedésének és szállásterületének vizsgálatánál alapvető probléma, hogy a lakosságszámhoz viszonyítva milyen arányú, az adott nemzetiséghez tartozó népesség jelenléte esetén sorolunk egy területet a nemzetiségi területek közé, tehát hogyan határoljuk le a nemzeti szállásterületet. Praktikusan nyilván azok a területek jöhetnek számításba, ahol az adott nemzetiség többségben van, azonban itt is meg kell különböztetnünk az abszolút többséget (50,1%–100%) és a relatív többséget (mikor egy adott területen több nemzetiség él együtt, de egyikük aránya sem éri el az 50%-ot). A nemzetiségek területi megoszlása a Kárpát-medence legnagyobb részén manapság már vizsgálható úgy, hogy az abszolút többséget vesszük számításba, mivel a korábbi multikulturális területek legnagyobb részén is a lakosság-áttelepítések és az asszimiláció következtében valamelyik nemzetiség abszolút többségbe került.

Témánk szempontjából a többségi területek az érdekesek, vagyis azok határai, mivel ezek a területi határok azok, amelyek hatással vannak a határszemléletre. A határokról szóló tárgyalások egyik fontos határváltoztatási elve a nemzetiségi szempontok figyelembe vétele, ezzel az egyes nemzetek önrendelkezési jogának tiszteletben tartása (wilsoni elvek). Ennek az önrendelkezési elvnek azonban sok tartalmi eleme nem került kidolgozásra sem az első világháborút lezáró béke megalkotása során, mikor is először került (volna) sor nemzetközi jogi alkalmazására, sem azóta. Hozzá kell tennünk, hogy ezek a tartalmi elemek igazából nem is meghatározhatók, hiszen nyilvánvalóan nem teljesíthető egy olyan térségben, ahol a többség gyakran 50–60%-os többséget, esetleg csupán relatív többséget jelent. Így az első világháború befejezése óta az önrendelkezési elv meglehetősen bonyolult és gyakorlatilag megoldhatatlan döntés elé állítja minden korszak „békecsinálót” és „határrajzolót” közép- és kelet-európai, a balkáni soknemzetiségű birodalmak romjain, de Európa más területein is.

A Kárpát-medence esetében megállapíthatjuk, hogy napjainkban az államhatárok jelentős része egybeesik a nemzetiségek többségi elterjedésének határaival, sok helyütt azonban nem (12. ábra; 13. ábra). Korábbi nemzetiségi térképeken látható, hogy ebben a kérdésben jelentős változás zajlott le az elmúlt fél évszázad alatt. Ilyen erős etnikai határnak tekinthető a horvát–magyar határ jelentős része, a szlovén–magyar és az

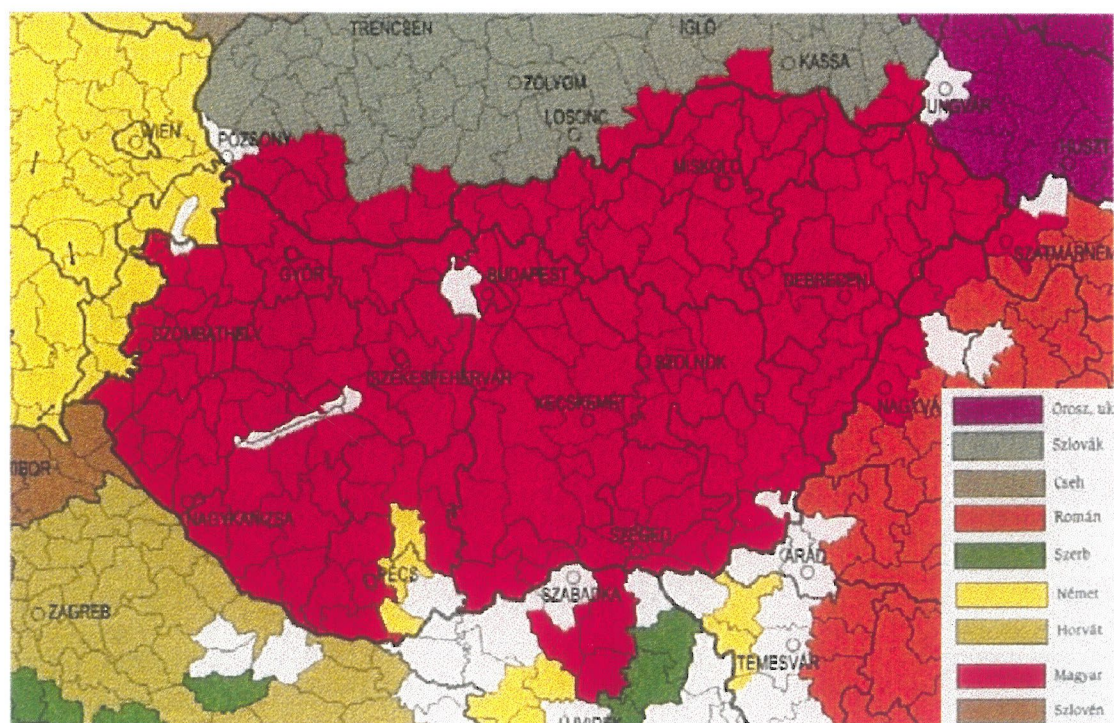
osztrák–magyar határ, a román–magyar határ bizonyos szakaszai. A szlovák–magyar határ keleti részén néhány település esetében találunk csak ilyen határszakaszt, míg máshol a többségi nemzetiségi szállásterületek átnyúlnak az országhatárokon, elsősorban a magyarság alkot többségi nemzetiséget a szomszédos országok határ menti területein (Horvátország, Szlovénia és Ausztria kivételével), valamint a román–ukrán határ egy szakaszán találunk román oldalon ukrán többséget.

A kisebbségben lévő nemzetiségi lakosság tovább színesíti ezt a képet, hiszen szinte mindegyik határ mindkét oldalán található a másik oldali nemzetalkotó népességhez tartozó kisebbségi csoportok. A hármashatárok esetében érdekesség még, hogy bizonyos nemzetiségek mindhárom ország területén megtalálhatók, így a szlovének Szlovéniában, Ausztriában és Magyarországon, a magyarok valamennyi hármashatár vidéken.

Mindezekből látható, hogy a nemzetiségek elterjedése a Kárpát-medencében a legtöbb esetben a határok elválasztó szerepét oldja, míg néhány esetben, úm. a horvát–magyar határ mentén (a Baranya-háromszög kivételével), a szlovén–magyar határ északnyugati részén (Muraszombat) és az osztrák–magyar határ bizonyos részein erősíti azt. Hasonlóképpen erős nemzetiségi elválasztó szereppel bír az ukrán–román határ is.

Ezek közül a határok közül a horvát–magyar határ drávai része az, amelyik történelmi léptékben is kulturális, nemzetiségi elválasztó vonalat képezett a magyarság és a horvátság között. A többi határ esetében az asszimiláció, a más nemzetiségű lakosság betelepülése változtatta meg a nemzetiségi viszonyokat.

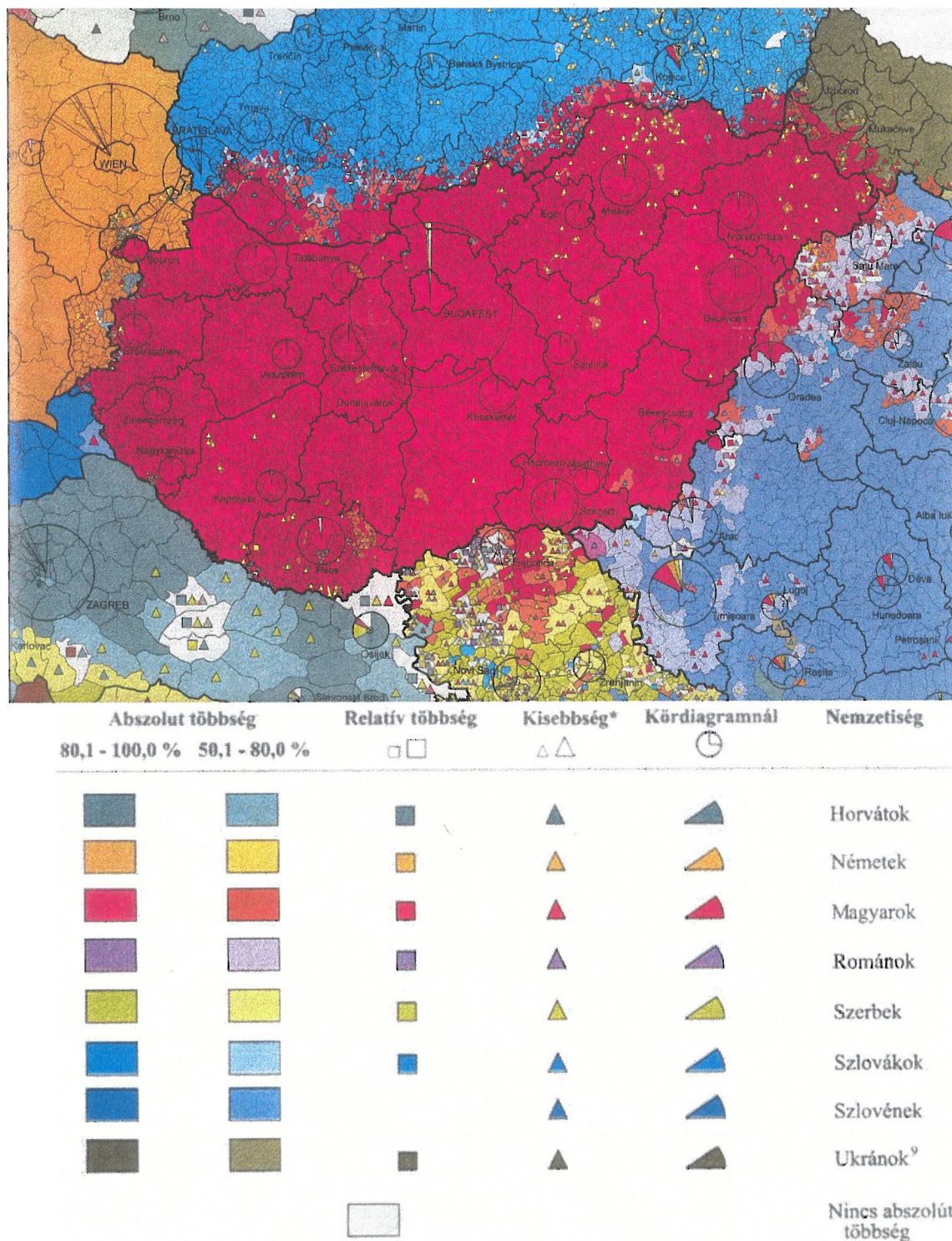
12. ábra: Nemzetiségi többség, 50% felett a Kárpát-medencében a 20. század első felében

Forrás: Rónai (1945).

13. ábra: Nemzetiségi többség a Kárpát-medencében az 1989–1992 közötti népszámlálások alapján

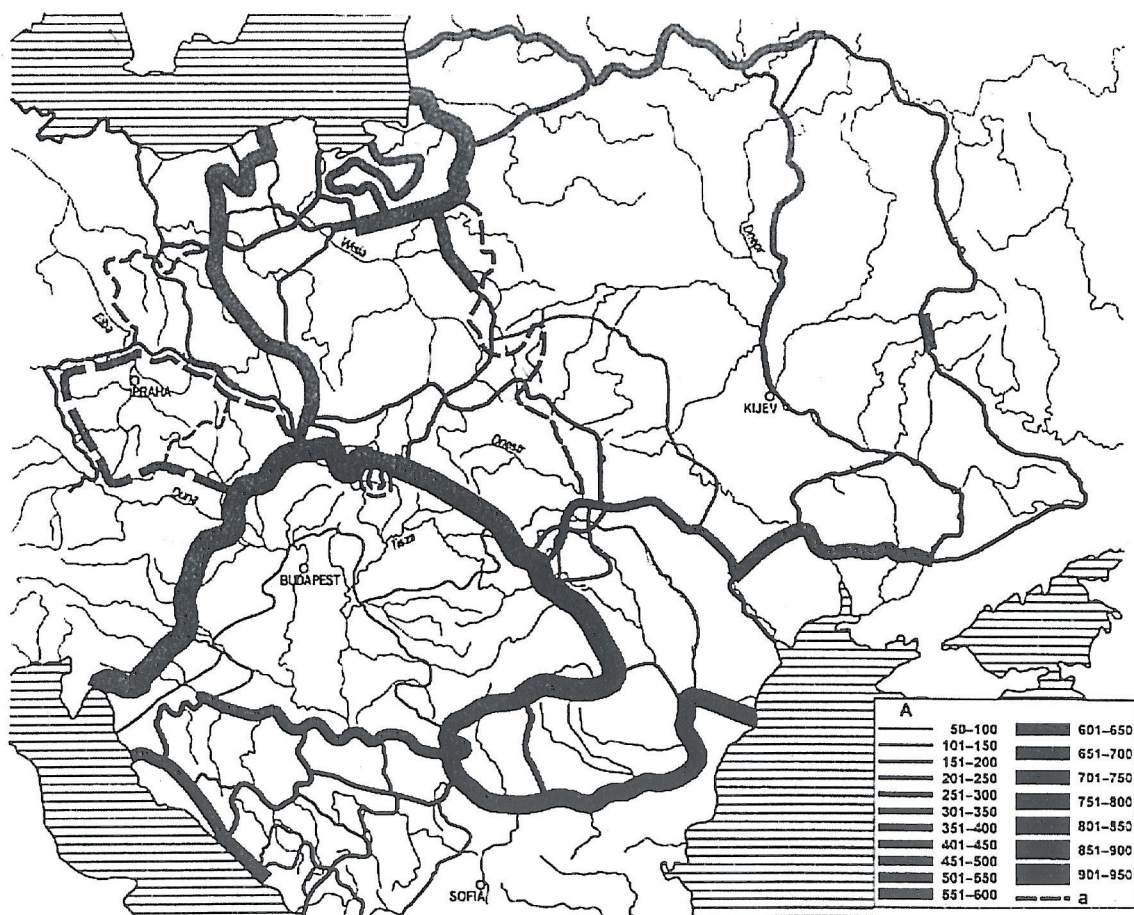
Forrás: Sebők 1998.

A politikai határok a Kárpát-medencében

A térség államhatárainak kialakítása során néhány kivételtől eltekintve a delimitáció teljesen új, a legtöbb esetben előzmény nélküli határokat állapított meg az első világháborút lezáró béketárgyalások során (14. ábra). A kivételek közé Csehszlovákia határai tartoztak, amelyeket Szlovákia megörökölt, így ma Szlovákia északi és nyugati határának legnagyobb része a medence legrégebben fennálló politikai határának számít (Árva megye határát kivéve, mivel a megye Lengyelországhoz került). A másik történelmi politikai határ a horvát–magyar drávai határ. Horvátország, bár a Magyar Korona alá tartozott, de társállamként politikai különállóságát megőrizte, így a magyar–horvát határ mindig is politikai határnak számított, s helyzetét is állandónak tekinthetjük. A felsoroltakon kívül a többi határ előzmény nélküli politikai határ, s korábbi regionális vagy adminisztratív határokat is ritkán követ. A korábbi politikai határok egy része átalakult adminisztratív határrá (romániai megyehatárok), de ezek jelentős része is áthelyeződött már.

14. ábra: Az államhatárok tartóssága Kelet-Közép-Európában

Forrás: Rónai (1935) idézi: Hajdú (2001).

Mint láttuk, a politikai határok néhány kivételtől eltekintve előzmény nélküliek, kialakulásuk az első világháborút lezáró békerendszernek köszönhető. A rendezés hivatalos alapelve a népek önrendelkezése volt, amelyet Wilson, az USA elnöke határozott meg. A valóság azonban sokkal inkább a korábbi európai gyakorlat, az ún. hatalmi egyensúly elve felé mutatott. A határok meghúzása egy politikai alkufolyamat tárgyát képezte, amelynek során az orosz veszély ellensúlyozása érdekében a nagyhatalmak a közép-európai új kisállamok megerősödését kívánták elősegíteni területi gyarapításukkal és a határok meghúzásánál a stratégiailag előnyös vonalak mentén (*Ormos* 1997; *Pándi* 1998; *Litván* 1998; *Romsics* 2000). Másrészt az elégedett kisállamok újbóli német befolyás alá kerülését is el akarták kerülni. A Kárpát-medence határainak megállapításakor a nemzetiségi elv mellett (helyett) más földrajzi elvek alkalmazására került sor, amelyek végső soron stratégiai célokat szolgáltak, így pl. a folyóvízi határok kijelölésére (a folyóvíz csupán ürügy volt, stratégiai jelentősége a vasútvonalnak volt). A stratégiai érdekek gyakran a józan észnek is ellentmondtak, mint pl. Sátoraljaújhelyen a Ronyva patakot mint hajózható vízi utat tüntették fel, s így a stratégiai jelentőségű Kassa–Csap–Királyháza vasút Magyarországon kívüli területre került. Más esetekben politikai érvek szóltak a határok meghúzása mellett. Klagenfurt és Marburg (Maribor) esetében Klagenfurtot népszavazás után Ausztrián belül tartották, míg Maribort népszavazás nélkül Szlovéniához, illetve az alakuló délszláv államhoz csatolták, s cserébe Ausztria Magyarország nyugati megyéit, pontosabban azok részeit kapta meg (Burgenland).

Ezen politikai határok megváltoztatására ésszerű körülmények között nincsen mód. Magyarország is csatlakozott a Helsinkii Egyezményhez 1975-ben, amely Európa határait állandónak tekinti, bár megengedi a két fél megállapodása alapján a határváltozást. Nyilván ez a kisebb helyzeti határproblémák megoldására vonatkozik, s nem jelentős területek átengedése.

A politikai határok mindazonáltal egy olyan falat építettek ki a Kárpát-medencében, amelyek természetes területeket vágtak szét. Ez a fal szerep nem szükségszerű, hiszen ez a lehatárolás megvalósulhatott volna föderatív berendezkedés mellett is. A két békerendszer (1920 és 1947) nem mert belevágni egy föderatív középállam megteremtésébe, mivel 1920-ban a Monarchia szelleme még túlságosan élő volt, a második világháború után pedig a szovjet érdekek nem tűrték, hogy az átmeneti övezetben egy erős középhatalom (vagy hatalmi csoportosulás) jöjjön létre. Így mindkét békerendszer nyugat-európai típusú nemzetállam-építésbe kényszerítette bele a térség népeit. Így a formálódó nemzetállamok egy erős határt alakítottak ki maguk körül egy olyan területen, ahol tiszta területi-nemzeti struktúrákat nem lehet találni, a medence közepi magyarság kivételével. Ezért a szinte tiszta etnikumú (95–96%) Magyarország számára realitássá vált a nyugat-európai típusú nemzetállam kiépítése, a kisebbségi kultúra nagylelkű felkarolásával, a szomszédos országok viszont egy multikulturális egység közepén találták magukat, amelyet egy nyugati nemzetállam eszközeivel kellene

megszervezniük, anélkül, hogy ez területi következményekkel járna. A szocialista időszak ugyan nem a nacionalizmus jegyében erősítette meg határait (ez alól a romániai szocialista-nacionalista ideológia kivétel), hanem a szocialista állam centralizáltsága miatt, amivel ugyanazt a hatást érte el, hozzájárult a kisebbségek asszimilációjához, a területi etnikai arányok megváltozásához, az államok nemzetiségi térképe homogénebbé vált. A rendszerváltás után előre törő nacionalista indulatok, a megválasztott nemzeti kormányok a negyven évig jegelt folyamatot folytatták, erős nemzetállamok kiépítésébe fogtak. Az államnemzet és a területiség hangoztatása a politikai határok erősödéséhez vezetett, így elmondhatjuk, hogy a korábbi békerendszerek nyomán a kilencvenes években és a 21. század elején a térségben nemzetállam-építés zajlik, az erőviszonyok szerint erőszakos (pl. délszláv államok) vagy alkotmányos eszközökkel.

A politikai határok tehát felértékelődtek – a szocialista ideológiai, katonai funkciójuk után ismét a nemzeti lét szakrális pilléreivé váltak – az államok szemében, azonban a regionális határok is új jelentőségre tettek szert elsősorban etnikai és kulturális lehatároló szerepük miatt. Ez utóbbi jelenség térségünkben sok esetben összekapcsolódhat nemzeti törekvésekkel, így a központi hatalom – természetesen – fél ezekről a jelenségektől, tart a nemzetiségi szeparatizmustól, nem engedi az állam szuverenitását megosztani, hanem görcsösen ragaszkodik központosított államához.

A nemzetállami politikai határok számára a másik nagy kihívást térségünkben az EU-csatlakozás jelenti, amely a csatlakozó államok között az eddigiektől eltérően egyrésztől egy minden eddigi gyakorlattól különböző EU belső határt alakít ki, másrészt olyan külső határokat hoz létre, amelyek tovább erősítik azokat az elválasztó gátakat, amelyeket a békeszerződések a kialakított nemzetállamok közé húztak, s ez további problémákat fog szülni a Kárpát-medencében. Az új modellben a nemzetállami politikai határok negligálódnak, az ezzel kapcsolatos nemzeti identitástudattal fontosságban versenyre kel a regionális és a nemzetek feletti egységhez való azonosulás. Mint említettük, a regionális identitástudat erősödése nem kívánatos ezen államok számára, s nem lesz az a közeli csatlakozás után sem. A másik kérdés, hogy mi lesz az a nemzetek feletti egység, amelyhez ezek a népek integrálódhatnak? Befogadják-e, elfogadják-e a nyugat-európai népek ezeket a nemzeteket „európai” nemzetnek? Ez összefügg az EU átalakulási folyamatával is. Félő, hogy az államok és nemzetek jelenlegi egységes kezelése megváltozik, s a közép-európai államok csatlakozása után az EU egy erős és gazdag belső magra és a peremterületekre válik szét, s ebben az esetben országaink minden valószínűség szerint ez utóbbi csoportba fognak tartozni. Kérdés, hogy ennek reflexiójaként a nyugat-európai nemzetek szupranacionális identitástudatával szemben kialakul egy közép-európai vagy kárpát-medencei identitástudat, avagy sértett nemzeti bezárkózás, a politikai határok újbóli megerősödése várható?

Fontos kérdés, hogy mi lesz az EU külső határaink sorsa a csatlakozás után? A belső határok mentén feltehetően kialakulnak új/régi regionális identitástudatok, felépülnek új

kapcsolatok, míg a külső határok hosszabb távon el fogják vágni azokat (*lásd még a 120 oldalon*).

4.1.2. Határok a gondolkodásban – mentális határok a Kárpát-medencében

Az egyén tudatában képződő mentális határra, a saját (aktivitási) területének térbeli kiterjedését a tudatban rögzítő képre a legnagyobb hatással az egyén élete során megszerzett ismeretek vannak. Ezeket az ismereteit az ember részben saját élményként, a térbeli elmozdulás során, nagyjából azonban az oktatáson és a kommunikációs eszközökön keresztül szerzi be. Így a hivatalos politika nagymértékben alakíthatja ezt a bizonyos képet, bár a tartós változásához hosszú időre, általában generációváltásra van szükség.

A Kárpát-medencében különös jelentősége van a mentális határok és a határhoz való viszonyulás vizsgálatának. Emiatt több kutatás is foglalkozott ezekkel a kérdésekkel önállóan vagy más, határokhoz kapcsolódó témák során (*Aschauer* 1995; *Baumgartner-Kovács-Vári* 2001; *Váradi* 1989). A trianoni határmegvonás által szétválasztott területek korábban egységes állami keretek között léteztek, egységes teret alkottak, s több szempontból is (nemzetiségi, nyelvi, természetföldrajzi, gazdasági stb.) homogének voltak. Az utódállamok természetesen saját rendszerükbe illesztették az új országrészeket, s az előbb vázolt jellemzők jelentős része ehhez alkalmazkodott. Természetes, hogy az új határok különbözőképpen jelennek meg azon generációk térszemléletében, amelyek megérték a Trianon előtti országterületet, s így mentális térképük még ahhoz alkalmazkodott. Érdekes elgondolkodni azon, hogy az új államhatárok és a politika hogyan módosították a lakosság által leképezett mentális határokat. A húszas, harmincas évek revizionista propagandája által sugallt Magyarország kép a Trianon előttiétől eltérő mentális térképet alakíthatott ki a lakosság fejében, mivel az új határokat és a veszteséget hangsúlyozta – ezeket ábrázolta térképes plakátokon, filmhíradókban stb. –, így az ország olyan lakosainak mentális térképén is kitüntetett helyre kerültek az elszakított országrészek, akik korábban nem kötődtek ezekhez a területekhez, mert az ország belsejében éltek. A szocializmus alatt két erős hatás is jelentős volt. Az „internacionalista” hatalom a kérdést a történelmi események oktatásán túl nem engedte tárgyalni. A fiatalabb generációk számára a szocialista időszak politikája végképp átalakította ezt a mentális térképet, negligálva az elcsatolt területek jelentőségét, a magyar nemzet és területe eggyé vált a jelenlegi államterülettel. Másrészt az erősen centralizált hatalom a civil ember számára elérhetetlen messzeségbe helyezte az „államhatárt”, amely legalább olyan szakrális fogalomként vált, mint a nacionalista kormányzatok idején.

Vizsgálataink azt igazolják, hogy a legfiatalabb generációk számára a mai államhatárok adottnak minősülnek, térszemléletüket korlátozzák. Ennek igazolására egy „mental map” kísérletet végeztünk el 200 fős, 20–24 éves főiskolai hallgatói minta

bevonásával. A vizsgálat lényege az volt, hogy a hallgatók egy térképvázlatot kaptak kézhez. A térképvázlat nagyjából a Kárpát-medence területét ábrázolta, berajzolva az államhatárokat és a folyókat. Lényeges szerepe volt annak, hogy a határok és a folyók a magyar határokon kívül is folytatódtak, hogy a figyelmet Magyarország területén kívülre vezessék. Ezek után felkértük a hallgatókat, hogy adott idő (10 perc) alatt jelöljenek be a térképen annyi települést vagy bármely földrajzi objektumot, amennyit csak tudnak. Arra voltunk kíváncsiak, hogy jelölnek-e be a hallgatók a mai határokon kívüli objektumokat? Az eredmény azt mutatja, hogy a hallgatók figyelme nem irányul a határon kívüli területek felé. A 200 hallgató közül 10 fő jelölt be néhány szomszéd országban található települést (Pozsonyt) vagy más objektumot (Kárpátok), ami összességében 5%-os eredménynek mondható. Ha az összes bejelölt válasz százalékában nézzük a határon kívüli válaszok számát, akkor még inkább elhanyagolható eredményre jutunk.

Egy másik vizsgálatunk az osztrák–magyar határ mentén élő lakosság körében vizsgálta a mentális határ jelenségét. Jelenlegi nyugati határunk olyan területet választ szét, amely valamikor Magyarország földrajzi értelemben vett perifériája volt, bár fejlett mezőgazdasággal rendelkezett. A terület etnikailag sokszínű népessége érthető módon eltérő nemzetiségi identitástudattal rendelkezett, de földrajzi orientációját a magyar állami keretek határozták meg. Erre utal a Bécsben élő néprajztudós, Gaál Károly közlése is, miszerint a Burgenlandban élő idősök szóhasználatukban – a hetvenes–nyolcvanas években végzett kutatásai szerint – még mindig *kimennek* Bécsbe és *bemennek* Sopronba (Gaál Károly szóbeli közlése). Ez a két kifejezés is mutatja, hogy az emberek fejében az őket környező világról kialakult kép milyen lassan módosul, s elsősorban ismereteik bővülésével, tapasztalataikkal, utazásaikkal függ össze, de valódi változása szinte csak generációs léptékben mérhető.

A terület népessége az eltérő nemzetiségek dacára is egységes keretek között, napi kapcsolatban élt együtt. Ezen lényegesen nem módosított a századunk elején meghúzott határ sem, amely átjárható volt, így a közvetlen kapcsolatok fennmaradhattak. A vasfüggöny létrejötte okozta, hogy mára két, alapvetően eltérő népcsoport él a határ két oldalán.

A lakossági kérdőíves felmérés során a megkérdezett feladata volt, hogy egy térkép alapján nevezzen meg a szomszédos országban településeket. Itt a válaszadók tetszés szerinti számú helyet nevezhettek meg (7. táblázat). Sajnos a lezárt határ idején ilyen jellegű vizsgálat nem zajlott ezen a területen, valós összehasonlító adataink így nincsenek, csak következtethetünk arra, hogy mai felmérésünk eredményei hogyan módosulnának, ha azokat egy elképzelt, 10–15 évvel ezelőtti kérdőív alapján készítettük volna el. A lakossági fókuszcsoporthoz beszélgetések segítettek rekonstruálni az egykori helyzetet.

7. táblázat: A válaszadók által térképen megmutatott települések száma és a válaszok jellemzői

Település	Válaszok száma	Egy válaszadóra jutó átlag (megnevezett települések száma)	Megnevezett településszám	Koncentráltság *
Levél	356	3,75	34	53,1
Zurndorf**	592	3,14	31	60
Fertőd	502	4,33	21	50,8
Pamhagen**	1097	6,33	36	35,4
Zsira	122	2,6	23	50,8
Lutzmannsburg**	906	6	48	38,9
Szentgotthárd	542	2,14	36	37,6
Heiligenkreuz**	559	3,3	39	60
<i>Magyar átlag</i>	<i>380,5</i>	<i>2,9</i>		<i>48</i>
<i>Osztrák átlag**</i>	<i>788,5</i>	<i>4,6</i>		<i>49</i>

* = Az első három leggyakrabban megnevezett település aránya az összes válaszból

** = Az osztrák települések eredményeit az Ost- und Südosteuropa Institut (Bécs) bocsájtotta rendelkezésünkre.

Forrás: Kérdőívek 1998.

Egy másik kérdés a szomszédos tájak, települések jellemzését kérte, három-négy szóval, fogalommal. Ezt fotó-felismerés egészítette ki, amelynek során három fotó közül kellett a megkérdezettnek kiválasztania a másik országban készült képet, s indokolnia választását. A konkrétan témánkat célzó kérdések mellett a kérdőív más kérdései is felhasználhatók voltak a munkában. Felhasználtuk az Ausztriával/Magyarországgal kapcsolatos asszociatív kérdést („Ha Ausztriára/Magyarországra gondol, mi jut eszébe először?”), és a határátlépés gyakoriságára vonatkozó válaszokat.

Az elemzésből következik, hogy a magyar lakosság szemléletében lényegesen nagyobb súllyal van jelen a határ, s a határral érintkező terület, település, mint az osztrákéban, aki számára a határ zónája „kevésbé aktív” terület, inkább a relatíve távolabb lévő településeket ismeri, említi. Ezek a távolabbi települések a magyar válaszadók számára szintén fontosak, de másodlagosan. Vajon mi lehet ennek a kettősségnek és a korábban bemutatott eltéréseknek az oka?

Az utazási motivációk: az osztrák válaszadók jelentős részének a Magyarországgal kapcsolatos asszociatív kérdésre az első válasza a vásárlás volt (a válaszok harmada volt ebbe a kategóriába sorolható, míg a többi kétharmad 10 más kategória között oszlott meg). Ehhez ritkább utazási gyakoriság társul, s így általában a nagyobb településeket keresik fel. A magyarok motivációi elsősorban a munkavégzéshez, rokonlátogatáshoz köthetők, gyakoribb, néhol napi átjárással, s ez nyilván a közelebbi kis településeket (mezőgazdasági munka) preferálja.

Ha sematikusan szeretnénk felrajzolni a két terület lakosságának mozgásterét és ezen keresztül ismeretei szintjét stb. a határ menti területekről, s ehhez az előbb felvázolt

ismertségi, aktivitási mutatókat használjuk, akkor a 15. ábraát kapjuk. A különbségek okát két alapvető jellegzetesség köré csoportosíthatjuk.

1) *Településhálózat*: a vizsgált magyar és osztrák települések közelében magyar oldalon vannak nagyobb városok, amelyek természetes centrumai lehetnek az osztrák oldal kisebb településekkel jellemezhető területeinek. Az osztrák oldal jelentősebb városai, úm. Wiener Neustadt, Eisenstadt az általunk vizsgált településektől messze esnek, így a magyarok válaszaiban csak marginálisan jelentek meg: tehát ismertek, de nem jelentkeznek nagy súllyal, míg a magyar városok (Szentgotthárd, Szombathely, Kőszeg, Mosonmagyaróvár, Sopron – sőt egy asszociatív kérdésben Győr is – az osztrákok szemében láthatóan nagy jelentőséggel bírnak.)

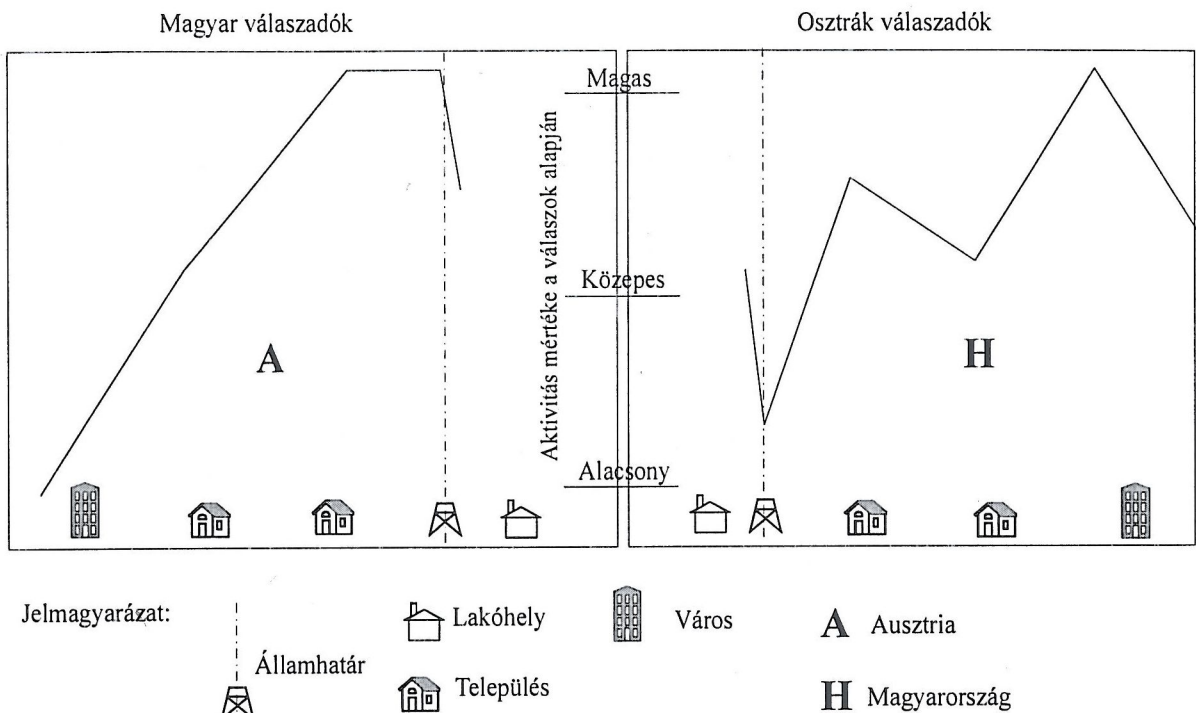
2) *A határ* erős jelenléte a magyar válaszadók tudatában. Ez egy nehezen megfogható, pszichikai ok, amely elsősorban a csoportbeszélgetések kapcsán igazolódott, ahol a beszélgetők között fontos és hosszantartó téma volt a korabeli határzár, a jelenlegi határátlépés szabadsága, s a csodálkozás a felett, hogy mások, mármint az osztrákok és más idegenek milyen „lazán” átlépik a határt, gyakran engedély nélkül, mintha ott sem volna. Ugyanezt bizonyítja az is, hogy a kérdőívben a válaszadók a határ melletti élet legfontosabb előnyének azt tartották, hogy bármikor átléphetik a határt. Bár a határ zártsága már több mint egy évtizede oldódott, manapság elsősorban a lakosság anyagi lehetőségei azok, amelyek új kerítést húznak a határ túloldalán levő világ előtt, s látható, hogy a határ átlépésének ténye még mindig nagyon fontos az emberek szemében, s ezzel megnő a határátlépő pontok, települések – a kapuk – jelentősége is a tudatunkban. Ezzel szemben az osztrák állampolgárok számára a határ korábban sem, most sem támaszt sem adminisztratív, sem anyagi korlátokat.

Ha a fenti görbét szeretnénk felrajzolni a nyolcvanas évek első felére, részben más eredményt kapnánk. Ezt rekonstruálni elsősorban a lefolytatott csoportbeszélgetések alapján lehetséges. Az osztrák lakosok utazási motivációi hasonlóak voltak a mostanihoz, amelyet a nagyobb árkülönbség pozitívan, a rosszabb kínálat negatívan befolyásolt, végső soron a görbe hasonló a jelenlegihez. Ezzel szemben a magyar oldalon az utazási korlátozások miatt elsősorban a határátlépő helyek (hasonlóan a jelenlegi állapothoz), s a távolabbi turisztikai célpontok lehettek a dominánsak tudati térképünkön. E tekintetben akkor nem lehetett akkora a különbség az ország belsejében és a határ mentén élők között, mint ma, hiszen az adminisztratív korlátok ugyanúgy érvényesek voltak mindenkire. Aki ezen a területen élt, az sem utazhatott más feltételekkel, hiába élt közel a határhoz, s így információi sem lehettek sokkal bővebbek. Egy, a határ menti lakosság által napjainkban gyakran emlegetett, jól ismert és gyakran látogatott kis burgenlandi település talán rá sem kerülne erre a korábbi térképre, hiszen a ritkán adódó utazási alkalmak, s a csekély valutakeret miatt mindenki inkább a jelentősebb célpontokat kereste fel. (Nyilván az ország más területein élők számára ma is így jelenik meg Ausztria, a határig megteendő nagyobb távolság miatt.) Tulajdonképpen máig az akkor megismert sztereotípiákkal jellemzik Ausztriát a

megkérdezettek: relatív jólét, táj szépsége, építészeti különbségek stb., kevésbé a mindennapi élet konkrétumaival.

15. ábra: A lakosok válaszokból kikövetkeztetett sematikus mozgási tere

Értékek: Magas: a válaszok több 40 %-a vonatkozik ilyen jellegű településre, vagy az államhatárra; közepes: a válaszok 10–40 %-a; alacsony: ennél kevesebb válasz.

Forrás: Kérdőívek 1998.

A sztereotípiák mint a mentális határ jelensége

A határ két oldalán élő két csoport közötti tudati távolság megnyilvánul abban, hogy milyen differenciáló tényezőkkel különböztetik meg önmagukat és a másik csoportot. Négy, osztrák–magyar határ menti településen folytatott fókuszcsoport beszélgetéseink központi célja volt, hogy ezeket a „mi” és „ők” viszonyokat tisztán lássuk. Ezeknek a differenciáló motívumoknak az erőssége függ azoktól az ismeretektől, amelyekre egymásról a csoportok szert tehetnek, a csoportjellemzőktől (vallás, nyelv, gazdasági helyzet, kultúra) (Houtum 1997), a saját csoport homogenitásától, illetve attól, hogy a két csoport versenyben áll-e egymással, vagy közös céljai vannak (lásd 1.2.5 fejezet).

Ennek a kérdésnek a megválaszolása tulajdonképpen az identitástudat erősségére világít rá. Önmagunkat különböző, területi, települési, nemzeti, nemzeti stb. identitások rétegeivel vesszük körül. Ezeknek a rétegeknek a sorrendje, hierarchiája változhat, részint az időben, másrészt aszerint, hogy kivel, mivel szemben határozzuk meg önmagunkat. A sorrend változása gyakori jelenség, de egy-egy réteg eltűnése vagy kicserélődése ritkább: pl. a nemzeti identitástudat megváltozása. Korábban, ha ezen a nyugati határterületen, valaki valamely népességcsoporthoz való tartozását akarta kifejezni, akkor a nemzeti, települési–térbeli identitás került előtérbe. A határ elválasztó szerepe következtében mára ezek hátrébb szorultak, s a nemzeti identitás lett a domináns. Gyakran a magyarországi magyar a másik oldalon élő magyar nemzetiségű

embert is osztráknak nevezi – összekeverve, összeolvasztva a nemzetiségi és állampolgári hovatartozást –, s ez érvényes más, határ által szétválasztott nemzetiségre is, hogy az állampolgári hovatartozás ürügyén nem vállalja a nemzetiségi összetartozást sem (természetesen ez az adott szituációtól is függ). Persze ez a felcserélődés az identitások sorrendjében, a „mi” és „ők” állampolgársági hovatartozás szerinti definiálása egy központosított (ebben az esetben szocialista) állam számára hasznos, s így támogatandó volt.

A korábban azonos területi (vasi, őri–őrségi stb.), bár különböző nemzetiségi identitástudattal rendelkező népességet évtizedeken keresztül választotta el egymástól egy erős határ, amely a propagandával együtt súlykolta a túlsó oldal másságát. Korábban elsősorban falvanként és nemzetiségenként különböztették meg egymást az emberek: horvát, német, magyar – s ez volt a lényeges, de emellett a nemzeti identitástudat magyar volt (lásd a soproni népszavazást 1921-ben). Ma két kategória az elsőrendű: az osztrák és magyar, amely nem nemzetiséget, hanem államnemzeti identitástudatot fejez ki, s állampolgárság szerint differenciál.

A határ a rendszerváltás előtt egymás megismerésének valós akadálya volt. „Egy másik világ” volt a kerítés túloldalán. A magyar oldal utazási korlátozásai miatt csak szerény mértékű személyes kapcsolatok alakulhattak ki, s amelyek kialakultak, azok is döntő részben itthon, az ide érkező osztrák turisták révén, másrészt a hivatalosan szervezett iskolai, községi kapcsolatok révén született. Mindez egy meglehetősen illuzórikus képet alakított ki a nyugati világról az itteni emberekben. Egy turista természetes módon jobb életszínvonalat reprezentál, mint az otthoni valós élete (szabadabb költés, felszabadultabb viselkedés stb.), s a cserekapcsolatok során kiérkező magyar vendégeket a vendéglátók *„tejben-vajban fürösztötték”* – ahogy egy szentgotthárdi szervező mesélte. A határnyitás után mindezek miatt szinte sokként élte meg a magyar lakosság a valós tényeket: *„Azt gondoltuk, hogy ők is velünk örülnek, hogy itt olyan politikai változások történnek, hogy egy szabad ország fejlődése kezdődik. De rájöttem, hogy ez a demokrácia ennél sokkal bonyolultabb, s ők elkezdték a saját értékeiket féltetni. Mikor '90 május 26-án megnyílt a határ [ti. az új határállomás], illetve a hidat elhelyeztük, s először jöttek ők minket meglátogatni, a rendőrség még bizonyos információs csatornákon hozzánk is eljuttatta, hogy a hídkorlátokhoz akarják láncolni magukat a [az osztrák] zöldek, hogy ne jöjjön ide senki idegen emberfia. Nem voltak túl jó véleményekkel rólunk, s azt gondolták, hogy ez civilizálatlan, más világ. Erről nem írtak az újságok, s nem túl sokan tudnak ...”*. A határnyitás óta felélénkültek a kapcsolatok, s egymásról, egymás életéről sokkal realisabb kép alakult ki

A különbözőség megélése függ a megfigyelhető különbségek számától – csoportjellemzőktől – nyelv, vallás, gazdasági helyzet és kultúra. A vallás kivételével szinte mindegyik tényező eltérése körvonalazódott a beszélgetések során. A kulturális különbségek és a gazdasági lehetőségekben rejlő különbségek fogalmazódtak meg a legerősebben. A nyelvi nehézségek áthidalására van meg leginkább az akarat, ez mutatja, hogy tudatos a törekvés a két csoport közötti közeledésre. A nyelvvel kapcsolatban érdekes, hogy az osztrák oldal lakosairól mindig, mint német ajkú csoportról beszéltek az emberek, az ottani magyarság nem került szóba, legfeljebb az

idősebbek mesélték el, hogy valaha csak magyarul kommunikáltak a szomszédos településen. Ezzel szemben a nyelvet, mint fő akadályt jelölték meg: pl. a fiatalok jövőbeli boldogulásánál, vagy a jelenlegi ellentétekben. Ez az első ütközőpont, amelyhez a sztereotípiák jelentős része kötődik: „*Ha Ön kimegy a boltba, legalább annyit mond, hogy 'Danke!'. De ő azt nem mondja, hogy 'Köszönöm!'.*”

„Most az osztrák őrzi a határt. Ha megáll az ember, tíz perc múlva már jönnek, hogy hova megy, mért áll meg, magyarul tegezve: 'Hova mész?' Tegezze a nénikéjét! Ennyit kb. tud magyarul, de semmi többet.” „Ha mi kimegyünk, igyekszünk megszólalni, de ők nem érzik ezt kötelességüknek.”

A másik csoporttól való elkülönülést befolyásolja a homogenitás a saját csoportban. Minél homogénebb egy csoport, annál erősebb az asszimilációs hatása, s ezzel együtt jár a másik féltől való elkülönülés. A korábban vázolt identitásbeli változások kialakítottak egy erős nemzeti homogenitást a másik oldallal szemben. A határ mellett élők között pedig fontos volt az elzártság közösséget formáló ereje. Ennek megítélése persze a nagyon kis minta miatt nehézkes, de a kialakult viták arra engednek következtetni, hogy a korábbi bezárt világban élő lakosság homogenitása erősen megbomlóban van. A határnyitás, az osztrák, illetve magyar bevásárló turizmus nem egyaránt hasznos a társadalom minden rétege számára, a határmentiség gazdasági lehetőségei erősen differenciálják a magyar lakosságot aszerint, hogy ki milyen hasznot húzhat ebből, s milyen „társadalmi költséget” kell, hogy elviseljen. Ezek közül minden beszélgetésen szóba kerültek a magas árak, a bevásárlás nehézségei. Természetes, hogy a pozitív szaldóval záró csoport az, aki a közeledést szorgalmazza, átjár a másik oldalra, tanulja a nyelvet, míg a nehézségeket elviselők (pl. idősek, munkások stb.) kevésbé. „*Akinek fizetnek, az örül nekik.*” „*Az osztrákok miatt nagyon magasak az árak.*”

Az egyik legélesebb vita erről Levélen alakult ki, ahol egy üzletközpont léte kimondottan zavarta a falu lakóinak egy részét, az ott kialakult prostitúció, magas árak és egyéb kellemetlenségek miatt: „*Nem szabad elfelejteni, hogy azáltal, hogy az osztrákok ide járnak vásárolni, rengeteg munkahelyet megteremtettek.*” – „*Igen, csak a lakosság nyolcvan százaléka ezt megszenvedti, van ennek negatív oldala is.*” A gazdaságilag sikeres csoport a lehetőségeit nyilvánvalóan félti azoktól, akik az ország más részeiről érkeznek ide, s megpróbálnak részt kérni a sikerekből: „*Jó, a török étteremről nem beszélek. Ma mindenki, mindenre vállalkozhat. A török étterem tulajdonosa Salgótarjánból jött ide. Uram bocsá' mit keres itt?*”

A kooperáció és a verseny mértéke a két szomszédos népesség között ugyancsak fontos jellemző. Ha a csoportok funkcionálisan versenyben állnak egymással, az elkülönülés erősebb, mintha közös céljaik lennének. Az elmúlt időszakban, a határnyitás óta pedig sorra vetődtek fel a versenyhelyzetek. A magyarok versenyhelyzetként élik meg a gazdasági helyzetükből adódó hátrányokat, ami a bevásárló osztrák polgárokkal szemben nyilvánul meg (Itt utalok arra a véleményre, hogy „*harcolnunk kell azért, hogy elfogadjanak bennünket*” ti. a magyar kereskedők a magyar vásárlót). Osztrák részről a versenyhelyzet a munkaerő kérdésében nyilvánul meg. Ez a verseny kedvez a sztereotípiák képződésének, s így érthető, hogy e két kérdés kapcsán (a bevásárlás és a

munkavállalás) találkoztunk a legdurvább formáikkal: osztrák részről a „*lusta magyarral*”, míg egy fertődi felszólaló a magyar és az osztrák szaktudást hasonlította össze, azzal, hogy egy osztrák szakember közel sem tud annyit, mint egy magyar – ő ezt sokkal durvábban fogalmazta meg –. Míg a bevásárlás kapcsán felmerült leggyakoribb sztereotípiák: „*Ők kiírták, hogy 'magyar ne lopj', de ezt mi is kiírhatnánk!*” „*Megeszik a zsemlét a pénztárig.*” „*Az osztrák asszony összefogdossa a kenyereket, mire egyet megvesz.*” „*Hangoskodnak a boltban, otthon próbálná ezt megtenni!*”

A kapcsolatokról, kooperatív tevékenységekről szóló beszámolók pedig éppen ellenkezőleg tudósítottak. Azok az emberek, akik valamilyen közvetlen kontaktusban álltak a szomszédsággal, szinte automatikusan hűtötték a csoportot, ha nagyon belelendült a sztereotip válaszok halmozásába. Ilyenkor rendre elhangzott a bűvös mondat: „*de nem lehet általánosítani*”, s ezzel végül mindenki egyetértett. Erre talán a legkedvesebb példa a fertődi plébános esete, aki a szomszédos osztrák községben időnként helyettesíti az ottani plébánost, de hasonló a szentgotthárdi fűvősenekar, vagy a zsirai gyerekek cserekapcsolata. Amikor a hasonló kapcsolatokban részt vevők beszéltek a másik oldalról, akkor a nyelvi nehézségek ellenére sztereotípiák helyett éppen a hasonlóságokat hangsúlyozták. Érdekes jelenség volt, amikor egy-egy személy egyszer az „osztrákokról” beszélt, másszor a saját kapcsolatairól. Ilyenkor a beszélő az előző, az osztrákokra általában vonatkozó kijelentéseinek ellenkezőjét bizonyította be: „*A burgenlandiakat ne vegyük alapul: ezek parasztok. Lehet, hogy lenézik a magyarokat, de kultúrában, még viselkedésben felülmúljuk őket, csak pénzünk nincs annyi. De ha nálam van a szó, elmondom, hogy van kapcsolata a nyugdíjas klubunknak is, de ők nem éreztetik velünk, hogy lekezelnének. Ezt őszintén mondom, mert egy barátság alakult ki közöttünk, s segítenek bennünket, de nem úgy, mint a szegény rokont: alamizsnával.*” Tehát a sztereotípiák zöme megbukik abban a pillanatban, amint nem egy egységes tömegről beszélünk a másik oldalon, hanem a személyes, mindennapi találkozásokon alapuló tapasztalatainkról, vagyis minél kisebb ez a képletes távolság, annál kevésbé tudunk általánosítani. Amikor valaki arról beszélt, hogy az osztrákok megeszik a zsemlét a pénztárig, gyorsan hozzátette: „*... de nem itt nálunk, hanem bent, Sopronban...*”.

Végző soron a nyitott határ kevésbé jelent megosztottságot a „mi” és az „ők” között, mint egy zárt, azonban jelent veszélyeket, amelyek újfajta elkülönülést produkálhatnak, amely elsősorban a két csoport közötti versenyhelyzetből, valamint a saját csoporton belüli haszon-kár egyenlegről származik. Mindkettő erősítheti a két csoport közötti távolságot, viszont az átjárható határ előnyeit kihasználó kooperációk erősen csökkenthetik azt, természetesen meg nem szüntethetik. A technikailag elzárt határ korábban szervesen összetartozó csoportokat, egy etnikailag, identitásában színes területet vágott szét. Napjainkban a leginkább „elkülönülő” rétegnek a közepgeneráció tűnik. A mindennapi életben folytatott kooperációról elsősorban a legidősebbek beszéltek, nyilván ők a korabeli nyitott határ kapcsán, valamint a nyelvi nehézségekkel nem küzdő német nemzetiségűek. Őket új feltörekvőként egészítik ki a fiatalok, akik a gazdasági haszon, a reális napi ismeretek és a kölcsönös kapcsolatok révén „közelítenek” az „ők” csoportjához.

A politika szerepe a mentális határok változásában

Mint láthattuk, a képzeletbeli határ az egyén tudatában hozzáidomul a valós határokhoz. A Kárpát-medencében 1920-ban meghúzott határok az egyes ember tudatában ma már lezárják a teret, ezt igazolják a fent jelzett kutatások is, s a mindennapi tapasztalatok, beszélgetések, amelyekből látszik, hogy bár kulturális szinten a magyar lakosság többsége elismeri a határon túli magyarságot, mint a kulturális nemzet részét, de amint versenyhelyzet áll elő (támogatások, munkavállalás kérdése), azon nyomban felmerül a probléma, hogy ők mégis csak egy másik ország állampolgárai.

Kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy a mentális határok „hozzáigazodása” a valós térbeli államhatárokhoz egyrészt az időben változik, tehát a felnövekvő generációk számára már adottnak minősül az az országterület, amelybe beleszülettek, s melyet megismertek, másrészt azt tapasztaltuk, hogy a különböző államhatár szakaszok mentén is találunk eltéréseket. Interjúink során figyeltünk arra, sőt általában meg is kérdeztük, hogy a túloldalon elhelyezkedő településeket milyen néven nevezik: az egykori magyar nevén, vagy a jelenlegi, az adott ország nyelve szerinti nevén-e? Az eredmény nem volt meglepő. Kiderült, hogy azokon a határokon, ahol a másik oldalon jelentős magyar kisebbség (területi/települési többség) él, ott a magyarországi magyarok is az egykori magyar nevén nevezik a településeket a szomszédos országban, sőt néha ebből kisebb bonyodalmak is származtak az együttműködések kivitelezése során (pl. egy testvérvárosi ünnepségen a magyar résztvevő beszédében nem a helyi hivatalos nevén, hanem magyarul nevezte meg a települést, s ezt sérelmezték a szomszédos ország területi szintű képviselői). Ott, ahol a magyarság csak kisebbségben él vagy már asszimilálódott, gyakran nevezik a településeket idegen nevükön. Ezt tapasztalhatjuk a horvát határ mentén, amelynek nemzetiségi elválasztó szerepéről már szóltunk, vagy az osztrák határ mentén, ahol az elcsatoláskor is kis számú magyar kisebbség a leginkább asszimilálódott. Ezekben az esetekben interjúalanyaink gyakran nem is tudták megmondani elsőre néhány település magyar nevét, míg pl. a szlovák határ mentén ez fordítva igaz, tehát felvidéki magyar városok szlovák neve nem ugrott be beszélgetőpartnereinknek.

A kárpát-medencei államok frissen alakult vagy átalakult államok. Mindegyikük számára szükséges, hogy új nemzeti területüket a lakosság tudatába integrálják. Természetszerűleg ez országoként más-más irányultságú. A szocializmus évtizedei alatt ezzel a kérdéssel egyes országokban érdemileg nem foglalkoztak. Magyarország esetében valamiféle büntudat és bizonyítási vágy volt érezhető, arra nézve, hogy nem törekszik a határok megváltoztatására. (Ez adott különös hangsúlyt a helsinki nyilatkozat aláírásának.) Ezzel szemben Románia igyekezett területi integritását számos esetben kinyilvánítani, s felújítani régi mítoszokat, mint a dáko-román kontinuitás. A rendszerváltás után megalakuló új államok és újjáalakuló államok számára – amelyekben az ilyen változásokkor szokásos módon nacionalista vezetés került az ország élére – egyaránt szükségessé vált az önálló nemzeti múlt felélesztése vagy megteremtése. Ezek a változások nyomon követhetők az egyes országok lakosainak

történelemszemléletében. Magyarországon a földrajz- és történelemoktatás nemzedékeket oktatott olyan módon, hogy ezeknek az embereknek a szemléletében Magyarország a mai formájában rögzüljön. Ez vonatkozik egyrészt a térképi megjelenítésre. A földrajz csak Magyarország térképet használt – ami természetes, hiszen ez a politikai egység – de ugyanakkor eltűnt a Kárpát-medence térkép az oktatásból. A történelem oktatás természetesen nem kerülhette meg a történelmi Magyarország térképeinek használatát, de számos történeti folyamatot, illetve jelenséget leképeztek a mai Magyarország területére (pl. demográfiai változások vizsgálata). (Hozzá kell tenni, hogy egyúttal a szomszédos népek történetének, kultúrájának oktatása is háttérbe szorult, ami szintén az elszigetelődést segítette elő.) Ezzel szemben a román, a szlovák történetírás, s így nyilvánvalóan ezen országok lakóinak történeti ismeretei is olyan felfogást tükröznek. Szerintük nemzeti területüknek Magyarország állami keretei között eltöltött ideje a középkorra és a kiegyezést követő néhány évtizedre korlátozódik. Ez alatt is Magyarország mint megszálló volt jelen, s saját nemzeti területük jelenlegi határaikon túl terjed a Kárpát-medence belseje (a mai Magyarország) felé. Ezekből a nemzeti területekből egységesültek újra ezek az államok, mint Románia is 1918-ban, mikor az „összes román, idegen megszállás alól felszabadított terület” egyesült (Sandru 1997, 188). Számtalan hasonló megnyilvánulással találkozhatunk a külföldi irodalom olvasása közben vagy olyan konferenciákon, ahol a szomszédos országok képviselői is részt vesznek. Ezeket a véleményeket természetesen tiszteletben kell tartanunk, s figyelemmel kell rájuk lenni az együttműködések szervezésénél, mivel a kárpát-medencei államok éppen ezeknél a történeti ellentételnél fogva különösen érzékenyek a szuverenitásukra, főként a szomszédos államokkal, de leginkább Magyarországgal szemben. Látható, hogy a történelemfelfogásunk eltérései alapvető értékeket érintenek, ráadásul olyanokat, amelyek egyértelműen nem bizonyíthatók (eredet, származás), másrészt olyanokat, amelyek a történelemfelfogáshoz igazodva eltérően magyarázhatók. Ebből kifolyólag a szomszéd népek szemében a magyarság mint agresszor, elnyomó szerepel a tudatban, s ez meghatározza a kapcsolatokat. Akárhogy is vélekedjünk ezeknek az igazságtartalmáról, be kell látnunk, hogy az együttműködések szervezése közben erre oda kell figyelni, mivel ezek a különbségek kemény válaszfalakat építenek a határ mentén, amelyek időlegesen leomlanak ugyan, de a legkisebb nézeteltérés során újra felépülnek. Ezek a jelenségek elsősorban román és szlovák viszonylatban érezhetőek – hiszen itt élnek a legnagyobb számban és az ország lakosságához viszonyítva legnagyobb arányban magyarok – míg a többi ország részéről ez a fajta „fal” csak kevésbé vagy egyáltalán nem épült ki, vagy legalábbis ma már nem tapasztalható a mindennapi életben (Szlovénia esetében). Jugoszláviában olyan mértékűek a változások napjainkban, hogy erről a kérdésről nem lehet érdemben nyilatkozni.

4.1.3. Az együttműködések közigazgatási környezete

Területi szintek és kompetenciák a Kárpát-medence országában

A határon átnyúló együttműködések szempontjából elemezve a szomszédos országok területi szintjeinek struktúráját, világossá válik az alapvető probléma, hogy az együttműködő szervezeteknek egy rendkívül heterogén közigazgatási környezetben kell megfelelő kapcsolatra lelniük (9 táblázat) (Horváth 1996; 1997). Az egyes szintek felépítésüket, kompetenciáikat, lehetőségeiket tekintve nem kompatibilisek a magyarországi megfelelőikkel. A legtöbb szomszédunknál a középszint vagy hiányzik, vagy ha létezik is, kevés kompetenciával rendelkezik, inkább dekoncentrált jellegű, semmint önkormányzati. A dekoncentrált rendszerben felmerül az a politikai probléma is, hogy az államhatalom megnyújtott kezei néha inkább kerékkötői, semmint elősegítői az együttműködésnek, főleg a nacionalista kormányzattal rendelkező országokban, mivel a határon átnyúló együttműködésekben sokhelyütt a magyar befolyás növekedésétől tartanak. Ezen a tényen sokat segít, ha megindul a regionális és mezoszinten az önkormányzatiság kialakítása, amire több országban is remény van, de kifejesztése várhatóan csak azokban az országokban következik be, amelyek reális időtávban aspirálnak az EU-tagságra. A törvénykezési eljárás már megtörtént, vagy megindult Romániában, Szlovéniában, Horvátországban és Szlovákiában. Mindegyik országban tervezik vagy megvalósították a NUTS 3 szint önkormányzatainak felállítását, de ezzel ellentétes alternatívák is léteznek, tehát a politikai erőviszonyoktól függ ezek kialakítása. Várhatóan a 2001 év végéig végleges formájukban mindenhol megszületnek ezek a törvények, s eldől az önkormányzatiság sorsa.

A regionális szintről indulva, a magyar fejlesztési régióknak megfelelő, létező intézményekkel rendelkező, NUTS 2 vagy annak megfelelő területi szint már több országban található. Hasonlóan nagy területi egységnek nevezhető Jugoszláviában a Vajdaság. A többi állam közül Ukrajna kivételével megindult a NUTS 2 szint szervezése, de legtöbbjük még nem intézményesült. Romániában már 1997 óta léteznek fejlesztési régiók, valamennyi régió „fővárossal” és regionális fejlesztési képvisellel rendelkezik. Magyarországgal két régió határos, az Északnyugati fejlesztési régió (6 județ [megye], köztük Satu-Mare és Bihor), és a Nyugati fejlesztési régió (4 județ, köztük Arad és Timiș). Földrajzi elhelyezkedésüknél fogva így inkább a határos megyék az együttműködés alanyai, mint a régiók. Horvátországban és Szlovéniában 2000-ben alakultak, de csak mint tervezési-statisztikai régiók. Szlovákiában 4 NUTS 2 méretű szintnek megfelelő tervezési régió létezik (Szlovákia három nagy régióra – nyugat, közép és kelet), valamint Pozsonyra mint önálló NUTS 2 régióra van felosztva.

A magyar megyéknek, illetve a NUTS 3 szintnek megfelelő önkormányzati középszint sem létezik mindenhol, s a létezők is rendkívül különbözőek. A jugoszláviai középszint (*okrug* = *körzet*) voltaképpen nem játszik lényeges szerepet, adminisztratív funkciói vannak csupán. Romániában a megyei prefektusi rendszer mellett választott megyei tanácsok léteznek, azonban a magyar megyékénél lényegesen kisebb

mozgástérrel, de a létező együttműködésekben szívesen keresik a kapcsolatokat (Kárpátok Eurorégió, Duna–Körös–Maros–Tisza Regionális Együttműködés). *Szlovákiában* a középszint (*kraj* = körzet) adminisztratív, államigazgatási szint, együttműködésekben ritkán vesz részt, ez alól kivétel a Nitra és Kassa kerület (Vág–Duna–Ipoly Eurorégió, illetve Miskolc–Kassa Eurorégió). A nyolc körzet az állami közigazgatás szintjei, tanácsokkal rendelkeznek. A 2001-ben készülő törvény fogja átalakítani a krajokat megyékké, amelyek önkormányzatokkal fognak rendelkezni, de lehatárolásuk még a szlovák belpolitikai viszonyok erőviszonyainak függvényében változhat (2001 augusztus). Az *ukrán megye* (*oblaszty* = körzet vagy megye) rendelkezik önkormányzattal, s ezen a szinten vesz részt a Kárpátok Eurorégióban. *Horvátországban* a frissen kialakult rendszerben önkormányzati megyék léteznek (*zupanija* = zsupánság vagy megye), amelyek megalakulásuk óta aktívan keresik a kapcsolatokat a magyar megyékkel. *Szlovéniában* jelenleg folyik a törvénykezés, s a tervezet kétirányú: elképzelhető az önkormányzati középszint kialakítása, de a dekoncentrált rendszer kialakítása is. Az előbbi, az önkormányzatok megalakulása sokat lendíthetne a kapcsolatokon, hiszen ma az egyik legfőbb akadály a középszintű partner hiánya ezen a határszakaszon. *Ausztriában* a NUTS 3 szintet a NUTS 4 szintű területi egységek (*Bezirk* = körzet vagy járás) csoportjai alkotják, amelyek önkormányzati rendszerben működnek. Az együttműködés pillére mégis a NUTS 2 szint, tehát esetünkben Burgenland, mivel Magyarország ezzel a tartománnyal határos, s méretét tekintve a magyar megyéknek felel meg. Más esetekben azonban (osztrák–cseh határszakasz) a NUTS 3 szint aktivitása látszik (Mühlviertel).

A NUTS 4, illetve annak megfelelő területi szinten találkozunk a járással. Ezt a területi szintet Magyarországon már megszüntették. Létezik viszont *Szlovákiában* (*okres* = járás), amely nem rendelkezik önkormányzati jogokkal, de részt vesz együttműködésekben (gyakran a járást szinte lefedő területek csatlakoznak az együttműködésekhez, pl. az Ipoly Eurorégióban, de a települések és a civil szervezetek a szerződő felek). Önkormányzati járás létezik *Ukrajnában*, de nyilvánvaló, hogy erejénél fogva nem valószínű, hogy az együttműködések alanya lehet, jelenleg még az egyes szintek kompetenciái sincsenek tisztázva, nem tudni, hogy amelyik szint miért felelős. Önkormányzati NUTS 4 szint az *ausztriai Bezirk*, de tudomásunk szerint együttműködésekben nem jellemző a részvétele, azt elsősorban a NUTS 3 (bezirkek csoportja) és a NUTS 2 szint fogja össze.

A területi szintek fent vázolt változatossága miatt nem csoda, hogy a legaktívabb együttműködések a települések (községek, városok), és a településszövetségek szintjén alakultak ki. Ez elsősorban azokra a határszakaszokra jellemző, ahol a szomszéd területeken nincs kompetens középszint. Szlovák viszonylatban az együttműködések legfontosabb résztvevői szlovák oldalról a települések, esetleg az alakuló településszövetségek (lásd pl. Danubia–Régia Kistérségi Társulás [SK]). *Ukrajna* esetében a települési önkormányzatok nem aktívak ezen a téren, elsősorban saját

problémáik és a határátkelés nehézségei miatt kevés az önkormányzati kapcsolat. *Romániával* léteznek önkormányzati szintű kapcsolatok, de itt, hasonlóan Ukrajnához a nagy, regionális együttműködésekben a megyék játszanak szerepet. *Jugoszláviában* községi önkormányzatokat találunk, s a hivatalos megfogalmazás szerint ezek összessége alkotja a Vajdaság tartományt. Itt a községi önkormányzatnak (legalábbis névleg) régi hagyományai vannak, így már a hetvenes években születtek hivatalos kapcsolatok magyarországi településekkel (Baja és Zombor testvérvárosi együttműködése 1966-tól létezik). Nagyon erősek tehát a településközi kapcsolatok, ezek hagyományosak, itt a települések nem tagjai a regionális szintű együttműködésnek (Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió), abban a tartomány (Vajdaság) vesz részt. *Horvátországban* a korábban szervezett Duna–Dráva–Száva Euroregionális Együttműködésben városi (Eszék) és megyei (zsúpánságok) részvételt találunk, de az újonnan, horvát és szlovén részvétellel szerveződő eurorégióknak csak városok a résztvevői. *Szlovéniában* a középszint hiánya miatt csak a községek vettek/vesznek részt együttműködésekben. Léteznek régióknak nevezett települési társulások, de ezek együttműködési szándékáról nincs tudomásunk. Aktív részvétel két határ menti község, Lendva és Muraszombat részéről tapasztalható, a formálódó horvát–szlovén–magyar eurorégióban is csak község (Lendva) tud részt venni. Partnerei magyar részről települések (pl. Lenti vagy Rédics), és településszövetség (Kerka menti Települések Szövetsége). *Ausztriában* esetében találkozunk leginkább kiépített területi együttműködési struktúrákkal. Léteznek települési kapcsolatok, de ugyanígy hagyományosak és kiépítettek a település–tartomány, megye–tartomány és a régió–tartomány kapcsolatok is. Bár ez utóbbi nyilván újdonság a többihez képest.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a legteljesebb együttműködő struktúrákkal a magyar–osztrák és a magyar–szlovák határon találkozhatunk, ahol a területi szintek mindegyikén intenzív kapcsolatok alakultak ki. Más szakaszon (részben a szlovák határ esetében is) ezek a kapcsolatok hiányosak, változatos partnerségi viszonyok alakultak ki, amelyek jellegére elsősorban a szomszédos ország területi rendszere nyomja rá a bélyegét. A szomszédos országok közigazgatási politikájában nem várható, hogy a területi szintek a mainál sokkal szélesebb körű autonómiához jussanak. Magyarországgal ellentétben a regionalizáció összekapcsolódik a nemzetiségi kérdéssel (Grúber 2000a; 2000c), s így a kormányzatok számára rendkívül kényes kérdést jelentenek. A nemzetállamok léte és a népek önrendelkezési joga közötti feloldhatatlan kelet–közép-európai/balkáni ellentét logikus megoldása lenne a regionális autonómiák biztosítása, de ennek víziója annyi kockázati tényezőt rejt magában, hogy az unitárius államok az ebbe az irányba mutató első lépéseket csak nagyon óvatosan merik megtenni, nagyon sok politikai küzdelem árán. Ezen országok számára mindemellett a decentralizáció szükséges folyamat az EU-csatlakozás várható előnyeinek kihasználása érdekében (Horváth 1996; 1997).

Mint az esettanulmányban látni fogjuk, Magyarország határai mentén ma már mindenhol kialakultak intézményesített és nem intézményesített együttműködési formák. A nem intézményesítettek közül a kulturális és testvérvárosi kapcsolatoknak van nagy jelentősége (lásd a II. mellékletet), míg az intézményesített formák az euroregionális státuszt célozzák meg. Ezek szervezeti felépítése szinte mindenhol hasonló (elnökség, közgyűlés, titkárság és munkabizottságok), azonban rendkívül változatosak kiterjedésüket és a résztvevői kört tekintve (8. táblázat). Különböző szintű önkormányzatok és civil szervezetek egyaránt jelen vannak közöttük. (Térképi ábrázolásban lásd még az I. mellékletet.)

8. táblázat: A magyar határok mentén található euroregionális együttműködések főbb jellemzői

Együttműködés neve	Létrejöttének éve	Résztvevők		Területe km ²	Népessége fő
		magyar	szomszéd		
Kárpátok Eurorégió	1993	megyék	város+járása (SK), vajdaság (PL), megye (UK és RO)	160 000	16 millió
Duna–Körös–Maros–Tisza Regionális Együttműködés	1997	megyék	megyék (RO), tartomány (YU)	77 243	5,9 millió
Duna–Dráva–Száva Euroregionális Együttműködés	1998	megye város kamara	megye, város, kamara (CRO), kanton, város, kamara (BIH)	20 000	1,5 millió
West/Nyugat Pannónia Eurorégió	1995	megye	tartomány (A)	15 168	1,2 millió
Vág–Duna–Ipoly Eurorégió	1999	megyék	kerület (SK)	24 000	2,8 millió
Ipoly Eurorégió	1999	települések, civil szervezetek	települések, civil szervezetek	n.a.	440 ezer
Neogradiensis Eurorégió	2000	megye	Járások és kerület (SK)	20 521	1,7 millió
Miskolc–Kassa Eurorégió	2000	megye, város	kerület, város	14 000	1,47 millió
Dráva–Mura Eurorégió	2000	városok	városok	x	120000
Interregio	2000	megyék	Megye (RO és UK)	23 142	2,25 millió
Hármas-Duna-Vidék Eurorégió	2001	megye	járások, településszövetség	7500	780000

Forrás: Saját adatgyűjtés.

9. táblázat: Területi szintek a Magyarországgal szomszédos országokban

Területi szint	Magyarország	Szlovákia	Ukrajna	Románia	Jugoszlávia	Horvátország	Szlovénia	Ausztria ****
Régió	Tervezési–statistikai régiók	Tervezési régiók	Egy autonóm terület (Krim)	Fejlesztési régió (NUTS 2 szint)	Tagköztársaság (Crna Gora) vagy tartomány (Vajdaság) önkormányzattal	Tervezési régió (NUTS 2)	Az országot két NUTS 2 régióra osztják	Szövetségi tartomány
Megye	Megyei önkormányzat	Központi irányítású kerületek (Kraj), amelyek rövidesen önkormányzati megyévé alakulnak át	Megye (oblaszty) Önkormányzat Tanács	Megye (județ), prefektusi rendszer+választott megyei tanács	Adminisztratív körzetek (okrug) nincs önkormányzat	Megyék, önkormányzattal (zupanija)	Jelenleg: statisztikai körzetek Törvénytervezet (2000): Mezszint felállítása, önkormányzati jogosítványokkal, vagy dekoncentrált jelleggel ***	35 Bezirken csoport önkormányzat
Járás		Nem önkormányzati járás (okres)	Járasi önkormányzat					305 Bezirk önkormányzat
Térség	Kistérségi társulások	Településszövetségek, társulások		Területfejlesztési települési társulások			Önkéntes településszövetség „régió”	
Község				Községi önkormányzat	Községi önkormányzat (opština)	Községi önkormányzat	Községi önkormányzat Városhörnyéki önkormányzat **	
Település	Települési önkormányzat	Önkormányzat	Önkormányzat	Városi önkormányzat	Helyi közösségek (részleges önkormányzat) mesna zajednica	Városi önkormányzat	Önkormányzat	2351 helyi önkormányzat

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek, saját adatgyűjtés.

* települései a városhoz kapcsolódnak, mert jelentős az ingázás, és legalább 20 000 lakossal és 15 000 munkahellyel rendelkezik.

** Egy településnek lehet saját önkormányzata, vagy több település alakíthat egy önkormányzatot. Városhörnyéki önkormányzatot az a város alakíthat, melynek a környező

*** A törvénytervezet a két alternatíva közül az utóbbi (önkormányzati régió) felé hajlik.

**** NUTS 1 szinten Ausztria három, több tartományt magában foglaló területi egységre bomlik

A határok átjárhatósága

A határok átjárhatóságának mértéke nagyban befolyásolja a határ elválasztó szerepét. Minél inkább átjárható egy határ, annál kevésbé erős a gát szerep, míg eljut abba a stádiumba, hogy a határ átléphető a határvonalon történő ellenőrzés nélkül is (ez nem jelenti a határforgalom ellenőrzésének hiányát, csupán térben áthelyeződik, s szelektívvé válik). A határ átjárhatósága két tényezőtől függ: a határos államok politikai akaratától/lehetőségétől és a határátlépést szolgáló infrastruktúrától.

Az elmúlt évtized döntő változást hozott ebben a kérdésben Magyarország és a szomszédos országok között. A legtöbb ország részéről megszűnt a törvényes határátlépés adminisztratív korlátozása. Korábban a határok elzártságát inkább a kilépők elleni védelem jelentette, így az ország saját lakosai számára valódi elzártságot jelentett a határzár. Ez a fajta elzártság minden határon érvényesült, de különösen így volt az osztrák–magyar határon, amely akkor két világrendszer választott el egymástól, s ezért épült ki az ötvenes évek elején az aknazár (vasfüggöny), aminek helyébe a hatvanas évek végén az elektromos kerítés-rendszer (elektromos jelzőrendszer EJR) lépett (Teke 1991; 1999). Ma az országba belépők ellenőrzése és szűrése okoz gondot, s a határ átlépésének korlátozása erre irányul. Az osztrák határ ismét két rendszert választ el egymástól, s az új korlát, a schengeni külső határok kiépítése ismét két részre osztja Európát, csak ez már nem a kilépők, hanem a belépők ellen véd.

A politikai eszközök közül a vízumkötelezettség a legismertebb eszköz, mellyel a kormányzat a határok átjárhatóságát akadályozhatja. Ez hosszabb tartózkodás (munkavállalás, tanulás) esetén szinte mindenhol kötelező – az EU-n kívüli államok egymás közötti és az EU-tagállamok–külső államok közötti viszonylatban. Számunkra most a turistaforgalomban alkalmazott vízumok kérdése lesz érdekes, mivel különbségeket ezek terén tapasztalhatunk. Ezek bevezetése vagy megszüntetése fontos lépés két ország/országcsoporthoz viszonylatában, bár nem minden esetben saját akaratukból történik (lásd a schengeni egyezmény bevezetése). A vízumkényszer bevezetése nagymértékben akadályozhatja az együttműködéseket, bár vannak köztes formák, amelyek megkönnyíthetik a szomszédos országok polgárainak határátlépését. Megadható egy vízum hosszabb időtartamra, s több határátlépésre is, így a vízum érvényessége alatt tulajdonosa szabadon kelhet át a határon (természetesen ez sem pótolja a vízummentességet).

Egy állam vízumainak megszerzését is teheti könnyebbé vagy nehezebbé. Konzulátusainak számával és térbeli elhelyezésével, vízuma díjának megállapításával, a hozzájárulás feltételeinek megszabásával befolyásolhatja a megszerzés nehézségi fokát. Előfordul, hogy egy ország bizonyos népcsoportok számára pozitív diszkriminációt alkalmaz a határátlépés könnyítése érdekében. Ilyet általában az egykori gyarmattartó országoknál találunk, ahol egykori gyarmataik (ma önálló országok) népessége számára könnyíti meg a bejutást az országba (pl. Portugália, Franciaország).

A Kárpát-medencében a vízumkényszerek fennállását az utasforgalomban a 10 táblázat szemlélteti⁷.

10. táblázat: Vízumköteles határ-viszonylatok 2001-ben

Hova?	HU	SK	UKR	RO	YU	HR	SLO	A
Honnan?								
HU								
SK			+		+			
UKR		+			+	+	+	+
RO								+
YU		+	+			+	+	+
HR					+			
SLO			+		+			
A								

+ = vízumkényszer fennáll

Forrás: Adatgyűjtés a Határőrség és a nemzeti konzulátusok segítségével.

A határ átjárhatósága a vízumon kívüli eszközökkel is befolyásolható a határátlépést anyagilag vagy adminisztratív módon megnehezítő eszközökkel. Ezt általában a külföldiek felé szokták bevezetni, de előfordul bizonyos államokban a saját állampolgárokkal (kilépéskor) szemben is. Ezek különféle illetékek, kötelező valutabeváltás, meghívólevél megkövetelése formájában öltenek testet. Ezek az eszközök lehetnek legálisak, amelyeket a központi hatalom hoz, de lehetnek féllegálisak (valamely régen elavult jogszabály ismételt érvényesítése), sőt illegálisak is. Ezen eszközök széles tárával találkozhatunk néhány szomszédos ország esetében. Főleg a kilencvenes évek elején voltak ezek az eljárások jellemzők, mára több helyütt ezek a jelenségek megszűntek. Gyakran a határátlépést nehezíti, hogy a legális eszközök alkalmazása bizonytalan, tehát bevezetésük gyakran alkalmoszerű, ami megfelelő előzetes tájékoztatás hiányában néha nagyon bonyolítja a közlekedést. Az ukrán–magyar határon az Ukrajna területére való belépéshez szükséges a meghívólevél, de ezen kívül a határ átlépésének körülményeit gyakran a személyes ismeretség és a különböző „adományok” szabályozzák. Románia esetében főleg a kilencvenes évek első felére volt jellemző a különböző típusú intézkedések rapszodikus bevezetése. Ilyenek voltak a benzintank ürmértéke utáni illeték fizetése (a benzintankban található benzin a nemzetközi normák alapján vámmentesen átvihető egyik országból a másikba), a különböző útdíjak és hétvégi pótdíjak megfizettetése – előfordult, hogy erről az országba belépőket nem, csak a kilépőket, büntetés formájában értesítették –, 2000-ben a féllegálisan működő „autófertőtlenítés” terhelte meg az utazók pénztárcáját. Hosszú időn át volt tapasztalható, hogy a román, ukrán oldalon, az utazók kisebb-nagyobb „ajándékok” átadásával próbálták gyorsítani az ügyintézés, bár az is előfordult, hogy csupán a kilépés érdekében érezték ezt fontosnak. A kilencvenes évek elején a gyenge infrastruktúra nehezen bírta a frissen útlevéllhez jutott tömegek, vásárolók rohamát.

⁷ A táblázatban bemutatott vízumkényszerek a turista célú utazásokra vonatkoznak. Hosszabb tartózkodás (általában 90 napot meghaladó) esetén valamennyi viszonylatban szükséges a vízum, míg vízumkényszer fennállása esetén pl. jugoszláv/ukrán viszonylatban üzleti utazásnál vagy diplomáciai útlevéllal nincs szükség vízumra.

Jugoszlávia ezzel szemben saját polgárainak kilépését nehezítette meg a kilencvenes években kilépési illeték megfizetetésével, ami jelentősen megnövelte a határ átlépésének költségét.

Ezzel szemben a magyar–szlovén határ esetében a határátlépés könnyítése volt a két ország szándéka, mikor arról döntött, hogy útlevél helyett elfogadja a személyigazolványt is a utazáskor.

A határok átjárhatóságának másik lényeges feltétele az infrastrukturális berendezések áteresztő képessége. Ide tartoznak a határátkelő, a határátkelőkhöz vezető közlekedési tengelyek. A határátkelő a közúti, vasúti, vízi és légi forgalom ki- és beléptetésére szolgáló létesítmény egy állam területére, illetve területéről. Újabban találkozhatunk kerékpáros vagy turista gyalogosforgalom átléptetésére használatos határátkelőkkal is (pl. Fertőrákos, nyári időnyben nyitva tartott átkelő).

Egy határátkelő lehet nemzetközi, amelyet bármely ország állampolgára használhat, de lehet olyan határátkelő is, amelyet csak a két szomszédos ország állampolgárai vehetnek igénybe. Működési idejét tekintve lehet állandó vagy részleges nyitvatartású (napszakosan vagy szezonálisan váltakozva).

11. táblázat: Határátkelő a magyar államhatár mentén, s az átkelő-sűrűség az egyes határszakaszokra vonatkoztatva.

Határszakaszok	A határszakasz hossza Km	Vízi határátkelő	Vasúti határátkelő	Közúti		Km/egy közúti határátkelő
				Nemzetközi határátkelő	Helyi határátkelő	
Osztrák	356		4	6	4	32,4
Nyugat-szlovák	180	1	2	3	1	45
Kelet-szlovák	499	1	6	5	6	45,4
Ukrán	137		1	3	2	27,4
Román	453		5	7		64,7
Jugoszláv	164	2	2	3	2	32,8
Horvát	355	1	3	6		59
Szlovén	102		1	2	4	17
Összesen	2246	5	24	35	19	40,1*

* Átlag a teljes országhatárra vonatkoztatva.

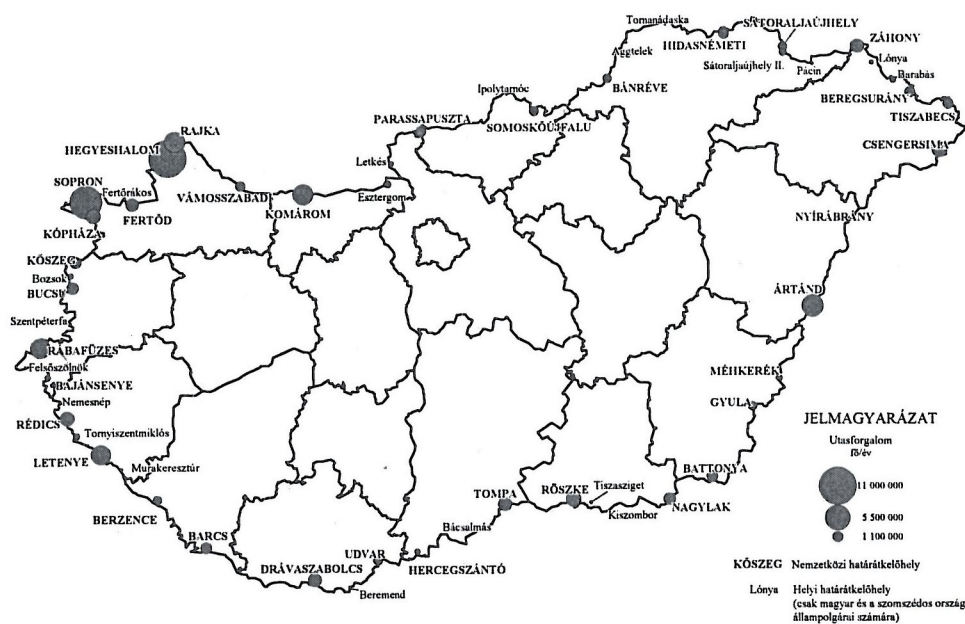
Forrás: HÖR adatközlése; Magyarország Statisztikai Évkönyve 1999, saját adatgyűjtés.

Az állandó határátkelőhelyek mellett léteznek ideiglenesen megnyitott határátlépési lehetőségek is, általában a határ menti települések ünnepei alkalmával, vagy pl. a vízi turizmus beléptetésére. Magyarország határai mentén a határátkelőhely-sűrűség meglehetősen változó (11. táblázat, 16. ábra). Fontos különbséget tenni a nagy, nemzetközi forgalommal jellemezhető átkelők, s a kicsi, szűkebb térséget szolgáló átkelők között. E kisebb átkelők hivatottak arra, hogy egy térség elzártságát oldják. Ezeket az átkelőket jellemzően a környékbeli lakosok használják, munkavállalási, rokonlátogatási, bevásárlási céllal. A határátkelőket a Vám- és Pénzügyőrség kezeli, s a

Határország mintegy „bérbeveszi” őket. Az EU-csatlakozás után a tagállamok határai mentén a határ bárhol átjárható lesz. Ezeken a határokon (H/SLO; H/A) már most sem jelent különösebb gondot a határátkelők sűrűsége, megfelelő arányban találhatók lokális jelentőségű és nemzetközi határátkelők. Kimondottan rossz viszont a román határ helyzete, ahol ritkán helyezkednek el az állandó átkelők.

16. ábra: A közúti határátkelőhelyek és átlagos éves forgalmuk (1998–1999 évi adatok alapján)

Forrás: A határőrség adatszolgáltatása alapján saját számítások.

A hármashatárok esetében vizsgálnunk kell a szomszédos országok közötti átlépési lehetőségeket is. Ezek esetében a határszakaszok hosszúságára vonatkozó információk nem állnak rendelkezésünkre. A határátkelő ellátottság kimondottan jó Szlovénia és Ausztria, illetve Szlovénia és Horvátország között. Az összes többi hármashatár mentén ennél rosszabb a helyzet. Osztrák–szlovák viszonylatban egy nagy nemzetközi határátkelő található Pozsonytól nyugatra, amely európai szintű összeköttetést biztosít a két főváros között, de innen északra csak mintegy 50 kilométer távolságban található egy átkelő, pontonhíd a Morava folyón, amelyet csak a két ország állampolgárai személygépkocsival használhatnak. Hasonlóan rossz az ukrán–szlovák és az ukrán–román határ helyzete is. Az előbbin mindössze két, az utóbbin három átkelő található, s e három közül kettő esik a Kárpát-medencén belülre. A román–jugoszláv határ és a jugoszláv–horvát határ sincs jobban ellátva átkelőkkel, ráadásul a fiatal jugoszláv–horvát határ átkelői még infrastrukturálisan gyengék, nem alkalmasak komoly méretű forgalom lebonyolítására.

Ezeknek a szomszédos államok közötti határoknak a vizsgálata azért is fontos, mert ezeken vezetnek keresztül azok az útvonalak és vasútvonalak, amelyek valamikor a történelmi Magyarországon a déli és keleti országrészek transzverzális összeköttetését biztosították (pl. Batina – híd a Dunán, amely a Dél-Dunántúl és a Dél-Alföld összeköttetésére hivatott). Az általános politikai helyzet és a kapcsolatok normalizálódása felszínre hozza ezen vonalak újra aktivizálásának szükségességét (pl. Szeged [Hu]–Nagykikinda [Yu]–Temesvár[Ro]) vasútvonal újra összekötését, s ezzel a Dél-Alföld számára a temesvári repülőtér elérhetőségének javítását.

A határátkelők jellegzetességei alapvetően befolyásolhatják egy terület fejlődését. A határátkelőkkal kapcsolatban általában azzal a véleménnyel találkozhatunk a szakirodalomban, különösen a területfejlesztési tervdokumentumokban, miszerint a határátkelő pozitív módon befolyásolja egy terület fejlődését. Ritkán, de találkozhatunk ellenvéleménnyel is. Kiss (2000) szkeptikus a határátkelő fejlesztő szerepével szemben, s nem talál összefüggést a határátkelők nyitása és térségük fejlődése között.

Véleményünk szerint nem minden határátkelő és nem mindenhol segíti elő a dinamikus fejlődést, de hiánya feltétlenül gátolja azt. A nagy forgalmú, nemzetközi határátkelőhelyek a gazdaság fontos ütőerei, a fő közlekedési vonalak mentén jönnek létre. Ezek az átkelők éves forgalma 5–10 millió fő, de gyakran a 10 millió főt is meghaladja. Ez a forgalom természetesen nagy környezeti terhelést jelent úgy a környezetszennyezés, mint a kriminalitás szempontjából, ráadásul az átjutás rajtuk gyakran (szezonálisan) nehezebb, mint egy kisebb határátkelőn. Ezen határátkelők gazdaságfejlesztő tevékenysége nem csak a közvetlen közelükben, hanem a hozzájuk vezető nagy közlekedési tengelyek mentén érezhető, így hatásuk a határtól lényegesen messzebb elér, azonban közvetlen környezetükben sok esetben inkább a negatívumok jelentkeznek. Hegyeshalom és a hozzá vezető közlekedési tengely Győr és környéke fejlődéséhez járul hozzá, Rőszke a Szeged és Kiskunfélegyháza közötti térség számára, míg Biharkeresztes fejlesztő ereje Berettyóújfalu és Püspökladány környéke számára fontos tényező. Záhony hatása Nyíregyházáig érezhető.

A kisebb, de nemzetközi átkelők (1–5 millió utas évente) azok, amelyek döntően közvetlen térségük fejlődését szolgálják. Erre nyújtanak jó példát a rédicsi (Lenti), a rábafüzesi (Szentgotthárd), a bucsui (Szombathely, Sárvár), a soproni, vámosszabadi (Győr) és a komáromi határátkelők. Ezekben az esetekben a közeli település vagy térség gazdasági életében döntő telephelyválasztási tényező az átkelő jelenléte, az itt megtelepedett cégek mindennapjai kötődnek hozzá.

A legkisebb átkelőkről szólva Kiss (2000) megemlíti, hogy azok inkább csupán a benzincsempészetet szolgálják. Sok olyan példát is találunk azonban, ahol a határátlépés ilyen típusú megkönnyítése a határ menti területek egymásra találását segítette elő. Ezek megnyitása néhol valóban a turizmust, a kölcsönös munkavállalást, a régi lakossági, nemzetiségi kapcsolatrendszer visszaállítását segítette elő. Így az őrségi kis átkelők

megnyitása valóban a lakosság (elsősorban a szlovén nemzetiség) jogos igénye volt, míg a Fertő tó környékén a turizmus közös fejlesztését szolgálta.

Az átlépők származási helyének vizsgálata érdekében minden határőr kirendeltséget (átkelőt) megkértük, becslje fel, hogy forgalmukból mekkora arányt képviselnek a határ menti területek lakói és mennyit mások. Nyilvánvaló, hogy minél kisebb egy átkelő, annál inkább a helyi forgalom a specialitása (akár 100% is lehet), de meglepő, hogy a kis-közepes átkelők esetében is nagy a helyi átlépők aránya az utasforgalomban (60–70%). Ugyanakkor a nagy nemzetközi átkelőknél ez az arány elenyésző.

A helyi forgalom nagy része természetesen gazdasági okokra vezethető vissza: bevásárlás, tankolás vagy munkavállalás miatt zajlik. Ha innen nézzük az átkelő szerepét, akkor azt kell mondanunk, hogy valakinek mindenképpen hasznot hajt, mivel az egyik oldalon pótlólagos keresletet vagy munkaerőt nyújt, míg a másik oldal lakossága számára a saját pénze értékét növelő olcsóbb vagy jobb kínálatot, esetleg munkalehetőséget biztosít. Azt azonban el kell ismerni, hogy ez a hasznosság nem minden esetben párosul térségfejlesztő erővel, ha ehhez a fejlődéshez nincsenek meg a helyi adottságok. Sok esetben előfordul, hogy a kriminalitás és a feketepiac irányába indulnak el a folyamatok. Ekkor a pótlólagos források, adottságok egy része a feketegazdaságban csapódik le, s a legtöbb esetben az ország más tájairól vagy más országokból származó nepperek kiviszik a hasznot a területről.

Mindezekből láthatjuk, hogy a határátkelők társadalmi-gazdasági hatása nagyban függ azoktól a területektől is, amelyeket összekötnek. Mint bármely fejlesztési eszköz (ipari park vagy vállalkozási övezet stb.) csak az endogén erőforrásokkal együtt éreztetheti térségfejlesztő hatását. Az osztrák–magyar határ mentén folytatott vizsgálataink során azt tapasztaltuk, hogy a nagy határátkelők (Rábafüzes, Hegyeshalom környékén) élő lakosok közül magasabb azoknak az aránya, akik kapcsolatokat tartanak fenn a másik oldallal, s a kapcsolatok intenzitása is itt volt a legnagyobb, tehát az átjárás gyakorisága itt érte el a legmagasabb értéket (mindennapi átjárás pl. munkavállalás céljából), míg a határátkelők árnyékában, azoktól távol élők esetében ezek az arányok lényegesen szerényebbek voltak. Ugyanakkor kérdőívünkben feltett kérdéseinkre adott válaszaikban a nagy átkelőhelyek közelében élők számoltak be inkább a határmentiségből származó negatívumokról (forgalom, zaj, bűnözés, magas árak), míg az átkelőktől távolabbi lakosság inkább a határból származó előnyöket érzékelte (*Hardi-Nárai* 1999). Ezzel szemben *Kiss* (2000) idézett cikkében arra a megállapításra jut, hogy az ukrán–magyar és a román–magyar határ mentén végzett felmérés eredményei azt mutatják, hogy a határátkelőhely közelségének semmi szerepe nincs abban, hogy mekkora arányban rendelkeznek a lakosok kapcsolatokkal a másik oldalon. Igaz, ott a lakosság általában kevesebb kapcsolattal rendelkezik (23–33% [*Kiss* 2000]), míg vizsgálatunkban az osztrák–magyar határ mentén átlagosan a lakosság 66%-ának van kapcsolata a másik oldallal. A határátkelők használata nyilvánvalóan függ attól, hogy a lakosság számára milyen motivációk adódnak a határ átlépéséhez, és

a határ menti lakosság rendelkezik-e azokkal az anyagi feltételekkel, amelyek lehetővé teszik, hogy a másik oldalt felkeresse, s a potenciális előnyöket kihasználja.

A schengeni normák bevezetése és a határon átnyúló együttműködések

Magyarország EU-csatlakozásával bevezetésre kerülnek a schengeni határőrizeti normák. Ezek a szabályok alapvető hatással járnak a határaink átjárhatóságára, s ezzel összefüggésben a határon átnyúló együttműködésekre. Magyarország határait a csatlakozás után három kategóriába sorolhatjuk, hasonlóan a jelenlegi EU-tagországok határaihoz:

- EU-tagországgal közös határ,
- EU-tagjelölt országgal közös határ,
- Nem EU-tag és a tagságra középtávon sem aspiráló országgal közös határ.

Ez utóbbi két kategória egyaránt EU külső határnak fog számítani, ami maga után vonja a külső határokra vonatkozó schengeni normák alkalmazását. A tagjelölt és nem tagjelölt országok megkülönböztetése az együttműködések szempontjából fontos, elsősorban finanszírozási okokból.

A schengeni normák valójában belső és külső határokat ismernek. Amennyiben Szlovákia Magyarországgal együtt csatlakozik az EU-hoz, úgy külső határaink hossza mintegy 1200 km lesz, amennyiben északi szomszédunk csatlakozása még várat magára, akkor 1890 km. Az EU belső határokon, a határvonalon történő ellenőrzés helyett mélységi – tehát az ország területén belüli, illetve szelektív ellenőrzésekre fog sor kerülni, elsősorban az illegális migráció megfékezése érdekében. A határ bárhol, bármikor átjárható lesz. A szabadabb mozgás természetesen az együttműködések számára is új dimenziókat nyit, s az infrastrukturális, közlekedési hálózatok összekötésére, az úthálózat fejlesztésére, s általában a közös fejlesztésekre lényegesen szélesebb lehetőség nyílik, mint jelenleg. Az együttműködések szempontjából azt mondhatjuk, hogy nem is annyira a határőrizetre vonatkozó rendelkezések gyakorolnak majd lényeges hatásokat, hanem az EU-integrációhoz kapcsolódó egyéb lehetőségek.

A külső határok vonatkozásában Ausztria és Magyarország határán – amely jelenleg az EU külső határának számít – már szerezhettünk tapasztalatokat. Megállapíthatjuk, hogy jelenleg az osztrák–magyar (schengeni külső) határ kevésbé jelent akadályt az együttműködések előtt, mint a nem schengeni keleti illetve déli határaink, amelyeknek elválasztó szerepe jelentősebb. Kérdés, hogy milyen változások fognak bekövetkezni ezeken a határokon a schengeni normák bevezetése után? A korábban felsorolt alkalmoszerű legális, illegális eszközöket értékelve elmondhatjuk, hogy azok sokkal inkább megnehezítik az együttműködések létezését, mint a vízumkényszer. A vízumkényszer, illetve a schengeni határrend bevezetése egy előre megismerhető normákat tartalmazó rendszer, amelyhez hozzá lehet igazítani a mindennapi működést (s nem is jelent feltétlenül vízumkényszert). Ezzel szemben a felsorolt legális és illegális

intézkedések a határokon kiszámíthatatlanok, nagymértékben növelik a határátlépés anyagi és időbeli szükségleteit, s gyakran inkább az illegalitás, mint a formális együttműködés irányába mutatnak. Remélhető, hogy a környező országok közül többen is vízummentességet fognak élvezni az EU országai részéről, vagy a vízumokhoz való hozzájutás nem fog komoly anyagi és adminisztratív akadályokba ütközni, s e vízumok hosszabb időn át többszöri belépésre jogosítanak.

A schengeni követelmények által támasztott feladatokhoz kapcsolódva sok esetben meg kell újítani vagy létre kell hozni számos egyezményt a határőrizetről, a nem kívánatos személyek visszavételéről (toloncegyezmény) olyan viszonylatokban is, ahol eddig nem, vagy nem az EU normák szerint léteztek. Ezekhez kapcsolódva megvalósulhatnak olyan határellenőrzési gyakorlatok is, amelyek javíthatnak a jelenlegi helyzeten (pl. a vonatokon mozgásban történő útlevél- és vámvizsgálat).

Az intézményesített kapcsolatok mellett azonban feltétlenül szólni kell a schengeni szabályoknak a lakosság életére gyakorolt hatásairól. A szigorúbb szabályozás meg fogja szakítani, vagy nehezíteni fogja azoknak a lakossági tevékenységeknek a működését, amelyek jelenleg a félillegális vagy illegális szférában mozogva számos család számára az egyetlen megélhetési forrást jelenti elsősorban Ukrajna határvidékén, de sok esetben Magyarországon is. Ez elsősorban a piacozás, a benzin, gázolaj csempészet, a munkavállalási lehetőségek. Ez komoly szociális problémákhoz fog vezetni.

Ugyanakkor a schengeni normák érvényesítésének érdekében a határőrizet és a határok infrastruktúrájának fejlesztése uniós érdeké válik, s így feltehetően lényegesen bővebb források állnak majd e célra rendelkezésre, aminek köszönhetően az átkelők száma nőni fog, szolgáltatásaik, áteresztőképességük színvonala javulni fog, s az átkelőkhöz vezető útvonalak, vasutak fejlesztésére is több forrás jut.

A határátkelés lehetőségeinél szélesebben vizsgálva a kérdést, a csatlakozás elsősorban a finanszírozási lehetőségek megváltozásával fog az együttműködésekre hatást gyakorolni. A magyar oldali határ menti területek (NUTS 3. szinten) az Interreg program célterületeivé válnak, míg a Phare CBC program olyan területekre is ki fog terjedni, amelyek jelenleg nem tartoznak hozzá (pl. Horvátország), míg a jelenleg kis Phare kerettel rendelkező határszakaszok lehetőségei is meg fognak nőni, mivel CE/CE határból EU/CE határrá válnak. Az ukrán–magyar határ pedig finanszírozási szempontból Interreg/TACIS határrá válik.

A gazdasági együttműködések fejlődése szempontjából fontos, hogy a belépéssel Magyarországnak fel kell mondania a szabadkereskedelmi egyezményeit azokkal az országokkal, amelyekkel az EU-nak nincs ilyen viszonya. Így a horvát–magyar szabadkereskedelmi egyezményt is, amely 2001 elején született meg, s amelynek hiánya eddig komoly akadályt jelentett az együttműködések előtt.

4.2. A magyar és szomszédos határtérségek fő jellemzői

A Kárpát-medence jelenlegi határai mentén nem találunk olyan területeket, amelyek a klasszikus, birodalmi határörvidékből alakultak volna át modern, nemzetállami határok menti határvidékké. Ez alól kivételt talán csak a szlovén–osztrák–magyar hármashatár régióban található Őrség képez, amelynek néprajzi hagyományai között szerepel, hogy valamikor határőr székelyek lakták, kiknek feladata a gyepük védelme volt, de ők már a 11. században tovább költöztek onnan Erdély területére. Az egykori határörvidékek a szomszédos országok területére kerültek az első világháború után.

A 20. század határmegvonásai tehát azt a sajátos helyzetet idézték elő, hogy a hagyományos határörvidékek belső területekké váltak (mint pl. a Székelyföld), míg olyan területek és települések kaptak határőr szerepet, amelyek korábban az ország belsejében helyezkedtek el. Az új határok funkcionálisan és adminisztratíván összetartozó területeken haladtak át, vonzáskörzeti kapcsolatokat vágtak át (Kovács 1990; Golobics 1997; Beluszky 1999). A határok jelentős gazdasági kapcsolatokat szakítottak meg, amely kapcsolatok nem csupán Magyarország, de az utódállamok szempontjából is fontosak voltak korábban (Teleki 1934), mint pl. Nagyvárád esetében. Az érintett területek fejlettségüket tekintve heterogének voltak. Találunk közöttük fejlett térségeket, mint pl. Pozsony, Győr, Komárom, Esztergom, Szeged, Szabadka vonzáskörzete és megyéjük, míg találunk gazdasági értelemben periférikus területeket is, mint pl. az Őrség vagy a Bereg. Ezek a belső területek tehát határ menti területekké váltak. Az utódállamok többségének politikája következtében a határok erős elválasztó falat jelentettek a funkcionálisan vagy adminisztratív szempontból egykor összetartozó területek között. Ez a jelenség már önmagában is káros hatással volt gazdasági fejlődésükre. A káros hatásokat tovább növelte a közlekedési hálózat átalakulása is, amely a közvetlen vonzáskörzetnél távolabbi kapcsolatok megszakadását eredményezte. A gazdasági lehetőségek és kapcsolatok abszolút mértékű visszaesése mellett ezen területek periféria jellege azáltal is erősödött, hogy az ellenpólus nélkül maradt Budapest országon belüli súlya jelentősen megnőtt. A területváltozások néhány hagyományosan központi település további fejlődését akadályozták meg (pl. Sopron, Szabadka), a székhely nélkül maradt megye töredékeken pedig új centrumok fejlődését okozták (pl. Salgótarján, Baja, Kismarton). A töredék megyék bekapcsolása az új közigazgatásba Magyarországon az 1923. és 1950. évi megyereformokkal történt meg (Hajdú 2001). Az utódállamok a hozzájuk került megyerészeket megyeként működtették tovább, összevonásokkal (pl. Arad és Bihar megyék Romániában [Vofkori 1996]), vagy más típusú területi igazgatást alakítottak ki a területen (községek Jugoszláviában, járások Csehszlovákiában).

Látható tehát, hogy a medencében meghúzott határok heterogén jellegű határ menti területeket hoztak létre, amelyek fejlődésére a későbbiek során a határ zártsága és a megváltozott centrum–periféria viszonyok is hatással voltak. A határ menti területek egy része új, a korábbinál gyengébb központi szerepkörrel rendelkező, más irányban és távolságban található központokhoz csatlakozott, így periférikus helyzete felerősödött

(pl. Szatmár, Bereg, Cserehát), míg más, az új határ mellé került területeket az elcsatolások kevésbé érintettek (pl. Győr megye és Győr).

A határmegvonásból és területi változásokból eredő térszerkezeti változások mellett határ menti térségeink fejlődésére a szocialista időszak politikai döntései is jelentős hatással voltak. A centralizált gondolkodás számára az államhatár elsősorban biztonsági tényezőként játszik szerepet (ebben az időszakban ráadásul nem csupán a kívülről befelé, hanem a belülről kifelé áramlással szemben is), így a gazdasági döntéseknél a határtérség alapvetően diszpreferált terület: Magyarország esetében az osztrák határ mentén, valamint az ötvenes években a jugoszláv határ mentén (ez a beruházási korlátozás fékezte le a határmegvonások következtében központi szerepkörhöz jutó Mohács fejlődését/fejlesztését), így heterogén fejlettségű határ menti területek alakultak ki (Ruttkay 1995; Szörényiné-Dancs-Hajdú-Kugler-Nagy 2000).

A politikai döntések mellett az ipari fejlődéshez kötött városi fejlődést preferáló gazdaságpolitikai döntések sok esetben hozták helyzetbe a határ menti térségeket. Magyarországon az északkelet-délnyugati irányú „ipari tengely” fejlesztése, a szomszédos országokban a városi terek arányának növelése volt a cél. Ezzel párhuzamosan az iparfejlesztés határ menti városokat is érintett, mivel azok vagy hagyományos városi/ipari centrumok voltak, vagy földrajzi helyzetükből adódóan voltak fontosak. Így komoly ipari fejlődés bontakozott ki a magyar-csehszlovák határ dunai szakaszán (Pozsony, Győr, Komárom/Komárno, Érsekújvár, Látatlan, Nyergesújfalu stb.), valamint keleti szakaszán (Salgótarján, Ózd, Putnok, Kazincbarcika, Kassa). A városi ipar fejlődése ment még végbe Ungváron, Nagyváradon, Aradon, Temesváron, Pécsen is.

Mindezekkel magyarázható, hogy az államszocializmus alatt a határtérségek nem minden esetben voltak azonosak a gazdasági perifériára szoruló térségekkel, számos határ menti terület és város jelentős fejlődési pályát futott be ez alatt az időszak alatt. Számos korabeli elemzés fel is hívja erre a figyelmet (Tóth-Csatári 1983; Süli-Zakar 1997).

A fejlődő határ menti területek már a szocializmus alatt is elérték az államhatárok bizonyos fokú nyitását. Az iparilag fejlődő térségekben ez munkaerő cserét jelentett (csehszlovák viszonylatban), míg a mezőgazdasági jellegű területeken a mezőgazdasági együttműködésekben nyilvánult meg (jugoszláv viszonylatban cukorrépa feldolgozás, jugoszláv és csehszlovák viszonylatban a mezőgazdasági gépek kölcsönzése az éghajlati okok miatt eltérő aratási időszakban). Az osztrák-magyar határ menti területeken a korai együttműködés a területrendezésben valósult meg (lásd az „Az együttműködések típusai”.c. fejezetben).

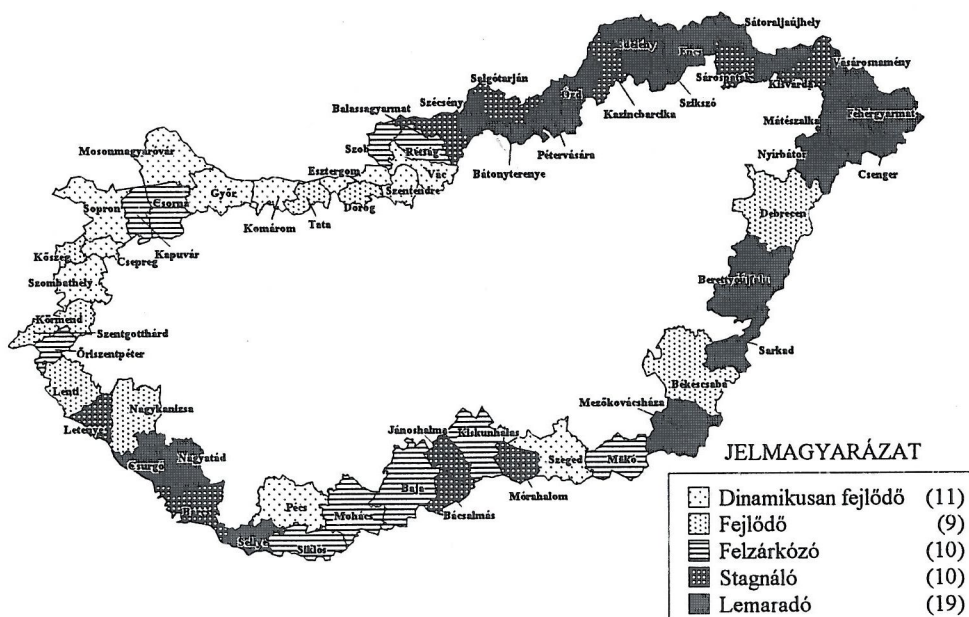
Ugyanakkor viszont más határszakaszokon a határ zártsága kimondottan hátrányosan érintette a határ menti területek fejlődését. Ez elsősorban az osztrák-magyar határra értendő, de az ötvenes években hasonlóképpen korlátozták a jugoszláv-magyar határ menti fejlesztéseket is ideológiai okok miatt (Tito kiközösítése a szovjet érdekszférán belül). Az osztrák-magyar határtérség szándékosan fenntartott periférikus helyzete egészen a nyolcvanas évek közepéig-végéig fennállt. Ez beruházási korlátozásokat

jelentett, ami infrastrukturális és gazdasági hátrányokat egyaránt okozott, másrészt a helyben élő és idelátogató lakosság mozgását gátló és ellenőrző intézkedéseket. Ennek a helyzetnek (is) köszönhető, hogy a térségből jelentőssé vált az elvándorlás, s romlott a demográfiai helyzet (Csapó 1988).

A rendszerváltás és a gazdasági strukturális problémák különböző fejlődési pályákra állították a határ menti, az államszocializmus alatt fejlettnek számító területeket. A kilencvenes években a határok mentén egyaránt találunk innovatív, gazdasági szerkezetét megújítani képes, fejlett határ menti térségeket és városokat (Pozsony, Győr, Esztergom, Kassa), míg mások a legsúlyosabb strukturális válságba kerültek (Ózd, Salgótarján, Ungvár). Romániában az állami kézben maradt nagyvárad, aradi ipari üzemek és a nyugati határ mentét preferáló külföldi beruházások miatt ezekben a városokban a gazdasági visszaesés kisebb volt, így saját országukban fejlettnek számítanak.

A kilencvenes évek végére Magyarországon a határ menti területek fejlettségét a kistérségek szintjén ábrázolva megállapíthatjuk, hogy egybefüggő fejlett térségek határaink mentén csak a nyugat-szlovák és az osztrák határ mentén alakultak ki, míg máshol a határ menti fejlődés egy-egy város kedvező pozíciójához kapcsolódik (Pécs, Szeged, Debrecen) (17. ábra).

17. ábra: A határ menti kistérségek fejlettségi besorolása 2000-ben.

Forrás: KSH

A magyarországi határ menti kistérségekkel szomszédos másik oldali területek elemzésénél megállapíthatjuk, hogy azok fejlettsége saját országuk központi térségeihez

képest, s a magyarországi kistérségek fejlettségéhez képest is nagyon nagy változatosságot mutat (12. táblázat).

Az alábbiakban határszakaszonként elemezzük a fejlettségbeli különbségeket. A 12. táblázatban bemutatott fejlettségbeli különbségeket milyen információk alapján neveztük meg. A Magyarországgal együtt nyolc állam mindegyikében más-más típusú és bontású statisztikai adatokhoz lehet hozzájutni, így az alábbi részben nem tudtunk egy következetes, egységes rendszer szerint haladni. Ennek ellenére, eltérő információforrásokból (elsősorban a nemzeti statisztikai hivatalok közléseire, valamint az egyes szakaszokat bemutató korábbi tanulmányokra alapozva) legalább nagy vonalakban összehasonlítható mozaikokat sikerült összerakni. Végeredményben célunk az, hogy a relatív fejlettségbeni különbségeket ábrázoljuk, ezzel támogatva meg a következő fejezetet, amelyben majd a lehetséges határrégiók felvázolására térünk ki.

12. táblázat: A határtérségek fő jellemzői

		A saját országában	
		Fejlettebb területek közé sorolt	Fejletlenebb területek közé sorolt
A szomszédos határterülethez képest	fejlettebb	Pozsony főváros, Kassa (Sk), Győri, komáromi, tatai, esztergomi kistérség, Nagykanizsa, Pécs, Szeged, Debrecen (Hu)	Burgenland (A), Muravidék (Slo), Szlovákiával, Ukrajnával, Romániával, Jugoszláviával, Horvátországgal határos, máshol nem említett kistérségek (Hu)
	fejletlenebb	A Dunaszerdahelyi járás. Komáromi járás (Sk), Nagyvárad, Arad, Temesvár (Ro), Vajdaság (Yu), Soproni, Kőszegi, Szombathelyi, Körmendi, Lenti kistérség (Hu)	Érsekújvári és Kassa kivételével a kelet-szlovákiai járások (Sk), Baranya háromszög és a Dráva menti területek (CRO), Óriszentpéteri, Kapuvári, Csornai, Encsi, Szikszói kistérség (Hu)

Forrás: Saját szerkesztés.

A szomszédos térségek közül Burgenland megítélése talán a legproblematisabb. Ausztrián belül Burgenland a legkevésbé fejlett tartomány, ugyanakkor azt is el lehet róla mondani, hogy fejlődési dinamikáját tekintve első az osztrák tartományok sorában. Az egy lakosra jutó GDP csupán az országos átlag 64,6%-a. A fő ágazatok közül a mezőgazdaság részesedése a megtermelt értékből és foglalkoztatottakból a legmagasabb az országban. A tartomány GDP-jéből 3%-al, a foglalkoztatottakból 7,9%-al részesedik a primer szektor. Az ipar aránya viszonylag alacsony (a tartományi GDP-ből 31,8%, a foglalkoztatottakból 34,8% a részesedése 1997-ben). Így magas marad a szolgáltatások

aránya (a GDP-ből 65,1%, míg a foglalkoztatottakból 57,4%-kal részesedik). Általában elmondható, hogy a tartomány északi része fejlettebb, a hagyományosan fejlett mezőgazdaságának (korábban jellemző modern módszerekkel dolgozó nagybirtokok, jelenleg az adaptív mezőgazdaság – borászat – [Baumgartner–Kovács–Vári 2001]), valamint az egyre jelentősebb turizmusnak és a főváros közelségének köszönhetően.

Országos szinten a legmagasabb a munkanélküliségi ráta Burgenland tartományban, 9% 1998-ban (az országos átlag ekkor 7,5%), 1999-re némileg csökkenő értéket mutat. Ebből a szempontból lényegesen rosszabb a helyzet, mint a szomszédos Győr-Moson-Sopron (4,4%), Vas (5,2%) és Zala (8,0%) megyékben. Ezzel szemben a vállalkozások száma az osztrák oldalon lényegesen alacsonyabb, az ezer lakosra jutó vállalkozások száma 1998-ban Burgenlandban meghaladta a 30-at, míg ugyanez a mutató Győr-Moson-Sopron megyében 81, Zalában 79, Vas megyében 64 vállalkozás/ezer lakos volt ebben az évben.

Bár Burgenlandot a legkevésbé fejlett osztrák tartományként vehetjük számba, ugyanakkor Ausztria legdinamikusabban fejlődő tartománya is. Az elmúlt 10 év során a tartomány gazdasági szerkezetének átalakítása nagyobb ívű volt, mint az országos átlag, elsősorban a mezőgazdaság arányának jelentős csökkenése jellemezte, szemben a másik két ágazat arányának növekedésével. Másrészt az országban Burgenland Alsó-Ausztria (Niederösterreich) után a legmagasabb GDP növekedést tudta elérni 1987 és 1997 között (13. táblázat).

13. táblázat: A főbb ipari ágazatok aránya a megtermelt tartományi GDP-ből Ausztriában tartományonként, 1987-ben és 1997-ben

Tartomány	A tartományi GDP változása 1987/97 (%)	A mezőgazdaság		Az ipar		A szolgáltatás	
		Részesedése a GDP-ből %					
		1987	1997	1987	1997	1987	1997
Burgenland	169,3	11,5	3,0	27,3	31,8	61,3	65,1
Kärnten	159,2	4,6	2,0	33,1	33,7	62,4	64,4
Niederösterreich	169,7	6,9	2,6	41,0	38,0	52,1	59,4
Oberösterreich	155,5	4,3	1,9	45,2	42,0	50,5	56,2
Salzburg	163,0	2,1	0,9	27,6	27,6	70,4	71,4
Steiermark	165,3	4,7	2,6	37,1	38,3	58,3	59,1
Tirol	157,4	2,2	1,2	32,1	30,3	65,7	68,5
Vorarlberg	159,6	1,2	0,8	42,7	40,1	56,0	59,1
Wien	160,8	0,2	0,1	24,2	21,6	75,5	78,3
<i>Ausztria</i>	<i>161,8</i>	<i>3,3</i>	<i>1,4</i>	<i>34,0</i>	<i>32,3</i>	<i>62,7</i>	<i>66,3</i>

Forrás: ÖSTAT.

A bruttó beruházások növekedése 1995–97 között a tartományok közül Burgenlandban volt a legmagasabb, 117%-ot tett ki. A növekedésben jelentős szerepe van a szolgáltató, azon belül is a turisztikai ágazatnak. Mint a fenti arányokból kitűnik, ha összehasonlítjuk a szolgáltató ágazat részesedését a foglalkoztatottakból és a megtermelt értékből, látható, hogy jobb a hatékonysága, mint a másik két ágazatnak. A

turisztikai ágazat fejlődését mutató indikátorok a legjobbak az országban. A száz lakosra jutó vendégéjszakák számának növekedése pl. 1998–99-ben 6,5%-os volt, ami meglehetősen nagy számnak számít, az ágykihasználtság (23,2% 1999-ben, az országos átlag 25,2%) is 3,1%-al javult 1998-hoz képest.

Jelentős központi település csak a tartományon kívül található. Burgenland elsősorban Bécsújhely és Bécs felé gravitál, még a dél-burgenlandi területek is (*Kampschulte* 1999; *Baumgartner–Kovács–Vári* 2001). Kiegészítő központokként vannak jelen a hagyományos, korabeli megyei központok, úm. Sopron, Szombathely).

A dunai határ mentén elhelyezkedő térségek Magyarország fejlett területei közé tartoznak, a vele szemben található szlovákiai térségek közül kiemelkedik Pozsony, amely már mint regionális központ is nagy jelentőségű volt, de az önálló Szlovákia megalakulása után (1993) már mint nemzeti főváros abszolút központi jelentőségre tett szert. Jelentősége mindenképpen érezteti a hatását a Csallóközben. Ezek a járások Szlovákiában a fejlettebbek közé számítanak, de fejlettségi mutatóik rosszabbak a szomszédos magyar térségekéénél.

A magyar–szlovák határ nyugati felén Magyarországgal három kerület: Bratislava (Pozsony), Trnava (Nagyszombat) és Nitra (Nyitra) határosak. Földrajzi kiterjedésükből következően azonban Pozsony kivételével nehezen nevezhetőek határ menti területnek: Trnava nagy észak–déli kiterjedésével mintegy „körülöleli” Bratislava kerületet. Nitra kerület legnagyobb része, valamint székhelye is messze esik a magyar határtól. Járási szinten a Bratislava V. (Pozsony öt, járási ranggal rendelkező területre oszlik: Bratislava I–V.), Senec (Szenc), Dunajska Streda (Dunaszerdahely), Komarno (Komárom) és a Nové Zámky járások határosak Magyarországgal. Vizsgálatainknál természetesen mind az öt pozsonyi járást érdemes együtt kezelni.

A gazdasági-társadalmi fejlettség szempontjából a magyar határ mentén elhelyezkedő szlovák járások érdekes kettősséget mutatnak. Egyrészt itt található az ország legfejlettebb területei (Pozsony I–V., Szenc), de kevésbé fejlett járások is megtalálhatók (Nové Zámky/Érsekújvár). Dunaszerdahely és Komárom járás a közepesen fejlett területek közé sorolható, a fővárostól távolodva egyre gyengülő teljesítménnyel (*Kovács* 2000). Határosak vagyunk országos szinten magasan fejlett és periférikus területekkel egyaránt.

A szlovák kerületi GDP adatok alapján elmondható, hogy határaink mellett található Szlovákia két legmagasabb GDP-vel rendelkező kerülete (Bratislava és Trnava) és egy lényegesen gyengébb, Nitra (14. táblázat).

A foglalkoztatási szerkezet esetében a határ menti járások szintjén nagyon magas primer (mezőgazdasági) foglalkoztatással találkozunk, amelynek mértéke meghaladja az országos átlagot (11,6%). Ez alól csak Pozsony/Bratislava a kivétel, ahol a terciér ágazatok foglalkoztatási szerepe a döntő. Pozsony külső területei (Bratislava vidéiek) (21,5%), valamint Dunajska Streda (29,6%) és Komarno (24%) járások országos szinten

a legnagyobb arányú mezőgazdasági foglalkoztatottal bíró járások közé tartoztak, csak két-három, kimondottan rurális jellegű járás előzte meg őket ebben.

14. táblázat: Egy főre jutó GDP a szlovák kerületekben, s azok aránya az országos átlaghoz viszonyítva 1996-ban

Kerületek	GDP/fő (ECU)	Aránya az országos átlaghoz viszonyítva (%)
Bratislava	5 872	189
Trnava	2 675	86
Košice	2 624	85
Banská Bystrica	2 444	79
Nitra	2 304	74
Žilina	2 285	74
Trenčín	2 241	72
Prešov	1 711	55
<i>Szlovákia átlaga</i>	<i>3 104</i>	<i>100</i>

Forrás: EUSTAT.

Az ipari foglalkoztatás az országos átlagot (34,5%) csak Senica járásban haladta meg (45,4%), a főváros közelségének, s a jó közlekedési kapcsolatoknak köszönhetően, míg a többi járásban az országos átlag alatt maradt. Ezek a területek korábban sem voltak olyan mértékben iparosodottak, mint a közép-szlovákiai járások, amelyeknek az elmúlt évtizedben komoly strukturális válságot kellett elszenvedniük, s ahol a kilencvenes években az ipari munkahelyek száma jelentősen csökkent.

A Duna magyarországi oldalának foglalkoztatottsági szerkezetében lényegesen nagyobb az ipar súlya. Az esztergomi kistérségben a legnagyobb foglalkoztató (55,3% 1998-ban), hasonlóan magas a határhoz közeli oroszlányi kistérségben is, de Győr esetében is ez a vezető ágazat, annak ellenére, hogy részarányát tekintve a szolgáltatások megelőzik. A mezőgazdaság igazából a komáromi, mosonmagyaróvári és a tatai kistérség esetében tölt be jelentős szerepet.

A szlovákiai járásoknak legnagyobb problémája a magas munkanélküliség. Pozsonyban ugyan ez nem jelentős mértékű, Dunaszerdahely és Komarno járásokban magas arányt ölt, de a szlovák vidéki átlag körül mozog (15% – 1998-ban), s a fővárostól távolodva csökken. Komarno esetében a hajógyár⁸ bezárása esetén ez az arány a 30%-ot is elérheti. A Duna magyar oldalán lényegesen kedvezőbb a kép. Az 1998-as esztendő végén Győr-Moson-Sopron megye munkanélküliségi rátája rendkívül kedvező képet mutatott (4,4%), nemcsak a térség, de Budapest után az ország munkanélküliséggel legkevesbé sújtott területe. Komárom-Esztergom megye mutatója lényegesen magasabb (9,5%) a Győr-Moson-Sopron megyei értéknél, hasonló az országos átlaghoz (9,1%). A vizsgált öt határ menti kistérség közül a két Győr-Moson-Sopron megyei kistérségben a legalacsonyabb, a megyei átlaggal megegyező a

⁸ A hajógyár jelenleg (2001 április) felszámolás alatt van, megrendeléseit, kapacitását, valamint az egykori 3000-ből 600 dolgozót egy új, hasonló nevű cég vette át, de kérdés, hogy meddig tarthat ez a felemás állapot.

munkanélküliség mértéke. A határ menti kistérségekben ráadásul a megyei átlagoknál jobb a helyzet.

A gazdasági fejlődést szolgáló direkt külföldi beruházások mértéke Szlovákiában lényegesen kisebb, mint a többi környező országban, s jelentős része (62,1%) a fővárosban koncentrálódik. A többi járásban, ha számottevő külföldi beruházás mutatható ki, az egy-egy vállalathoz kötődik (Kovács 2000). A vidéki területekből a külföldi beruházások mértéke szerint a klasszikus, tradicionális ipari és üdülő városok emelkednek ki: Trnava, Senica, Nitra, Humenné, Prievidza, Poprad, Banská Bystrica, tehát Szlovákiában a főváros kivételével a külföldi tőke nem preferálja a magyar határral érintkező területeket. Ezzel szemben a magyar oldalon mind Győr-Ménfőcsanak, mind Komárom-Esztergom megye országos szinten a legjelentősebb tőkevonzó megyék közé tartoznak. Ráadásul a határhoz közeli Győr és Esztergom jelentős ipari centrumként erősödtek meg a kilencvenes években, de hasonlóan fejlődött Komárom is, ipari parkjának köszönhetően.

Az átalakulás másik fontos jellegzetessége a magánvállalkozások létrejötte. Ebben a tekintetben Szlovákia (52 vállalkozás/ezer lakos) elmarad Magyarországtól (77). Vizsgált területünk fejlődési lehetőségeit viszont mutatja, hogy népessége Szlovákián belül a leginkább vállalkozó szellemű. A hat vizsgált régióból három az országos rangsort vezeti (Bratislava, Dunajská Streda, Bratislava vidiek), de Senica és Komárno is az első tíz vidéki járás között helyezkedik el, csupán Nové Zámky marad az átlag alatt. A magyar oldal határ menti kistérségeiben a szlovák átlagokat jelentősen meghaladó vállalkozási aktivitás tapasztalható. Különösen kiemelkedő annak mértéke Győr, illetve az agglomerációjába tartozó néhány település esetében (100 felett).

Területünk városhálózatára jellemző, hogy Pozsonyt leszámítva meglehetősen kisméretű centrumok hálózata alkotja. A nagyobb, regionális jelentőségű centrumok távolabb találhatók (Trnava/Nagyszombat, Nitra/Nyitra). Valójában a terület történelmi centrumai Pozsony és Győr voltak. További jelentősebb központok ezen városok egykori hatókörén kívül jöttek létre: Komárno/Észak-Komárom és Nové Zámky/Érsekújvár. A Duna menti szlovákiai területek nyugati része Szlovákia leginkább urbanizált területe, míg keleti része alacsony urbanizáltsággal, gyenge városhálózattal rendelkezik, ami elsősorban a nagy, nemzeti centrum (Pozsony) elszívó hatásának tulajdonítható.

Míg a szlovák–magyar határ nyugati felén két fejlődő, a fejlődéshez jó adottságokkal rendelkező térség találkozik egymással, addig a határ keleti felén mindkét oldalon gyengén fejlett területekkel találkozunk. Magyarországon Szobtól keletre szinte valamennyi térség értékelése „leamaradó”, hiszen e térségek szenvedték meg leginkább a hazai ipar strukturális átalakulását. A szlovák oldal járásaiban hagyományosan magas az agrár foglalkoztatottság aránya, Rimaszombat járásban pl. 1991-ben a foglalkoztatottak 33%-a dolgozott az agrár szektorban. A két terület hasonló problémákkal küzd. Az ipar leépülése elsősorban a magyar oldalt érinti, a másik oldalon a csehszlovák időszakban

sem történtek jelentős beruházások (természetesen Kassa kivételével), így a terület erősen rurális maradt. A meglévő ipar is erősen leépült, jelenleg az élelmiszeripar túlsúlya a jellemző. Rimaszombat járásban a bruttó ipari termelésből 1989-ben 39%-al, míg 1996-ban 65,2%-al részesedett (Mezei 2000). Ugyanakkor Magyarországon is a legrosszabb helyzetben lévő kistérségeket találjuk a határ mentén. Az ipari visszaesés mindkét oldalon jelentős munkanélküliséggel járt együtt. A határ menti szlovákiai járásokban 1999-ben a munkanélküliség meghaladta 35%-ot, s határhoz közeli, elzárt településeken még ennél is magasabb értéket ért el. A magyar oldalon valamivel jobb a helyzet, de ez a terület is az országos átlag feletti munkanélküliségi adatokat produkál.

Gazdasági fejlődésüket hátráltatja, hogy mindkét területen nagyon alacsony a külföldi tőke érdeklődése az itteni befektetések iránt. Szlovákiában a terület részesedése gyakorlatilag nulla, míg Magyarországon Ózdon és Miskolcon tapasztalhatunk mozgást. Hasonlóan alacsony a lakosság vállalkozási kedve. Mindkét oldalon az országokon belüli legalacsonyabb értékeket találjuk. A nógrádi és borsod-abaúj-zempléni határ menti kistérségek között az értékek az encsi kistérség értéke (1998-ban) (34,4 vállalkozás/ezer lakos) és a balassagyarmati kistérség értéke (58,7 vállalkozás/ezer lakos) között szóródnak, csak a salgótarjáni kistérség emelkedik ki (73,5), ami még mindig az országos átlag alatt marad.

A periférikus térségek közül kiemelkedik a kassai járás, amely szlovák viszonylatban fejlettségi mutatóit tekintve Pozsonyt követi. Kassa mintegy szigetként emelkedik ki a szomszédos járások közül, míg a határ magyar oldalán az encsi, szikszói kistérség erősen lemaradó terület. Miskolc, bár nem közvetlenül a határ mentén található, de a kelet-szlovákiai fejlődő térség párjaként Magyarországon potenciálisan dinamizálódó település.

Minden szempontból a legrosszabb a helyzet az ukrán–magyar határ mentén. Itt valóban periféria érintkezik a perifériával. A határ menti területek magyar oldalon az ország legszegényebb területei közé sorolhatók. Maga a megye, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye is jelentősen elmarad az egy főre jutó GDP országos átlagától (58%), lényegesen nagyobb foglalkoztatási és szociális problémákkal kell megbirkóznia, mint az ország többi megyéjének.

A megyén belül is a határ menti tájak a legszegényebbek közé tartoznak. Az ukrán határral a fehérgyarmati, a vásárosnaményi és a kisvárdá-záhonyi kistérségek érintkeznek közvetlenül. Elzártáguk jelentős, mivel a megyeközpontoktól távol esnek, azok nehezen megközelíthetőek, részben azért, mert távol vannak, részben azért, mert kevés a Tiszán és a Szamoson átvezető híd. A terület megközelíthetősége az ország többi részéből is meglehetősen nehézkes, bár ez alól Záhony vasúti kapcsolata kivételt jelent, mint az ország keleti kapuja. A záhonyi nagy átrakó állomás azon három európai átrakók egyike (a belorusz Brest és a szlovákiai Cierna nad Tisou mellett), amelyek az európai szabvány szerinti vasúti nyomtáv és a szélesebb, orosz nyomtávú vasúti hálózatok között kapcsolatot teremtek, biztosítják a vasúti áru és személyforgalmat.

Forgalma a rendszerváltás előttinek a töredékére csökkent a kilencvenes években, de jelentőségét nem veszítette el. Helyzete várhatóan javulni fog, ha Magyarország EU-csatlakozása után a schengeni határ egyik legfontosabb keleti vasúti kapujává válik. A határ menti térség közötti megközelíthetősége várhatóan javulni fog a 21. sz. első évtizede során, ha a Budapestről induló M3 autópálya kiépül Nyíregyházáig, illetve a határig.

Településszerkezetét tekintve a kistelepülések dominálnak, néhány kisebb városi központtal (Kisvárdá, Vásárosnamény, Fehérgyarmat). Az infrastruktúra fejletlenebb az országos átlagnál, s nagy volumenű munkanélküliség sújtja, a cigány lakosság magas aránya és a kedvezőtlen természeti adottságok (gyenge termőképességű talajok, ár- és belvízveszély) jellemzik. Nem véletlenül nevezik ezt a területet a „periféria periferiájának” (Dancs 2000; 2001).

A határ menti területek legfontosabb problémája a tartósan magas munkanélküliség. 1999 decemberében a fehérgyarmati munkaügyi kirendeltség területén 25% volt a munkanélküliségi ráta, míg a vásárosnaményi területén 30,6%. Ez mind az országos (9,6%), mind a megyei (19,4%) átlagokat meghaladta. A periférikus térségek között viszonylag jobb a helyzet a kisvárdá-záhonyi kistérség területén. Munkanélküliségi rátája (16,4%) jobb, mint a megyei átlag. A közeli nagy vasúti határátkelő, s az arra épülő vállalkozási övezet a másik két térségnél nyilván jobb gazdasági kondíciókat biztosít, magasabb a vállalkozói aktivitás, jobb az infrastruktúra, bár ezek országos összehasonlításban még mindig nem számítanak igazán jónak.

A demográfiai viszonyok tovább fokozzák a térségek gondjait. Vándorlási folyamataikra jellemző, hogy a képzett népesség inkább a központok jobb munkalehetőségei felé migrál. A beköltözés is jellemző, egyrészt az elszegényedett népesség részéről, másrészt a határainkon túlról beköltözők részéről, akik viszont mielőbb tovább szeretnének innen költözni, s az olcsó házakat csak átmeneti jelleggel használják (Dancs 2000). Ez természetes egy ördögi kört vált ki, amely a terület további elszegényedéséhez vezet. A kistérségekben ugyanakkor a természetes szaporodás adatai pozitív képet mutatnak, viszont a magas gyermekszám a legszegényebb családoknál tapasztalható, így a térségek gondjai tovább nőnek.

Az ukrán oldal helyzete még a magyarországinál is rosszabb. Valódi információkhoz nehéz hozzájutni, mivel sok esetben nem is léteznek, vagy hibásak a statisztikai adatok. Az egy főre jutó ukrán GDP 1999-ben mintegy 600 USD volt, s még egyelőre évente csökken (15. táblázat).

15. táblázat: A nominál GDP változása az előző évihez képest 1990 és 2000 között
Ukrajnában és Magyarországon (%)

Ország	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Magyarország	-3,5	-11,9	-3,1	-0,6	2,9	1,5	1,3	4,6	4,9	4,5	5,3
Ukrajna	13,0	-8,7	-9,9	-14,2	-22,9	-12,2	-10	-3,2	-1,7	-0,4	6,0

Kárpátalja határ menti területeit ez a visszaesés hasonlóképpen sújtotta, mint az ország többi területét, a munkanélküliség, a jövedelmi viszonyok nehezen megbecsülhetők, de mindegyik érték rendkívül rossz. Az elvándorlás erős, a lakosság hasznosítható képzettséggel rendelkező tagjai igyekeznek külföldön (elsősorban Magyarországon) munkát vállalni és megtelepedni (*Dancs* 2000).

A román–magyar határ mentén már változatosabb a kép. A magyar oldal megyéi (Hajdú-Bihar, Békés, Csongrád) fejlettebbek, mint a román oldaliak, de a román oldalon elhelyezkedő területek, a megyék (Bihar, Arad, Timiş), de főleg a nagyvárosok (Nagyvárad, Arad, Temesvár) Románia nyugati kapujának számítanak, így országos viszonylatban a fejlett térségek közé tartoznak. Általános fejlettségük⁹ alapján a magyar határ menti megyék az első helyekre kerülnek Romániában. Brasov és Sibiu megye után következő legfejlettebb megyék (Bukarest nélkül) Timiş, Arad és Bihar. A legészakibb, Magyarországgal határos megye, Satu Mare viszont ezeknél rosszabb helyzetben lévő, a román átlagnak megfelelő fejlettségű megye (*Green Paper ...* 1997). A foglalkoztatás szerkezetét tekintve Arad és Timiş a román átlag körüli mezőgazdasági foglalkoztatottságot mutat (31–33%), míg Bihar és Satu Mare ennél lényegesen magasabbat, míg az ipari alkalmazottak aránya 23–28% között mozog. Országos viszonylatban is alacsony a munkanélküliség, de ez elsősorban annak köszönhető, hogy Romániában az iparban az állami szektor jelentősége megmaradt a rendszerváltás után is, s az állami nagyüzemek bezárásának társadalmi konfliktusait a kormány nem tudja felvállalni, az erre irányuló kísérletek a társadalmi ellenállás miatt kudarcot vallottak. Másrészt a nyugati határszéli városok jelentik a leginkább vonzó területet a külföldi tőke számára a főváros és Constanţa mellett (*Guran* 1996). Igaz a magyar oldali befektetésekhez képest ezek mértéke elenyésző (1998-ig Romániában 3,6 milliárd USD-t fektettek be külföldiek), ebből Bihar megyében az ezer lakosra jutó összeg 95.073 USD volt, Satu Mare megyében 88.452 USD, Aradban 31.278 USD, Timiş megyében 81.517 USD. Ezalatt ugyanez az összeg Hajdú-Bihar megyében 682.152 USD, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 109.190 USD, Békésben 243.964 USD, Csongrádban pedig 731.759 USD volt (*Baranyi* 2000).

A lakosság gazdasági aktivitása mindkét oldalon lemarad az országos átlagoktól: 1997-ben az ezer lakosra jutó vállalkozások száma (Satu Mare 24, Bihar 30, Arad 29, Timiş 28) alacsony volt, míg Magyarországon Szabolcs-Szatmár-Beregben 65, Hajdú-Biharban 73, Békésben 76, Csongrádban 103, amelyek Csongrád kivételével szintén elmaradnak az országos átlagtól.

Látható tehát, hogy Románia nyugati területeinek fejlődése elmarad ugyan a magyar keleti végektől, de román összehasonlításban a jó pozíciójú területek közé tartoznak, különös a határ közelében elhelyezkedő városok (Nagyvárad, Arad, Temesvár). Ezek a területek a belföldi migráció célpontjai is (*Emsellem* 2000).

⁹ A román regionális politika kialakítását célzó dokumentum számára készítették el a román megyék általános fejlettségi indexét különböző társadalmi, gazdasági mutatók alapján (URBANPROJECT – Bucuresti).

A jugoszláv–magyar határtérség esetében dinamizálódó magyar határtérség található Jugoszlávia legfejlettebb közigazgatási egységével, a Vajdasággal. Sajnos az utóbbi évekről nem állnak rendelkezésre adatok, elsősorban a háborúk okozta vándorlások következtében a korábbiak (1991) már csak nagy vonalakban használhatók (Nagy 2000a; 2000b), s főleg megváltoztatta a gazdasági állapotokat a NATO bombázása. Újabb statisztikai kimutatások 1275 USD-ban állapítják meg az egy főre eső GDP-t¹⁰ Jugoszláviában (16. táblázat).

16. táblázat: Az egy főre eső GDP (ezer din/ USD).

	Zombor	Szabadka	Magyarkanizsa	Törökkanizsa
Társadalmi össztermék				
Egy főre jutó társ össztermék	1275 USD (2000-07-28-i adatok)			
1995	4707	4970	5755	6302
1996	8480	8751	10759	10309
Szerbiai átlaghoz viszonyítva/1996	159,7	164,8	206	194,2
Szerbia=100				
Nettó kereset 1000 din	616	653	807	708

Forrás: Magyar Szó, 2000. július 28. Idézi: Nagy 2000b.

A munkanélküliség országos szinten meghaladja a 30%-ot. Ezt a magas arányt a jugoszláv háború gazdaságra gyakorolt hatásával és az elmaradott gazdasággal magyarázhatjuk. Egy 1996-os statisztikai kimutatás szerint a Vajdaságban viszont 20% alatti értékek alakultak ki (Zombor 9,2%, Szabadka 12,9%, Magyarkanizsa 11% és Törökkanizsa 6,3%).

Míg a magyar oldali kistérségek közül Szeged minősül „fejlődő”-nek a KSH besorolása szerint, a többi pedig vagy „felzárkózó” vagy „stagnáló”, addig a Vajdaság határ menti községei szövetségi viszonylatban (190 község) az első 20 község közé kerültek az általános fejlettségi szintjüket tekintve (Nagy 2000a; 2000b). Megállapítható tehát, hogy a jugoszláv oldali terület országos viszonylatban a legfejlettebbek közé tartozik, de nem éri el a magyar oldal kistérségeinek fejlettségi szintjét, míg a magyar oldal határ menti területei gyengék ugyan országos viszonylatban, de a jugoszláv háborús feszültség oldódásával, valamint a Budapest felől Szeged irányába mutató országos fejlődési tengely okán várható, hogy Magyarország egyik erősen dinamizálódó régiójává válnak.

A horvát–magyar határszakasz esetében mindkét oldalon alulfejlett területek találkoznak. Az 1991–1992. évi jugoszláv–horvát háború súlyosan érintette a határ mindkét oldalát. A háborút követően a magyar határral szomszédos területek ENSZ igazgatás alá kerültek, míg Horvátország csak 1998-ban vette át a közigazgatást a területen. A két időpont között, de különösen 1991 és 1996 októbere között a határ

¹⁰ Magyar Szó 2000. július 27. Sz. a Közgazdasági Hivatal adataira hivatkozva

keleti része zárva volt, ami mindkét határ menti terület számára súlyos teher volt. A horvát oldalon a háborús pusztítások, a magyar oldal határ menti területein az elzártság okoztak hátrányokat, s főleg a korábbi térségi kapcsolatok megszakadása, ami a határ mentén élők fontos jövedelemforrása volt (bevásárló turizmus). A jugoszláv megszállás és az ENSZ igazgatás alatt nem is indult meg jelentős újjáépítés. Sokhelyütt az egykori lakosok csak a kilencvenes évtized végén kezdték meg a visszaköltözést és lakásaik újjáépítését.

A horvát oldalról részletes adatok nem állnak rendelkezésre. A határ menti középszintű területi egységek, a zsupánságok (a magyar megyénél kisebb, de a kistérségnél nagyobb középszintű adminisztratív területi egység) a horvát egy főre jutó bruttó nemzeti termék országos átlaga alatt teljesítenek. 1999–2000-ben megindult a háborús károk helyreállítása állami segítséggel. Ezek a munkálatok feltehetően nagy mértékben emelik majd a területi GDP-t, de az nem a valós gazdasági fejlődést fogja mutatni, hanem az infrastruktúra helyreállítását. A magyar oldali megyék sem tartoznak a legfejlettebb területeink közé. GDP-jük Zala megyét kivéve az országos megyei átlagok alatt maradnak. Kistérségi szinten a határ mentén kimondottan rossz helyzetű területekkel találkozunk. Letenye, Csurgó, Barcs és Sellye kistérsége stagnáló vagy lemaradó minősítést kapott, csupán a siklósi és mohácsi kistérség érte el a „felzárkózó” szintet. A két nagyobb város, Pécs és Nagykanizsa nevezhető fejlődő térségnek.

A szomszédos térségek gazdasági szerkezetét a GDP előállításában való részesedés alapján vizsgálva azt mondhatjuk, hogy Koprivnica zsupánság ipari dominanciájú, Virovitica, Osijek, Medimurska ipari-agrár, míg Varazdin zsupánság ipari-kereskedelmi jellegű terület (Hajdú 1998b; 2000).

A *szlovén–magyar határtérségben* Magyarországgal a Pomurske régió határos. Központja a 13.200 lakosú Murska Sobota (*Muraszombat*). Szlovén országos összehasonlításban ez a régió a kevésbé fejlettek közé tartozik, főként, ha a központi vagy a tengerparti területekkel hasonlítjuk össze. Az ország bruttó hozzáadott értékének 4,9%-át állította elő 1996-ban, ami mind területi (6,5%), mind népességi (6,3%) részesedésénél kevesebb. 1996-ban a régiók rangsorában ezzel az aránnyal a nyolcadik helyet foglalta el. Egészen más lesz a helyzet, ha az egy főre jutó előállított értéket vizsgáljuk. Ebben az esetben a Pomurske régió a legutolsó a rangsorban, az országos átlag 77,8%-ával.

Mint a fenti értékelésből láttuk, a szlovén–magyar határ közelében elhelyezkedő területek országaik kevésbé fejlett, periférikus térségei, kevés és kis méretű várossal, erős agrár jelleggel, viszonylag gyenge gazdasági struktúrákkal. Jelenleg a felemelkedés elsőszámú forrásának a helyi szereplők a kiépülő, jó minőségű közlekedési hálózatot tartják, vagyis a reménybeli V. közlekedési korridor térségfejlesztő hatását.

A régió gazdasági struktúráját az előállított érték fő ágazatonkénti megoszlása alapján értékelhetjük. Ezek alapján látható, a vizsgált térségben az országos átlagnál

nagyobb a mezőgazdaság aránya az értéktermelésben, míg a szolgáltatás részesedése elmarad az átlagtól (17. táblázat).

17. táblázat: A főbb ágazatok részesedése a Pomurska régióban előállított bruttó hozzáadott értékből, 1998-ban

	Mezőgazdaság és bányászat	Ipar	Üzleti szolgáltatások	Közzolgáltatások
	részesedése a bruttó hozzáadott értékből (%)			
Szlovénia	5,8	36,2	38,3	19,7
Pomurska	13,1	39,0	30,1	17,8

Forrás: Szlovén Statisztikai Hivatal.

A vállalkozói aktivitás tekintetében a régiók közül a Pomurske régió az utolsók között szerepelt 1998-ban, 8,1 vállalkozás/ezer lakos értékkel. Ez az érték lényegesen alacsonyabb a szomszédos magyar kistérségek értékeinél is: 1998-ban Lenti 79,8; Letenye 57,9; Szentgotthárd 63; Óriszentpéter 68,7 vállalkozás/ezer lakos.

Vas és Zala megyében magas a foglalkoztatottság mértéke, amivel párhuzamosan elmondható, hogy e megyék munkanélküliségi mutatója is a legkedvezőbbek közé tartozik, és lényegesen alatta marad az országos értéknek (1998 végén Vas megye: 4,1; Zala megye: 5,7; országos: 7,8). E két megye Szlovéniával határos térségeiben nagyobb a munkanélküliek aránya, mint a megyék átlaga, azonban az országosnál kedvezőbb értékekkel bírnak. Egyetlen kivétel az óriszentpéteri kistérség, ahol nemcsak a térség egészéhez, de az országos viszonyokhoz képest is nagyon magas a munkanélküliségi ráta (9,4).

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy határaink mentén találunk olyan határrégiókat, amelyek fejlettségük vagy dinamikájuk révén egy közös régióvá, integrálódó határrégióvá kapcsolódhatnak, mint fejlődő térségek kereshetik a kapcsolatot egymással, s térszerkezeti irányuk túlmutatnak a határon. Az alábbiakban megkíséreljük felvázolni ezeket a területeket a magyar határok mentén.

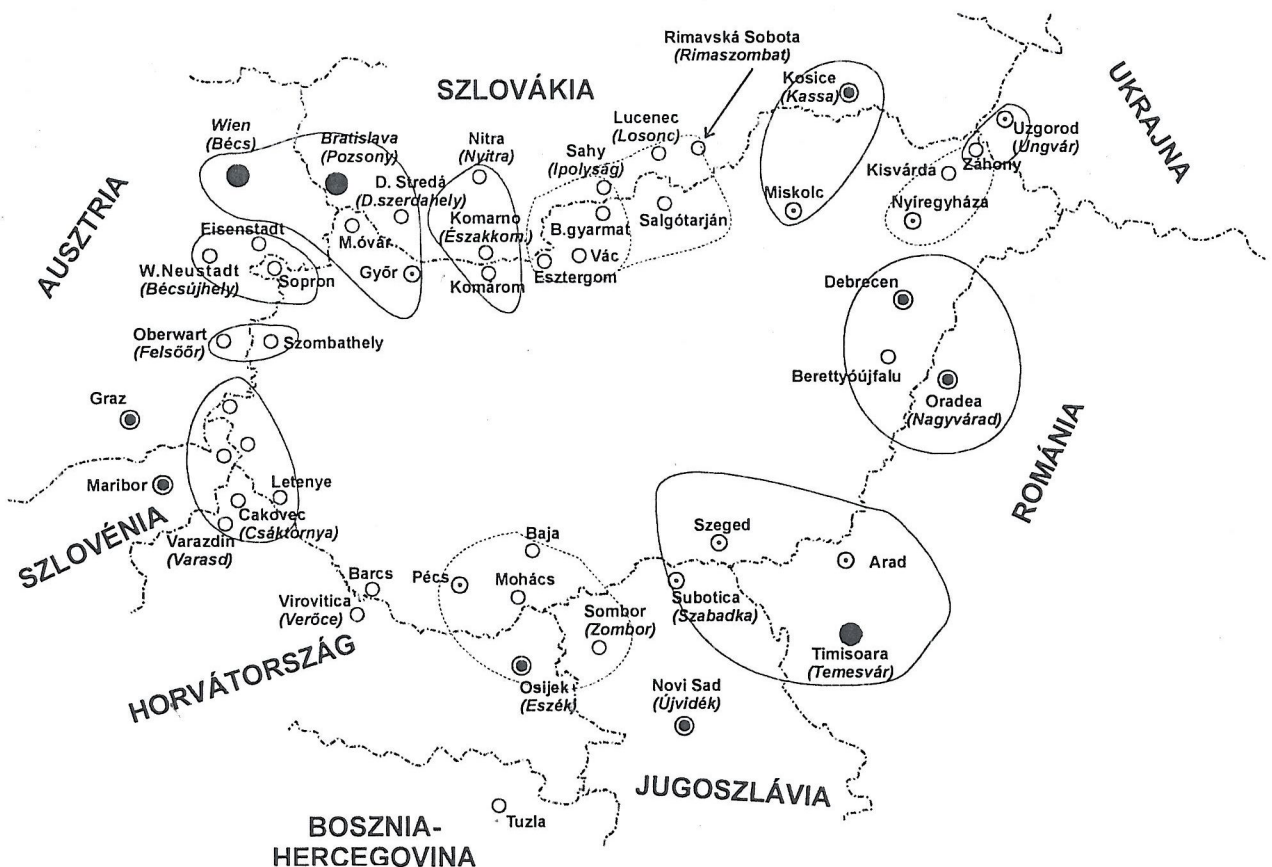
4.3. Összekapcsolódó határtérségek és együttműködések Magyarország határai mentén

A határok és a határ menti területek jellegének megismeréséből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Magyarország határai mentén (beleértve a hármashatárok esetében a szomszéd országok közötti határszakaszokat és határ menti területeket is) eltérő lehetőségek és feltételek adódnak az összekapcsolódó határrégiók kialakulására. Ezek kialakulása nem törvényszerű, s nem is minden esetben lehetséges. Határaink mentén megtalálhatók olyan területek, amelyeket a közös érdek mindenképpen egymás felé hajt, de bizonyos esetekben a politikai konstelláció (a két ország viszonya, a területi közigazgatási struktúra kialakítása, az adott ország viszonyulása a hatalom megosztásához) lehetővé teszi vagy éppen akadályozza az egységesülés folyamatát.

A funkcionálisan összetartozó határtérségek meghatározása nehéz, s nem is rögzít pontos határokat, hiszen egy-egy funkció eltérő területet kapcsol(hat) össze. Így utalásaink tágra értelmezik ezen határrégiók határait, nem célunk a pontos régió vagy körzetlehatárolás, hiszen ezen határrégiók fejlődése a későbbiekben lényegesen nagyobb területekre hathatnak ki (pl. a közlekedési hálózat fejlesztése egy határrégióban a „hátország” egy jelentős részének elzártságát oldhatja).

Jelen fejezetben azokat a területeket tekintjük végig, amelyekben megindult a határrégióvá alakulás folyamata, illetve olyan potenciális határrégiók, ahol valamely szükségszerűség mutat a határrégióvá válás irányába, de valamely oknál fogva ez még nem valósul meg (18. ábra). Megkíséreljük bemutatni, hogy melyek azok a dimenziók, amelyek mentén megindul(hat) az összekapcsolódó határrégió kialakulása, s mely dimenziók akadályozzák azt. Valamennyi alakuló vagy lehetséges határrégió, részletes bemutatása meghaladná e munka kereteit. Néhányat közülük ezért részletesebben is bemutatunk, amelyek esetében a források döntő hányada elsődleges (interjúk, kérdőív, fókuszcsoport-beszélgetések). Ezek a szlovák–osztrák–magyar; a Komárom–Komarno várospár; az Esztergom–Párkány–Ipoly mente; a szlovén–horvát–magyar–osztrák határtérségek, s az osztrák–magyar határ összekapcsolódó területei. Néhány térség esetében vázlatosabban ismertetésre szorítkozunk (pl. román–magyar határszakasz). Ez utóbbiak esetében is rendelkezésünkre állnak elsődleges források (kérdőívek a határőrség és az együttműködésben részt vevők részére), de fontos a másodlagos, irodalmi források szerepe is.

18. ábra: Potenciális és megvalósuló határ régiók a Magyar határok mentén

Határ régió kialakulásának lehetősége

Kialakuló határ régiók

Forrás: Saját szerkesztés.

4.3.1. Az osztrák–magyar–szlovák hármashatár-térség

Ez a térség több szempontból a környező országokkal folytatott szubnacionális együttműködés mintapéldája lehet. A térség felölel két fővárosi területet (Pozsony és Bécs, valamint környezetük), valamint Magyarország egyik leginkább fejlődő térségét (Győr és Győr-Moson-Sopron megye északi része). Az egységes határ régióvá alakulás dimenziói:

Politikai dimenzió: A három állam közötti kölcsönös érdekeltségek elsősorban Szlovákia és Magyarország Ausztriához mint az EU kapuállamához fűződő érdekeltségek mentén szerveződtek mind mai napig. Az elmúlt időszakban indult meg az erőteljes közeledés Magyarország és Szlovákia között, elsősorban az EU-csatlakozásban képviselt közös érdekek miatt, valamint a szlovák kormány belpolitikai nehézségei (népszerűtlensége) miatt. Ezek a körülmények oda hatottak, hogy a központi politika számára mozgósítható tőkét jelentett a határon átnyúló együttműködések

deklarálása, ezeknek az akcióknak azonban inkább politikai marketing hangsúlyai voltak, semmint valódi tartalmi lépéseket tartalmaztak (a Bécs–Pozsony–Győr Eurorégió kormányfők általi létrehozása [2001. január – Pozsony], a magyar–szlovák megállapodás a határon átnyúló együttműködések segítéséről [2001. április – Budapest]). Mindazonáltal azt mondhatjuk, hogy a központi politikai akarat minden határszakaszunk között talán itt állt leginkább az együttműködések mellé.

Intézményi dimenzió: az együttműködés intézményeit tekintve ez a térség az országban a leginkább fejlett, s a legnagyobb hagyományokkal rendelkező területnek mondható. Minisztertanácsi határozattal hozták létre 1985 októberében a Magyar–Osztrák Területrendezési és Tervezési Bizottságot (MOTTB). Az MOTTB célja az volt, hogy a közös határ menti területeken a partnerek informálják egymást a fejlesztési munkálatokról, tervekről, esetleg közös fejlesztéseket hajtsanak végre. Mindkét oldalról a miniszteriális résztvevők mellett jelen voltak a magyar megyék (Győr–Sopron, Vas és Zala) megyei tanácsának elnökei, és az osztrák tartományok (Burgenland, Alsó-Ausztria, Steiermark és Bécs) tartomány főnökei. A bizottság háromszor ülésezett: 1986, 1988 és 1993-ban). Az operatív feladatok ellátására létrehozták a Magyar–Osztrák Területrendezési és Tervezési Albizottságot (MOTTA), amelyen belül nyolc munkabizottság alakult.

A rendszerváltás után valósulhatott meg először olyan együttműködés, amelyben valóban csak az érdekelt felek, megyék, régiók vettek részt. Így 1992-ben megalakult a Magyar–Osztrák Határmenti Regionális Tanács, amelynek tagjai Burgenland Tartomány, Vas és Győr–Moson–Sopron megyék, valamint Szombathely, Győr és Sopron megyei jogú városok lettek. A regionális tanács tagjai hosszú előkészítés után 1998 őszén alakították meg a West/Nyugat Pannon Eurégiót, amelynek kezdetben Burgenland Tartomány, Vas és Győr–Moson–Sopron megye lett a tagja, majd később Zala megye is csatlakozott hozzá (Rechnitzer 1997; 1998; 1999a; 1999b; 1999c). 1998-ban jött létre Mosonmagyaróvár környéki önkormányzatok kezdeményezésére a *Kommunál Fórum*, amely 13 magyar, 17 burgenlandi és 3 szlovákiai önkormányzat együttműködését biztosítja. A kis számú szlovák település részvétele mutatja, hogy bár hármashatár térségben jött létre az együttműködés, mégis a magyar és osztrák túlsúly a jellemző.

A térség területi egységei nagyobb regionális szerveződéseknek is a tagjai. Győr–Moson–Sopron megye és Burgenland tagja az Alpok–Adria Munkaközösségnek, Mindhárom oldal részt vesz a Duna menti Tartományok Együttműködésében is.

Térségünkben magyar–szlovák viszonylatban csak későn alakultak ki az igazi intézményes kapcsolatok. Ennek oka az osztrák kapcsolatok dominanciája, valamint a politikai akarat hiánya és az eltérő területi kompetencia szintek, s nem utolsósorban a finanszírozás hiánya. 2001. elején jelentette be a három állam kormányfője a Bécs–Pozsony–Győr Eurorégió megalakulását¹¹, de a szervezet kialakítása érdekében eddig

¹¹ Bécs és Pozsony között 1999-ben már született együttműködési megállapodás.

konkrét lépések nem történtek, eddig csak sajtóinformációk jelentek meg róla. 2001 márciusában szerveződött meg a Hármas-Duna Vidék Eurorégió, amely Győr-Moson-Sopron megyét és három szlovákiai járást (Dunaszerdahely, Galánta, Vágsellye) foglal magában.

Ausztria EU-csatlakozása után a hármashatár térség határ menti területei az osztrák oldalon EU külső határ menti térségnek, míg magyar és szlovák oldalon részben EU szomszédos ország határtérségnek, valamint EU-tól független határtérségnek számítottak. Ennek megfelelően az együttműködések finanszírozása is eltérően alakult mind összegét, mind rendjét tekintve. Ausztria helyzetéből adódóan ezen projekt szintű együttműködések esetében kulcspozíciót tölt be, így érthető, hogy a projektek számát, irányultságát és finanszírozását tekintve is az osztrák–szlovák és az osztrák–magyar irány dominál. A hármashatár térség projekt szintű együttműködéseinek ezért az osztrák oldal vált a fő szervezőjévé. Bécs városa az Interreg forrásaihoz jutva kívánja megvalósítani az 1994-ben, a városfejlesztési tervében megfogalmazott, határon átnyúló vonzaskörzet bővítési stratégiáját. Az ennek keretében megfogalmazott határon átnyúló projektekben együttműködő partnerként veszi számba Győrt és Pozsonyt (*Lados* 2000).

A hármashatár térségben valósult meg az első, határon átnyúló stratégiai tervezési projekt, az *Ausztria–Magyarország–Szlovákia Közös Hármashatár Fejlesztési Stratégia*, amelynek forrását a Phare CBC Szlovákia–Ausztria–Magyarország programja¹² támogatta. Célja, hogy a 2000–2006 közötti tervezési időszakra osztrák oldalon az Interreg III. számára, míg szlovák és magyar oldalon a Phare CBC számára keretprogramot, prioritásokat, s 10–12, már a programidőszak elején indítható programjavaslatot dolgozzon ki (*Lados* 2000).

Térszerkezeti dimenzió: A térség térszerkezetét alapvetően meghatározza a Kárpát-medence leginkább dinamikus és hagyományos közlekedési tengelyének, a Bécs–Budapest folyosónak a jelenléte. Ez a közlekedési tengely fejlett közúti, hagyományosan fejlett vasúti, valamint a Duna által folyóvízi összeköttetést jelent. A legfontosabb jellegzetessége, hogy a kommunikációs irányok a Dunával párhuzamosan futnak (ÉNY–DK-i irányúak), s gyengék az észak–déli irányú összeköttetések. Ez az irány jellemző a három centrum település (Bécs, Pozsony és Győr) egymás közötti kommunikációjára is, a kapcsolat döntő iránya a Győr–Bécs és a Pozsony–Bécs irány). Jelentős infrastruktúrával is elsősorban északnyugat–délkeleti irány rendelkezik. Autópálya/autóút összeköttetés, valamint nagy teljesítményű határátkelőhely található Hegyeshalomnál (H/A), valamint Pozsonynál ((SK/A). Az észak–déli irány infrastrukturális kiépítése jelentős mértékben Rajkánál történt meg 2001-ben, hosszú idő után (H/SK). Az észak–déli irányt szolgálja még a térségben a Vámosszabadi mellett található határátkelő is, de kapacitás nagyságrenddel kisebb az előzőeknél.

¹² A Phare hármashatárra vonatkozó egyszeri programja, melyben 1,5–1,5 millió euró állt rendelkezésre magyar és szlovák oldalon. Az 1996. évi program középpontjában a határon átnyúló kommunikáció segítése állt. E program keretében támogatták a hármashatár térségére készülő fejlesztési stratégia kidolgozását, mely 1999 januárjában indult a szlovák és februárjában a magyar oldalon (*Lados* 2000).

Lakossági dimenzió: a hármashatár térségben a lakossági interakciók fő meghatározója a Magyarország felé irányuló bevásárló turizmus, mind Ausztriából, mind Szlovákiából. E mozgásnak nagy hagyománya van, bár az irányai, preferenciái átalakultak az elmúlt években. A magyar lakosság bevásárlási célú kiutazásai nagy mértékben csökkentek, bár Ausztria felé még napirenden vannak, Szlovákia felé elsősorban inkább csak a benzinturizmus él. Szlovákia felől jelentős a beáramlás Győrbe, elsősorban a piac és a nagy bevásárlóközpontok látogatása céljából, valamint a szórakozási lehetőségek kihasználása céljából. Győr kereskedelmi vonzáskörzete jelentős mértékben kibővül Szlovákia déli részével. Ausztria irányából az osztrák határ menti városok és Győr, valamint a fürdőhelyek látogatottsága erős.

Fontos szempontot alkotnak az etnikai viszonyok. A tárgyalt terület keleti részén szlovák oldalon is magyar többségű járás (Dunaszerdahely járásban a lakosság 87,16%-a magyar) található. Ezzel szemben a nyugati részen, a fővárosban és a főváros környéki járásban a magyarok aránya kicsi (Pozsony 5,07%; Pozsony vidék járás 7,24%; Szenc n.a. [*The Hungarians...* 1997]). Az osztrák–magyar határ mentén mindkét oldalon találunk német és magyar ajkú falvakat. Ebben a térségben az osztrák és magyar települések között egyes szerzők jelentős lakossági pszichikai akadállyal látják, hogy az észak-burgenlandi falusi népesség körében a magyar nyelvhez a „cselednyelv” asszociációja kötődik (Baumgartner–Kovács–Vári 2001).

Gazdasági dimenzió: a gazdaság jelenlegi határokat átívelő összekötöttsége történelmi múltat tekint vissza a térségben (Rechnitzer 1997; 1999a; 1999b; 1999c). Bécs élelmiszerszállító hátszágát jelentette a terület évszázadokon át. Győr szerepe a magyar gabona nyugat felé történő forgalmazása kapcsán közvetlenül kötődött Bécshez, először vízi úton, majd 1855-től a gabonaszállítás céljából kiépülő Bécs–Győr vasúton (Sári 2001). A határok megvonásával (1920 és 1922), valamint a vasfüggöny létrejöttével (1948) ezek a gazdasági kapcsolatok megszakadtak. A hetvenes évektől formálódtak ismét a térségi gazdaság kapcsolatai. Nyugat-Szlovákia és Győr-Moson-Sopron megye között a munkaerő cserében realizálódtak ezek a kapcsolatok. Mosonmagyaróvárról Pozsonyba, a Csallóközből Győrbe jártak át az emberek dolgozni. A rendszerváltás után a gazdaságban a három terület között eltérő kapcsolatok alakultak ki. Magyar szlovák viszonylatban a szlovákiai munkavállalók dolgoznak a győri gyárakban (elsősorban a Philips üzemében) A magyar–szlovák szerződés értelmében először 400, majd 2001 januárjától 900 fő cseréjére kerülhet sor. Ezt a létszámot döntő hányadában Győr veszi fel.

. Osztrák viszonylatban a magyar munkavállalók ausztriai legális és illegális munkája dominál. A befektetések tekintetében elsősorban az osztrák–magyar kapcsolatok jelentősek a térségben. Győr-Moson-Sopron megyében Ausztria a második legnagyobb működő tőke befektető, jelentősek a kis- és középméretű Burgenlandból és Bécsből származó vállalkozások. Hasonlóképpen osztrák kapcsolatot jelzi a Phare segítséggel 2000-ben befejezett győri *Kereskedelmi Központ* (Trade Center), amely a schwechati World Trade Centerrel együttműködésben épült meg, valamint az osztrák tőkével és

Phare segítségével kiépülő kikötő Gönyűn (Hozzá kell tennünk, hogy a kikötőnek a földrajzi közelség ellenére nincs szlovák kapcsolata, sőt jelentős konkurenciát fog jelenteni a Dunán 25 km-rel lejjebb található Észak-Komárom [Komarno] kikötőjének).

A beruházási és vállalkozási kapcsolatok osztrák irányultságát jelzi a térségben, hogy Győrben 2001 januárjában 105, osztrák tőke részvételével létrejött cég működött, míg szlovák–magyar vagy tisztán szlovák tőkével csupán 22 cég rendelkezett. Ugyanez a két szám Mosonmagyaróvár esetében osztrák viszonylatban 72 cég, szlovák viszonylatban 5 cég.

Az elmondottakból kitűnik, hogy ebben a térségben található a leginkább megszerveződött, funkcionális határrégió Magyarország területi részvételével. Intézményi, gazdasági, vonzáskörzeti kapcsolatai hosszú múltra tekintenek vissza, s az elmúlt évtizedben újra megerősödtek. Továbbformálódásának akadálya, hogy ezek a kapcsolatok erősen polarizáltak Bécs irányába, s az osztrák–magyar és az osztrák–szlovák viszonylat dominál mind az intézményi, mind a gazdasági területen. Az észak–déli és háromoldalú kapcsolatokat jelenleg a projekt szintű együttműködések, a lakossági és a munkakapcsolatok szolgálják elsősorban, valamint a közelmúltban felélénkülő kormányzati diplomácia törekvései. A háromoldalú határrégió kiteljesedéséhez azonban még hiányoznak a magyar–osztrák és szlovák–osztrák viszonylatban már működő intézményesített kapcsolatok (vagy szerveződésük már elkezdődött), valamint a szlovák–magyar és a háromoldalú programfinanszírozás jelenleginél komolyabb pénzügyi alapjai. Erősíteni kell mindemellett a térség keleti részén (Győr) az észak–déli összeköttetés infrastruktúráját, valamint meg kell teremteni azt a Szigetköz és a Mátyusföld között is.

4.3.2. A Komárom/Komarno várospár köré szerveződő határtérség

A hármashatár térséggel szemben ezen a területen az észak–déli irány egyenrangúvá válik a kelet–nyugati térszerkezeti iránnyal, s e két kommunikációs irány metszéspontjában található a Komárom/Komarno várospár. Míg Győrtől felfelé a Duna történelmileg is elválasztó szerepű volt, vagyis Magyarországon mindig is regionális (megye) határt jelentett, hiszen a Csallóköz és a Szigetköz területe keresztirányban nehezen átjárható volt. Győrtől lefelé a történelmi megyék a folyam mindkét partjára kiterjedtek, s központjaik, térszervező városaik a Duna partján mint „logisztikai központok” töltötték be szerepüket (Győr, Komárom, Esztergom, Pest városa, illetve a róluk elnevezett megye). A Duna két oldalára kiterjedő területével Komárom vonzáskörzete jelentős volt. Ez a vonzáskörzet a mai határ két oldalán alakított ki egy funkcionális régiót.

Politikai dimenzió: a két ország kormányzati politikájának hozzáállásáról már az előző terület ismertetésénél szóltunk. Az adminisztratív szintek eltérése, a szlovák önkormányzatiság nehézségei (s a középfokú önkormányzatiság hiánya) megnehezítik az együttműködések. Ebben a térségben a funkcionális határrégió kialakítása a Szlovákiában és Magyarországon egyaránt működő települési önkormányzatokhoz

kötődik. Fő szervezője Komárom és Észak-Komárom (Komarno) városok önkormányzata. A két város együttműködéséből fejlődött ki a szélesebb területi szintű együttműködés, amely a két város környéki települési önkormányzatokat fogja össze. Mint látni fogjuk, megyei/kerületi szinten is van együttműködés, bár a szlovák kerületek önkormányzati funkcióval nem rendelkeznek, kompetenciáik lényeges korlátozottabbak a magyar megyékénél.

Intézményi dimenzió: Komárom-Esztergom megye együttműködési szándékainak a *Vág-Duna-Ipoly Eurorégió* ad keretet. A szervezet 1999-ben alakult, tagjai Szlovákiából Nyitra (Nitra) kerület, Magyarországról Komárom-Esztergom, Pest, Veszprém és Fejér megyék, így mintegy 24000 km²-re terjed ki, s 940 településén 2840000 lakos él (Budapest nem tag, csak Pest megye). Az alapítók Nyitra kerület, Komárom-Esztergom és Pest megye voltak, a másik két magyar megye 2000-ben csatlakozott. Az eurorégió központjának működtetését a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat vállalta magára, így az Tatabányán található. Az eurorégió szervezetében a hierarchia élén az Elnökség áll, amely a szerződő felek által delegált 3–3 tagú elnökségi csoportokból tevődik össze, s mandátuma 4 évre szól. Az elnöki tisztséget évenkénti váltásban a kerületi előljáró (Nyitra kerület esetében), illetve a megyei közgyűlési elnökök látják el, s az eurorégió képviselője a mindenkori Elnök feladata.

Az eurorégió munkaszervezete a titkárság, amely állandó jelleggel a Komárom-Esztergom Megyei Elnökségi Csoport mellett működik, s tagjai az elnökségi csoportok mellett működő titkárok, valamint a titkársági munkaszervezet. Az eddig leírt szervezet kiegészül ad hoc bizottságokkal és szakértőkkel, valamint az Éleslátók Tanácsával, amely 12 nagy tapasztalattal, tudással rendelkező, köztisztviselőnek örvendő polgárból tevődik össze.

Az eurorégió az alábbi stratégiai feladataihoz dolgoz ki programokat:

- Eurorégiós befektetési potenciál felmérése és projektgyűjtés
- Eurorégiós civil szféra- és kapcsolatépítés operatív program
- Eurorégiós Idegenforgalmi Program
- Eurorégiós Térségi Információs Rendszer (ETIR)
- EURO-EXPO, a regionális kapcsolatépítés programja, rotációs elven működő kiállítóhelyek, évente rendezett Expo.

Látható, hogy az intézményesített együttműködés keretei területi szempontból lényegesen meghaladják a funkcionálisan összetartozó területet. Jelenlegi programjai inkább a középszintű politikai kapcsolatokat erősítik, s jelenleg futó projektek (Polgárképző Akadémia, szoborállítás a Duna partján) a szervezet méreteihez és a megvalósítandó céljaihoz képest szerények, mind finanszírozásukat, mind hatókörüket tekintve.

Komárom és Komarno kapcsolata különleges. Valójában a magyarországi Komárom a határmegvonásnak köszönheti létét, mivel előtte maga a város az északi parton volt. A

déli part települése Újszöny volt 1896-ig, 1892-ben építették meg az állandó Erzsébet hidat, és akkor kapcsolták Újszönyt a nagy történelmi Komáromhoz.

A jelenlegi magyarországi Komárom önálló létezése ekkor kezdődött. Megszületett egy önálló városka, amit 1934-től neveztek el Komáromniak. Ekkor, állami kölcsönökből építették meg a közintézményeket, többek között a Városházát, iskolákat és a rendőrség épületét, valamint a templomokat. Családokat telepítettek át 1947-ben, s egész városrészeket alakítottak ki az északi oldalról származó lakosok. Így jött létre Kiskomárom, Kisszentpéter, ahová a Komáromszentpéterről áttelepültek jöttek.

A lakossági kapcsolatokat könnyítette, hogy a hetvenes évektől létezett a kishatárforgalom, ami lehetővé tette egy ideig a lakossági átlépéseket, de csak – egy ismeretlen szempontok szerint meghatározott kör – részére, a nyolcvanas években ez a lehetőség is megszűnt. Ekkor indultak az első hivatalos önkormányzati kezdeményezések. A nyolcvanas évek első felében a komáromi Városi Tanácsnak volt egy kísérlete, egy kezdeményezés, amely valamilyen együttműködés kialakítását szolgálta a szlovák oldali hivatallal, városi tanáccsal. Megfogalmaztak egy dokumentumot is a szándékukról. Beszámolók szerint a magyar megyei pártszerveknél akadt el a folyamat. Az intézmények ezzel szemben önállóan szervezték a kapcsolataikat. Az iskolák, kulturális intézmények kapcsolatban álltak egymással, lehetőség volt cserelátogatásokra, kulturális rendezvényeken való részvételre. Ezek a civil kapcsolatok tartalmasnak és tartósnak bizonyultak, a tanári karok azóta is jó barátságban maradtak, s mindmáig látogatják egymás rendezvényeit.

A rendszerváltás után a magyarországi Komárom polgármesterének első teendői között volt, hogy felvegye a kapcsolatot Komarnoval. Ez a kezdeményezés 1991-re öltött hivatalos formát, mikor deklarálták a testvérvárosi kapcsolatot. 1992-ben rendezték meg először a Komáromi Napokat, amely rendezvény azóta is az együttműködés demonstrációjának számít, de már nem az egyetlen a közös rendezvények sorában. Gyakorlatilag minden hónapban van valamilyen közösen szervezett, nagyobb volumenű esemény. A fent vázolt okok miatt a járási szinttel nincs élő kapcsolat, de más Komarno környéki településekkel (Izsa, Leányvár, Radvány) igen.

A két város fizikai közelsége automatikusan hozza magával a közös *intézményhasználat* lehetőségét. Magyarországon ezt egyedülállónak minősíthetjük. Ez a közös használat a kulturális kapcsolatokból nőtt ki. A komarnoi színház és kulturház lehetőségei lényegesen meghaladják a magyarországi oldalon található intézményekét, így nagyobb rendezvények lebonyolítására ott kerülhet sor. A következő lépés a Phare pályázat segítségével szlovák oldalon épülő szabadtéri színpad, amely szintén mindkét települést szolgálja majd. Az oktatásban is jelentősek a kapcsolatok szlovák oldalon művészeti iskola, Magyarországon zeneiskola működik, a két intézmény között szoros az oktatási kapcsolat. A komáromi gimnáziumba számos diák jár szlovák oldalról, nagy számuk miatt több évben külön osztályt kell indítani a számukra. Az oktatás kivételével a művelődés Szlovákiában önkormányzati feladat, így a kapcsolatok rugalmassága is ennek köszönhető. A továbblépés éppen ezért már bonyolultabb, s a közös terület- és

gazdaságfejlesztés meghaladja a másik oldalon lévő önkormányzat kompetenciáit. Ennek ellenére tervek már léteznek ezekre a témakörökre is. Jelenleg kezdeti stádiumban van a szoros területfejlesztési együttműködés kialakítása.

Térszerkezeti dimenzió. Mint már a bevezetőben említettük, a határrégiót összekapcsoló térszerkezeti vonalak történelmi léptékűek. A Nitra/Nyitra–Nové Zámky/Érsekújvár–Komárom közlekedési folyosó becsatlakozik a Duna északi és déli partján haladó Duna menti folyosókba (Budapest–Pozsony/Bécs/Prága vasútvonal, Észak-Komárom–Pozsony autót, Budapest–Bécs autópálya és vasút, valamint a dunai víziút). Így a két Komárom valóban mint egy multimodális közlekedési csomópont játszik szerepet a térség életében. A térszerkezeti vonalak gyenge pontja a határ, illetve a Duna átjárhatósága. Bár egyaránt található Komáromnál vasúti, vízi és közúti határátkelőhely, de az észak–déli forgalom túlnyomó többsége a közúti határátkelőhelyet használja. Ennek kapacitása viszont gyenge, részben az átkelőhely infrastruktúrája, részben a Duna híd áteresztőképessége miatt. Ebben a térségben mindenképpen szükséges lenne ezen kapacitások növelése, mivel az észak-komáromi folyami kikötő elérhetősége így lényegesen javulna magyar oldalról, amely mindkét fél számára hasznos lenne.

Gazdasági dimenzió: Komárom–Komárno olyan határ menti ikerváros, amelyből Európában is kevés van. Teljes mértékben szükségsszerű a területfejlesztési és -rendezési problémák közös megoldása. A két város között a kulturális és önkormányzati kapcsolatok terén kiépült sűrű kapcsolati hálónak a továbbfejlesztése a területfejlesztési kapcsolatok kialakítása. Sok közös cél van: a vízbázis hasznosítása, a hulladék-elhelyezés megoldása, közös turisztikai fellépés (Komárom városa adja a Komárom-Esztergom megyei vendégéjszakák 40%-át), a közös turisztikai, kulturális örökségek együttes kezelése (pl. a komáromi erőrendszer felújítására pályázatok benyújtása, majd ezek együttes hasznosítása, a termálvízkinccs hasznosítása, a magyar oldali Duna part hasznosítása, kikötőfejlesztés), a későbbiekben a közlekedés javítása a két város között.

Láthatóvá vált, hogy ehhez a városi önkormányzatnak szövetségeseket kell találnia. A területfejlesztési együttműködéseket elsősorban EU-s programokra, a Phare CBC és a SAPARD programokra alapozva valósítják meg. Ehhez az önkormányzati együttműködés önmagában kevésnek bizonyult, *kistérségi szerveződés* vált szükségessé. Komárom térségében már szinte valamennyi települési önkormányzat külön-külön felvette a kapcsolatot egy, a másik oldalon található önkormányzattal. A kistérség közös együttműködését a Pannónia Régia Fejlesztő Kht. intézi, amelynek tükörszervezete a másik oldalon is megalakult, Danubia Régia néven. 1998 októberében együttműködési megállapodást írtak alá. Az aláírók Komárom, Komárno és Dunaszerdahely (Dunajska Streda) polgármesterei voltak. Az *interregionális megállapodás* a „Pannónia Régia” Komárom–Bábolna Kistérségi Társulás és a „Danubia Régia” Komárno–Dunaszerdahely Kistérségi Társulás között jött létre.

Az együttműködés célja, a két térségben meglévő humán és monetáris erőforrások integrálása a közös programok érdekében. A feladatokat 10 pontban foglalták össze (rövidítve):

- a) Folyamatos információcsere, ehhez infrastruktúra biztosítása.
- b) A felek a térségek önkormányzatait a cél érdekében integrálják, elősegítik a két- és többoldalú együttműködések kialakulását.
- c) Közös pályázatokat, programokat dolgoznak ki.
- d) A felek kölcsönösen átadják egymásnak a gazdaságfejlesztést segítő szervezési, technológiai, oktatási rendszereiket és az alkalmazási tapasztalataikat.
- e) A térség szabad munkaerejének összehangolt alkalmazása egymás között külföldön és harmadik ország felé.
- f) A közös történelmi, kulturális örökség együttes kezelése, rehabilitációja.
- g) Térségi marketing munka.
- h) Danubia Régia munkaszervezet létrehozása a Pannónia Régia Kht. mintájára (azóta megtörtént).
- i) Közös regionális tanács létrehozása.
- j) A feladatok ellátására közös pályázatot nyújtanak be az EU és az Új Kézfogás Közalapítvány felé.

A gazdasági fejlődés és együttműködés másik fontos intézménye lehet a Komáromi Ipari Park. Az 1998-ban alapított területen már nyolc vállalkozás működik, amelyek közül a legjelentősebb a Nokia. Ez a vállalat már ma is alkalmaz szlovákiai munkavállalókat. A jövőben az Ipari Park szerepe mind a két oldal számára fel fog értékelődni, mivel várható, hogy mindkét oldalon jelentős foglalkoztatók vonulnak ki a területről. Magyar oldalon a MOL kíván felhagyni komáromi működésével, míg a szlovák oldalon a hajógyár küzd nehézségekkel. A gazdasági kapcsolatok kihasználására a közös tervezés tárgya egy logisztikai bázis kialakítása.

A szlovák–magyar gazdasági kapcsolatok élénkségét jelzi, hogy Komáromban 34 közös, szlovák tőkével (is) működő vállalkozást találunk 2001 elején, ami az összes magyarországi szlovák, illetve szlovák–magyar közös cég 10,6%-a (össz.: 321 cég). Igaz, ebből 26 kis tőkével működő Bt és 8 Kft, de jelenlétük, s a város méretéhez viszonyított számuk (ugyanaz a szám Győrben 22, Esztergomban 4) azt mutatja, hogy a szlovák–magyar határ menti gazdasági kapcsolatok egyik fontos centruma a város, illetve a várospár.

Láthattuk, hogy itt egy történelmi hagyományokra visszatekintő, összekapcsolódó határtérségről beszélhetünk. Továbbfejlesztésének fő akadályai egyrészt a határátlépés infrastruktúrájának hiányosságai, amely hiányosságot a schengeni határok bevezetése sem old meg (ha a két ország egyaránt EU-tag lesz), mivel a Duna átjárhatósága, a hidak hiánya az elsődleges probléma. További nehézséget jelent a Komarnoi járás egyre nehezebb gazdasági helyzete, amit elsősorban a Hajógyár felszámolása, illetve

átalakulása okoz. Jelentős, és nem térségi szinten megoldható probléma az együttműködési kompetenciák hiánya, vagyis az a tény, hogy a két város vezetése nem tudja olyan mértékben összekapcsolni a két város funkcióit, infrastruktúráját, amennyire szeretné, s amennyire azt a földrajzi közelség logikája megkívánná (pl. közös ivóvízbázis-használat, közlekedés, vízrendezés stb.). Hasonlóan kompetencia problémákkal küzd a középszint intézményesített együttműködése is, amely így nem tudja betölteni hivatott szerepét. E problémák áthidalásának eredménye lehet, hogy ebben a térségben alakulhatna ki Magyarország határai mentén egy szervesen fejlődő határrégió.

4.3.3. Esztergom–Párkány–Ipoly mente potenciális határrégió

E határrégió kialakulása lényegesen hátrébb áll a fejlődésben, mint az előzőekben említettek. Hátránya az összeköttetés hiánya, amely hátrány az Esztergomot Párkánnyal (Sturovo) összekötő híd újraépítésével részben el fog hárulni. Jelenleg létező térségi kapcsolatok Esztergomot és kistérségét köti össze a Duna bal oldalával, valamint az Ipoly két oldalán található területeket, tehát megindult egy határrégió formálás mind dunántúli, mind az észak-magyarországi oldalon. A különállás tehát nem az államhatár, hanem a Duna elválasztó szerepéhez köthető. A két terület, Esztergom–Párkány térség és az Ipoly mente határrégióvá válása hasonló folyamat, mint egy hármashatár esetében, hiszen itt a délnek forduló Duna alkotja a harmadik határt. A közös érdekeltség megteremtése az Esztergom–Párkányi híd feladta lesz, mivel így lehetőség van egy, az Észak-Dunántúl Duna menti fejlődő területének összekötésére Észak-Magyarországgal, Szlovákián keresztül, Budapest elkerülésével. Ez az a térszerkezeti logika, amelynek mentén a jövőben kialakulhat az egymásra utalt határrégió. Ezért tekintjük az amúgy minden téren élesen elválasztott két területet potenciálisan közös régiónak.

Politikai dimenzió: a térség politikai előnye, hogy a Mária Valéria híd felújítása jelentős politikai tőkét jelent mindkét ország vezetősége számára, s a két ország közötti kapcsolatok normalizálásának szimbólumává vált. Kérdés, hogy a sürgető politikai akarat mennyire átgondolt terveket eredményezett, s hogyan épül ki a hídra ráhordó infrastruktúra a két oldalon, vagy a politikai szimbólum megvalósításával leáll a fejlesztés, s a híd jelentősége lokális marad. Mindenesetre alaptétel, hogy az infrastrukturális elem létrejötte meg fogja teremteni a saját használatát, s így a bővítése érdekében fellépő erőket. Hasonlóan politikai remény a Duna vízrendezésének kérdése. A nagymarosi gát kiépítésének és felhagyásának kapcsán felmerült problémák mind a Duna, mind a belé torkolló Ipoly szabályozása és környezetvédelme érdekében megkövetelik a szakpolitikai és szakmai kapcsolatok rendezését és leválasztását a két ország közötti politikai vitákról.

Intézményi dimenzió: az intézményesített kapcsolatok a tárgyalt térségben három szervezetre is kiterjednek. A nyugati oldalon a Vág–Duna–Ipoly Eurorégióra, amelyet már bemutatunk az előző részben. A keleti oldalon hasonló területi lefedettséggel két eurorégió is működik.

A *Neogradiensis Eurorégió*t Nógrád megye kezdeményezésére alakították ki 2000-ben, Losonc/Lucenec központtal. A megye partnerei a Nagykürtösi, Losonci és Poltári járások, így nagyrészt az eurorégió a történelmi Nógrád/Novohrad megye területére terjed ki. A működtetés jogi formájának tisztázása érdekében hozták létre a Neogradiensis Eurorégió Egyesületet. Legfőbb szerve a közgyűlés, a belőle választott elnökség és felügyelő bizottság, valamint a munkabizottságok.

Az *Ipoly Eurorégió* 1999-ben jött létre, s valójában két szervezetből áll: Magyarországon az Ipoly Eurorégió, míg Szlovákiában az Ipelsky Euroregion, amelyek szövetségként működnek együtt, s céljuk, hogy egy közös szervezetet alakítsanak ki. Két központja van: Balassagyarmat és Sahy/Ipolság. Az érintett terület Magyarországon a salgótarjáni, szécsényi, balassagyarmati, rétsági váci és szobi kistérség területe, míg Szlovákiában az Ipolysági, Nagykürtösi, Korponai, Losonci, Rimaszombati, Selmezbányai, Zselízi járás területe, valamint az Érsekújvári járás Ipoly menti településeinek területe. Tagjaik települések (Szlovákiában 45, Magyarországon 49), s civil szervezetek (Ipoly Unió, Ipelska Únia, Göncöl Alapítvány, Tölgy Természetvédelmi Egyesület¹³), valamint a Bükki Nemzeti Park és a Szlovák Tudományos Akadémia. A tagok összetételéből is látszik, hogy a Szövetség tevékenysége jelentős részben az Ipolyhoz kapcsolódó természetvédelmi feladatok köré kapcsolódik. Szervezeti felépítésük hasonló a többi eurorégióéhoz (közgyűlés, elnökség, titkárság).

Lakossági és civil dimenzió: a keleti rész civil és önkormányzati együttműködéseit az Ipoly Eurorégió integrálja intézményesített formában. A nyugati területen a komáromihoz hasonló modell alapján működnek együtt Esztergom és Párkány, valamint a környező települések. Esztergomnak 1992 óta van testvérvárosi kapcsolata Sturovóval (Párkány), elsősorban kulturális téren. E kapcsolatot erősítették meg 2000. május 15-én a két város között egy kistérségi létrehozására vonatkozó megállapodással. Az elképzelés továbbfejlesztéseként egy együttműködési megállapodás született 2000. október 13-án a két város, az Esztergom–Nyergesújfalu Kistérségi Fejlesztési Társulás és a Párkány központú Déli Régió között. E megállapodás 40 településre vonatkozik, a két kistérség 33 településére, valamint további 7, csatlakozott, a társulásokon kívüli településre. Civil szerveződésként 2000 júniusában megalakult a Párkány–Esztergom Baráti Társaság, amelyet egy civil szerveződés és magánemberek hoztak létre.

Térszerkezeti dimenzió: a térség kialakulásának logikáját a bevezetőben említett térszerkezeti lehetőségekhez kötöttük, így ezt itt nem ismételjük meg. E közlekedési kommunikációs folyosó kialakulása Magyarország két területe között – szlovák területen át – jelenleg infrastrukturális akadályokba ütközik, egyrészt az esztergomi híd hiánya, másrészt a Nógrád megyei határszakasz rossz áteresztőképessége miatt (a letkési határátkelő, és a rávezető szlovákiai utak állapota rossz). Így a Mária Valéria híd felépítése mellett ezek fejlesztése szükséges lenne. Ha mindkét ország csatlakozik az

¹³ Környezetvédelmi és természetvédelmi szervezetek

EU-hoz, úgy természetesen nem a határátkelők kapacitása jelent problémát, de a határhoz közeli utak minősége továbbra is akadályozó tényező marad, elsősorban a szlovák oldalon, de Magyarországon is szükséges a Budapest–Vác között jó minőségben kiépült út fejlesztésének folytatása a nógrádi megyeszékhely irányába.

Gazdasági dimenzió: a gazdasági összekapcsolódás elsősorban a térség nyugati felén reális, mivel a keleti rész mindkét oldala súlyos munkanélküliséggel küzd. Esztergom térségében megfogalmazódott egy közös területfejlesztési koncepció kidolgozásának szándéka, idegenforgalmi programcsomag összeállításának, környezetvédelmi együttműködésnek, közös nemzetközi pályázatok készítésének igénye is. A gazdasági együttműködés terén bázisul szolgálhat az Esztergomi Ipari Park. A térséghez kapcsolódhat a szlovák–magyar kereskedelmi kamara kezdeményezésére létrehozott *Szilikát Vállalkozási Övezet*, amely a kormány támogatását élvezi, s térségben fellelhető ásványi anyagra, az üveggyártás alapanyagául szolgáló szilikátra épülne. A fejlesztési program tartalmazza a szilikát kitermelését, feldolgozását, kutatóintézet létrehozását, az infrastruktúra fejlesztését. Ezen az alapon a keleti rész gazdasági érdekeltsége is fejlődésnek indulhat. Egyébként a határon átnyúló vállalkozási aktivitás csekély a magyar határtérségben Esztergomban 4, Vácon 3, Balassagyarmaton 4, Salgótarjánban 8 közös cég működik 2001-ben.

Láthattuk, hogy eltérő jelleggel ugyan, de megvannak a közös érdekeltségek a terület egészén. A közös régió kialakítása még várat magára, mivel ennek térszerkezeti és infrastrukturális feltételei jelenleg nem adóttak, de a fejlesztések irányát látva elképzelhetőek. Az intézményesített együttműködések is alkalmazkodnak ehhez a kettéosztottsághoz, bár szlovák oldalról nézve sokkal inkább szembeűnő Magyarországon a Duna által elválasztott terület egysége, mint hazánkból. A határon átnyúló fejlesztések így Magyarország területi kohézióját is erősíthetik a térségben.

4.3.4. A Miskolc–Kassa fejlődési tengely és térsége

A terület ipari és vonzáskörzeti kapcsolatai hosszú múltra tekintenek vissza, s ez az egymásrautaltság megmaradt. Kassát és Miskolcot a két kormány politikai okokból és gazdasági szükségszerűségből is a két ország ipari központjává fejlesztette az elmúlt évtizedek során, bár a recesszió, a gazdasági struktúraváltás mindkét területet sújtotta, a közös érdekeltségek megmaradtak.

Politikai dimenzió: a Miskolc–Kassa kapcsolat elsősorban politikai-kulturális elemekből tevődött össze az elmúlt évtizedben. Ennek egyik látványos megnyilvánulása volt a két város ünnepének egybeesése (Kassán május 7-én, Miskolcon május 11-én van a városünnep, ahová hivatalos a másik város polgármestere is). A két város színházai (a miskolci Nemzeti Színház és a kassai Thália) kölcsönösen vendégszerepeltek egymás intézményeiben. A 2000 júniusában megrendezett nemzetközi színházfesztiválnak a kassai szlovák színház (a Divadlo) is ünnepelt résztvevője volt. A két város közös kiadású kétnyelvű könyvben mutatkozott be stb. A kapcsolatokra nagy hatást gyakorolt a szlovák belpolitika változása, illetve ezen belül az a jelenség, hogy Kelet-Szlovákia,

azon belül Kassa városa és annak főpolgármestere a pozsonyi kormánnyal szemben demokratikusabb nézeteket képviselt. Ez megmutatkozott az Európai Unióról való megnyilatkozásaikban és a nemzetiségi politikáról vallott felfogásukban is. Ennek demonstratív megnyilvánulása volt a kassai főpolgármester és a miskolci polgármester rendszeres találkozója, ahol egyre markánsabban esett szó a két város közötti kapcsolatok fejlesztési lehetőségeiről (Mezei 2000).

Ezeket a kapcsolatokat lendítette ki a reprezentáló szakaszból a gyakorlati lépések irányába Miskolc 1996/97-ben készülő városstratégiája, amelyben a fő célok között megfogalmazták, hogy az Unióhoz való kapcsolódás érdekében legyen Miskolc eurorégiós központ. Azonban az is világos volt az előterjesztők előtt, hogy az az előnyös, ha a két város a régiós együttműködésekben nem vetélytárs, hanem együttműködő partner lesz, hiszen mindkét település egyedi és közös érdeke is egybeesik az eurorégiós szándékokkal.

Térszerkezeti dimenzió: a térszerkezet alátámasztja itt is a közös határrégió kialakulását. A Miskolc–Kassa vonal erős közúti, vasúti tengely, amelynek további fejlődése várható az M3 autópálya kiépítésével, s folytatásával Miskolcon keresztül Kassa irányába. Ezzel Magyarországon egy új dinamikus tengely látszik létrejönni Budapesttől keleti irányba kiterjedően, amely összekapcsolódik Kelet-Szlovákia alulfejllett térségéből kiemelkedő dinamikus kassai területekkel.

Intézményi dimenzió: 1997. május 7-én Kassán, illetve május 11-én Miskolcon került sor annak a keretegyezménynek az aláírására, amely a jószomszédi kapcsolatot rögzíti a két város vonatkozásában. Az egyezményben azonban már szövegszerűen szerepelt az eurorégió létrehozása is mint cél. Mivel Magyarország az EU-csatlakozást illetően előnyösebb helyzetben van, mint Szlovákia, Kassának és a Kassa kerületnek is előnyös az együttműködés. A két fél közös érdeke miatt könnyű volt elérni, hogy közösen hozzanak létre egy eurorégiót.

Ezek után 1999-ben került sor akkor már négy fél részvételével a megbeszélésre. A felek: a Kassai kerület (ez négy járást foglal magában), Kassa város, Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc város. (A kapcsolatokban a rövid szünetet a szlovák belpolitikai élet nagy változásai okozták, amikor is Kassa főpolgármestere, Rudolf Schuster a Szlovák köztársaság elnöke lett. Az új kassai főpolgármester is híve azonban a két város együttműködésének.) A két város ettől az időtől kezdve egy-egy referenst alkalmaz a mindennapi ügyek vitelére, valamint a két fél 5–5 főt delegált a keretegyezmény és az azt követő eurorégiós szerződés előkészítésére. A tíz tagú szlovák–magyar konzultációs bizottság feladata az volt, hogy koordinálja a kijelölt feladatokat és ellenőrizze azok végrehajtását. Ezeket a feladatokat a keretegyezmény a következőképpen fogalmazza meg: a születőben lévő eurorégió fejlesztési programokat valósítson meg a régió vonzóbbá tétele érdekében a vállalkozások és az idegenforgalom terén, fejlessze az oktatási és a kulturális együttműködést, terjedjen ki ez a tevékenység a környezetvédelemre, a humanitárius és a szociális területre, a közös kulturális örökség

és a nemzeti kultúrák megőrzésére, a közös területfejlesztési programokra és a közlekedés fejlesztésére.

A konzultációs csoportoknak egy-egy társelnöke van, kifelé egyforma jogosítvánnyal. A tagokat és a társelnököt a szerződő felek állami és önkormányzati szervei nevezik ki. (A magyar oldalon ez csak az önkormányzati oldal delegálási jogát jelenti, az állam nem szól bele a tevékenységbe, mert az összhangban van a hazai és a nemzetközi törvényekkel és szerződésekkel.) A konzultációs csoportok feladata a szerződő felek közötti koordináció és konzultáció biztosítása, a kapcsolattartás, az információk biztosítása, az előterjesztett tanulmányok, javaslatok elbírálása. A határozatok konszenzussal születnek, és ezekről a határozatokról jegyzőkönyv is készül. Legalább évente kétszer üléseznek, a központ felváltva Kassa és Miskolc. A dokumentumok annak az államnak a nyelvén készülnek, ahonnan származnak. A szerződéshez más önkormányzatok, állami intézmények, egyéb jogi és természetes személyek is csatlakozhatnak.

Ezeknek a feladatoknak a végrehajtását Miskolcon rábízta egy szervezetre, a Miskolc–Kassa (Kosice) RÉGIÓÉRT kht.-ra. Ennek a kht.-nak csak magyar tagjai vannak, a megyei önkormányzaton és Miskolc városán kívül Tiszaújváros és Nyékládháza, valamint néhány vállalkozás. Céljai összhangban vannak a keretszerződéssel, mert az autópálya megépítése, üzemeltetése és karbantartása mellett az euroatlanti integráció elősegítése (pályázatok) a feladatuk. E szervezet révén kerültek be a gazdasági érdekek az eurorégió tevékenységébe. A tervek között szerepel még a Miskolc–Kassa közötti gyorsvasút megépítése is, amely a kassai repülőtér és Miskolc között könnyítené meg a közlekedést. Logisztikai központokat terveznek mindkét városban, a kassai vasműre támaszkodva, és az áruforgalom könnyítése érdekében elkészítik a széles nyomtávú vasútvonal tervét is. A támogatási források megléte az eurorégió brüsszeli bejegyzésétől függ.

Az Európai Unió által nyújtott új lehetőségek kihasználása érdekében alakították meg a Kassa–Miskolc Eurorégiót 2000 májusában. A szervezet létrehozásakor a két város polgármestere mellett a két megye elnöke is az aláírók között lesz. Ezzel juttatják kifejezésre, hogy nemcsak a két város ügyéről, hanem annál szélesebb terület (Borsod-Abaúj-Zemplén megye és a Kassa kerület) együttműködéséről is szó van. Ezért a szerződés tartalmazza is, hogy a két megye területe (14 ezer km²), lakossága (1.470.000 fő), falvai (796) és városai (34) együttesen legyenek részei az eurorégióknak, de hangsúlyozza, hogy a régió nyitott és változtatható. A szerződéstervezet kizárja a nemzetek feletti és az államok feletti szerveződés lehetőségét, mert a horizontális kapcsolatrendszer mellett áll ki (Mezei 2000).

Látható, hogy a Miskolc–Kassa Eurorégió valóban a funkcionális térségből indul ki, s annak közös fejlődését szolgálja, így várható, hogy a határrégió valódi fejlesztő szervezete legyen.

A gazdasági kapcsolatok dimenziója már benne foglaltatik az előzőekben. Itt csak annyit tennénk hozzá, hogy Miskolc esetében élénkül a szlovák tőke aktivitása részben a Vasmű megvásárlásával és üzemeltetésével (amelynek a saját problémái természetesen megvannak), de a városban ezen kívül még 15 szlovák–magyar cég működik (2001. január, míg 1996-ban számuk 8 volt), ami észak-magyarországi viszonylatban nagy számnak mondható (összehasonlítva az eddig tárgyalt észak-magyarországi városokkal), s 15 cégből 11 Kft., s csak 4 működik Bt. formában.

A tárgyalt térségben tehát szervesen kialakuló határrégió fejlődésének lehetünk tanúi. Hasonlóan szerves és szükségszerű a fejlődése, mint a két Komárom körül kialakuló területnek, csak területi dimenziója, s gazdasági realitása más. Fejlődésének elősegítése a közúti és vasúti összeköttetés javításán keresztül valósulhat meg.

4.3.5. Záhony és térsége

Magyarország északkeleti határai mentén rövid szakaszon belül három országgal is határos. E terület rendkívül periférikus helyzete mind a magyar, mind az ukrán (Dancs 2000; 2001), mind a román (Baranyi 2001) és szlovák oldalon nagyon megnehezíti a határrégió kialakulását. A kapcsolatok elsősorban Magyarország és a szomszédos országok között működnek, míg azok egymás közötti kapcsolatait a szlovák–ukrán viszonylatú vízumkényszer, és a román–ukrán viszonylatban az átkelők hiánya akadályozza. Ezek fejlődésére, három- vagy négyoldalú határrégió kialakulására egyelőre nem látszanak reális lehetőségek, bár néhány intézményi együttműködés szorgalmazza azt. Elsősorban magyar–ukrán viszonylatban nagyon erős a határon átnyúló kapcsolatok kriminális jellege (Dancs 2001), ami a határ átjárhatóságát a javuló infrastrukturális adottságok ellenére is rontja, mivel az államok védekezésképpen a határátlépés ellenőrzését erősítik, valamint az illegális kapcsolatok hasznából túl sokan kérnek részt, ami a határ elzártságát, kriminalitását tovább fokozza. Ezért összekapcsolódó térségként valójában Záhony térsége tűnik elő, ahol logisztikai, gazdasági logika mentén szerveződnek a határon átnyúló kapcsolatok.

Politikai dimenzió: az országok közötti kapcsolatok javulónak mondhatók, de ez a javulás területi hatósági szereplők hozzáállására kevés hatással bírnak, különösen Ukrajnában, ahol az állam rendkívül gyenge lábakon áll, s a területi irányításnak a kompetenciái sincsenek teljesen tisztázva (Dancs 2001). A határok átjárhatóságát, különösen ukrán viszonylatban az EU bővítés rontani fogja, különösen erős hatása lesz az illegális és féllegális kapcsolatok tömegére. Románia esetében lehetőség van arra a 2001. áprilisi sajtóhírek szerint, hogy a magyar csatlakozásig az EU-val szembeni vízumkényszerét eltöröljék. A schengeni határok bevezetése Záhony pozícióját tovább fogja javítani, hiszen az EU egyik legkeletebbi, Oroszország felé vivő átrakó kapuja lesz. (Összesen három ilyen, az eltérő vasúti rendszereket összeköpcsolő állomás van Európában). Az 1992. évi adatok szerint Kárpátalja lakossága 1281,4 ezer fő volt, amiből 77,6% ukrán, 12,8% magyar, 4% orosz és 2,2% román nemzetiségű. A nemzetiségek elterjedési területére jellemző, hogy a magyarság zömében a Kárpátok

előterében, a magyar határ közelében él (Sebők 1998). Érdekes jelenség, hogy az általános szegénység mellett a magyarországi kapcsolatok csábító erővel bírnak, s így az ukrán (rutén) lakosság is igyekszik gyermekeit magyar iskolába járatni, s a magyar nyelvet megtanulni (Éger 2000). Ezek a kapcsolatok a határ nyitottsága felé hatnak, bár vélhetően ezen a határszakaszon lesznek a legsúlyosabbak a következményei a schengeni normák bevezetésének.

Térszerkezeti dimenzió: Záhony térsége kapujellegénél fogva eleve kedvező térszerkezeti helyzetben van. Az ország egyik legfejletlenebb részében a záhonyi kistérség a leginkább fejlődő terület, az országos átlagot többszörösen meghaladó megyei munkanélküliségi mutatók mellett az országos szint alatti munkanélküliséget képes elérni (5%). Ez a fejlődés a közlekedési tengelyek mentén tovább gyűrűzik az ország belseje felé (Balcsók 2001). Ez a térszerkezeti vonal az autópálya és vasútfejlesztések kapcsán tovább fog erősödni a közeljövőben, s európai szerepe is nőni fog.

A lakossági dimenzió egyik alapvető jelensége bevásárló turizmus, de itt ennek sokkal nagyobb a jelentősége a határ mentén élők megélhetésében. Sok kárpátaljai család részére, de számos magyarországi részére is alapvető jövedelemforrás a batyus kereskedelem és az üzemanyag csempészet. Az ukrainai nehéz életkörülmények miatt sokan próbálnak meg Magyarországon munkához jutni, letelepedni. A képzett és fiatal népesség elvándorlása olyan mértékű, hogy az ukrán oldalon ez a későbbi fejlődést is veszélyezteti (Dancs 2000). A schengeni egyezmény bevezetése talán ezt a határunkat fogja a legérzékenyebben érinteni. Ukrajna biztosan a vízumkötelezett országok közé fog tartozni, s így az amúgy is nehéz helyzetben lévő, határ menti népesség létalapját jelentő határon átnyúló kapcsolatok, kereskedelem megszakad, vagy jelentős mértékben korlátozva lesz.

Gazdasági dimenzió: erre a dimenzióra rányomja bélyegét, hogy a legális kapcsolatok mellett a határ menti viszonyokra jellemző kriminalitás. A határ mindkét oldalán kormányzati törekvés mutatkozik a gazdasági terek összekapcsolására. Ukrajnában létrehozták a *Kárpátalja Különleges Gazdasági Övezetét* Ungvár–Munkács–Beregszász térségében, s itt a befektetni kívánóknak a helyi államigazgatással kell szerződést kötniük kiejvi típusszerződések alapján (Dancs 2001). Magyar oldalon 1995-ben hozták létre a *Záhony és Térsége Vállalkozási Övezetét*.

1993-ban létrejött a Kárpáti Kamarák Együttműködési Szerződése, amelyben az ungvári és lemergi (UKR), a kassai és nagymihályi (SK), rzeszowi (P), a nagyváradi (RO), és észak-magyarországi kereskedelmi- és iparkamarák vezetői nyilvánították ki együttműködési szándékukat. A gazdasági kapcsolatok legfontosabb fóruma Kárpátok Határmenti Gazdaságfejlesztési Szövetsége, amely 1994-ben jött létre, s tömörítette a hármas- illetve négyes határ mentén tevékenykedő gazdaságfejlesztő, vállalkozásfejlesztő szervezeteket. Tagjai a Nagykaposi Vállalkozásfejlesztési Központ (Szlovákia), a Magyar Értelmiségi Kárpátaljai Közösségének Gazdaságfejlesztési Társasága (Ukrajna) és a Zempléni Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány

(Magyarország). A kezdetek után tovább bővült a szövetség Szlovákiában járási hivatali, a kassai Kereskedelmi és Iparkamarai vezetők is a szervezet tanácsának tagjai lettek

A szlovák határtérsséggel szemben az ukrán vállalkozói aktivitás rendkívül nagy a térségben, hiszen az ő számukra a nyugat kapuja vagyunk. 2001 januárjában Magyarországon 1110 ukrán részvétellel működő cég volt bejegyezve. Területi elhelyezkedésük igazolja Záhony és térsége gazdasági szerepét a határ menti kapcsolatokban. Budapest után (392 db) a legtöbb ukrán tőkével (is) rendelkező cég Záhonyban (138), s a 4.sz. út mentén továbbhaladva Kisvárdán (68) és Nyíregyházán (179) található 2001 elején. Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megye többi városában csak egy-két ukrán érdekeltségű vállalkozással találkozhatunk (kivéve Debrecen, ahol 22 db a számuk).

Intézményi dimenzió: Az intézményesített együttműködések törekedtek a több országot átfogó szervezet kialakítására. Intézményi együttműködésként az egyik legrégebbi magyar részvétellel működő eurorégióról beszélhetünk a térségben, a Kárpátok Eurorégióról, amely szintén 1993-ban jött létre. Területe, amely öt ország térségeit fogja át, mára 150000 km²-re bővült. 1994 óta, a Kárpátok Eurorégió céljaitól elkülönülten működik a Kárpátok Eurorégió Fejlesztéséért Alapítvány, s a gazdasági növekedéssel, a határon átnyúló tevékenységekkel kapcsolatos programokat támogat. Szervezeti felépítésére jellemző az euroregionális rendszer: régiótanácsból, annak elnökéből, ügyvezető igazgatóból és titkárságból, valamint munkabizottságokból áll (Ludwig-Süli-Zakar 2000). Az eurorégió hatalmas mérete azonban olyan nagy területet fog át, amely nem nevezhető funkcionális határrégiónak semmi esetre sem, így bár támogathatja annak kialakulását, de a célja más. A különböző határszakaszokon meg is indult a szétdarabolódása, s a szereplők külön-külön kis intézményi együttműködések hoznak létre. Így határozták el az érintett területek vezetői 2000-ben az Interregió együttműködés megalapítását. Résztvevői Szabolcs-Szatmár megye, Kárpátalja körzet és Satu Mare megye. Ennek az együttműködésnek célja, hogy a fejlődést a hármashatár térségre terjessze ki, s szorgalmazza az ukrán-román határ átjárhatóságának javítását, a határátlépés feltételeinek megteremtését.

E kis méretű határtérség a gazdasági egymásrautaltság és a kapu jelleg logikáján együttműködő határtérséggé válhat, ehhez azonban még számos feltétel szükséges. Elsősorban az ukrán oldal katasztrofális gazdasági állapotának javulása, amelynek során az illegális szféra aránya csökkenhet. Másrészt a kiépített határátkelési infrastruktúra mellett a korszerű elérés fejlesztése is szükséges. Nagy kérdés az EU-csatlakozás utáni továbbfejlődés. Gazdasági értelemben kedvező helyzetbe kerül ugyan Záhony és térsége, de a határ elzártsága erősödni fog. A térség esetében fontos feladat hárul a funkcionális teret lefedő intézményi együttműködésre (Interregio), amely a területi szereplők igényeit koordinálva készíthet térségfejlesztési javaslatokat, hogy a Záhonyba tapasztalható fejlődés ne csak a megye egy szűk sávját érintse Szóbeli információból tudjuk, hogy a külügyminisztérium a szovjet utódállamokkal foglalkozó területi

főosztálya belekezdett egy, az ukrán–magyar határtérségre kidolgozandó fejlesztési koncepció szervezésébe. Ez a tevékenység azonban nem váltja ki a helyben működő, határon átnyúló intézményi struktúra tevékenységét.

4.3.6. A Debrecen–Nagyvárad és térségük

A román–magyar határ mentén kialakuló kapcsolatok egyik természetes kerete a bihari együttműködési terület. Két nagy városa, Debrecen és Nagyvárad (Oradea) kapcsolata a térség két, természetes centrumtelepülésének városi együttműködése lehet (Golobics 1996). E két város köré alakulhat ki a bihari térség kisebb központjainak funkcionális hálózata, úm. Berettyóújfalu, Biharkeresztes. Ennek megfelelően megindultak mind a városi, mind a térségi együttműködések kialakítására irányuló törekvések.

Politikai dimenzió: A kilencvenes évek első felében Románia készsége az együttműködésekre lényegesen kisebb volt, mint manapság. Ezt jelezte az a tény is, hogy a Kárpátok Eurorégióban a területi szereplők akarat ellenére nem tudtak a román megyék bekapcsolódni az első években. Később a román területfejlesztés és regionális politika átalakításával és decentralizációs törekvések megfogalmazásával (1997)¹⁴ lehetőség nyílt a területi szintek (megyei önkormányzatok) nemzetközi kapcsolatainak kialakítására. Másrészt Románia számára Magyarország partnersége kulcsfontosságú az euro-atlanti csatlakozáshoz, vagyis a NATO és EU-tagság mielőbbi elnyeréséhez. Ugyanakkor ez a törekvés elsősorban a nemzeti politika szintjén jelenik meg, s ellentétben a szlovákiai diplomáciai törekvésekkel kevésbé hangsúlyozza a szubnacionális szintek együttműködését. Ebben a térségben azonban a kilencvenes évek elején (Kárpátok Eurorégió) és a kilencvenes évek második felében (Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió) már megtörténtek az első paradiplomáciai lépések a térségi kapcsolatok fejlesztése érdekében.

Térszerkezeti dimenzió: A térség együttműködése egyértelműen térszerkezeti logikára vezethető vissza. Mindkét város a határ megvonása miatt természetes vonzáskörzetének jelentős részét elvesztette. Debrecen az észak-bihari terület romániai felét, míg Nagyvárad a közép- és dél-bihari terület Magyarországon maradt részét. A térszerkezeti logikát igazolja még a Közép-Bihar és Nagyvárad esetében Budapest–Püspökladány–Nagyvárad–Kolozsvár–Bukarest közlekedési tengely jelenléte is.

Intézményi dimenzió: a Kárpátok Eurorégió monstruózus szervezetére elsőként ez a terület reagált egy kisebb, a funkcionális határrégiót inkább megközelítő szervezet kialakításával. Ez a Bihar–Bihar Eurorégió, amely a két megye kapcsolatát szervezi intézményi keretek közé. A Bihar–Bihar Euroregionális Szervezet létesítéséről a MTA RKK ATI Debreceni Csoportja készített hatástanulmányt 2000-ben. 2001 áprilisának végén került sor a szervezet megalakítására (Baranyi 2000).

¹⁴ Románia 1996-ban csatlakozott a madridi konvencióhoz, amit a belső jogrend változásai is követtek (Rechnitzer 1999).

A két város és a két várost körülvevő önkormányzatok együttműködései már léteznek. A Debreceni Agglomeráció Önkormányzatainak Településfejlesztési Társasága Nyújtott szakmai segítséget a Nagyvárad környéki települések hasonló szervezetének kialakításához. A Közép-Bihari Önkormányzatok Területfejlesztési Társulása tart fenn kapcsolatokat Nagyvárad önkormányzatával.

Gazdasági dimenzió: a határrégió gazdasági kapcsolatai elsősorban a bevásárló turizmusra, a feketemunkára és a kisvállalkozói kapcsolatokra épülnek. A bevásárló turizmus és a feketemunka elsősorban Romániából Magyarország felé irányul. A határtérség vállalkozóinak együttműködése mindkét irányba működik. A Hajdú-Bihar megyei Ipari és Kereskedelmi Kamarának Nagyváradon van kirendeltsége. A romániai vállalkozók aktivitása Magyarországon magas. 2001 elején 1953 cégben volt román tőke. A környező országok magyarországi beruházásait vizsgálva elmondhatjuk, hogy a Romániából érkező vállalkozók elsősorban Budapestet preferálják¹⁵, kevésbé a határtérséget. Ennek nyilvánvaló oka, hogy a Magyarországon céget alapító romániai vállalkozók nagy része az ország belső területein elhelyezkedő magyar többségű területekről kerül ki, s számukra Magyarországon a főváros, s nem a határtérség a cél. Az általunk vizsgált térségben csak töredéke jelentkezik ezeknek a cégeknek. Debrecenben 43 db, míg Berettyóújfaluban 4, Biharkeresztesen 1 román részvételű céget tartottak nyilván 2001 elején. A határ menti elhelyezkedés előnyeinek kihasználására jött létre 1998-ban a Bihari Vállalkozási Övezet Biharkeresztes, Berettyóújfalú, Derecske és további 28 kistelepülés részvételével. Nem titkolt célja, hogy a már említett Berettyóújfalú–Biharkeresztes–Nagyvárad nemzetközi közlekedési tengely lehetőségeit kihasználva egy fejlődési pályára állítsa a térséget. A 2000-ben készült el a magyar-román határ menti térség fejlesztési koncepciója, mely a gazdaságfejlesztési pólusok határon átnyúló fejlesztésének koordinálását tartja a vállalkozási övezet legfontosabb feladatának (*A magyar–román ... 2000*).

A tárgyalt térség a román–magyar határ természetesen kialakuló határrégiója lehet a közeljövőben. Ehhez adottak térszerkezeti és intézményi feltételek, hiányzik azonban a vállalkozói aktivitás. Ennek növekedése erősítheti meg a szervezettel kialakított kapcsolatokat, s teremtheti meg a határrégió gazdasági alapját. Az eltérő gazdasági szerkezet (bauxitfeldolgozás, vegyipar Nagyváradon, élelmiszeripar Debrecen térségében) és a gyenge gazdasági élénkülés miatt nehéz a kisvállalkozásoknál nagyobb egységek funkcionális együttműködésére számítani, ezért elsőrendű lenne az együttműködő kisvállalkozások, kis- és közepes cégek további ösztönzése a határon átnyúló kapcsolatok kialakítására.

4.3.7. A román–magyar–jugoszláv hármashatár térség

A szlovák–magyar–osztrák hármashatár térséghez hasonló adottságokat mutat ez a régió is: fontos európai folyosó halad keresztül a területén, viszonylag jó helyzetű térségek

¹⁵ Az 1953 román részvételű cégből 1113 található Budapesten, ami a környező országok hasonló adatait összehasonlítva azt mutatja, hogy a Romániából érkező vállalkozók a leginkább Budapest-orientáltak.

találkoznak egymással, fontos városok hálózata található a keretei között. Lényeges különbség azonban, hogy az infrastruktúra és a fejlődés dimenziói mások, jónak csak a délkelet-európai térben nevezhetők. A városhálózat eltérő sajátossága, hogy itt nem vonzáskörzeti és hierarchikus egymásrautaltság működik (mint Bécs és Győr között), hanem többé-kevésbé egyenrangú városok funkcionális kapcsolatai. (Szeged, Arad, Temesvár, Szabadka, Újvidék).

Politikai dimenzió: A kilencvenes évek háborúi és az embargó kapcsán a háromoldalú együttműködés nehezen volt megvalósítható, s a politikai viszonyok javulása Jugoszláviával elősegíthetik a román–magyar kapcsolatok mellett a Jugoszláviával kialakítandó két- és háromoldalú kapcsolatok fejlődését.

Térszerkezeti dimenzió: a határtérség összekapcsolódását szolgálja az a tény, hogy erre halad át a Budapestet Nagyszebenen át Bukaresttel, valamint Temesváron át Bulgáriával összekötő közlekedési folyosó, valamint a terület nyugati részén a Budapestet Belgráddal, s így a Balkán országaival összekötő, nagyrészt autópályának kiépített közúti, valamint vasúti közlekedési tengely. Ennek fejlesztésére magyar részről autópálya és gyorsforgalmi út építése valósul meg, román részről a Maros völgyében vezető út rekonstrukciója (ami már önmagában jelentősen javította a közlekedési lehetőségeket), s közép- vagy inkább hosszú távon autópályává bővítése szerepel a tervek között (Budapest–Bukarest autópálya – bár ennek nyomvonala még politikai mérlegelés tárgya). A komplementer városi funkciók is a közlekedéshez kötődnek: Temesvár repülőtere az egész térség kiszolgálója lehetne, amennyiben a közlekedés javítása valóra válna. A kiszombori határátkelő megnyitásával (H/RO) a Szeged–Temesvár távolság közúton 50 km-rel csökkent (130 km), de az utak minősége meglehetősen rossz maradt ebben az irányban. Hiányzik azonban a közvetlen vasúti összeköttetés. A hármashatár régió kialakulásának egyik indikátora lehet, ha a Szegedet a mai Jugoszlávia területén át Temesvárral összekötő egykori vasútvonalat sikerülne ismét beindítani, ami a területi szereplők akarata is.

Intézményi dimenzió: a hármashatár térség kialakulásának eszköze lehet az 1997-ben megalakult Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió, amely négy magyar, négy román megyét és a Vajdaság autonóm tartományt foglalja magában. Megalakulását kétoldalú együttműködési megállapodások előzték meg (Temes és Csongrád, valamint Arad és Békés megyék 1992; Arad, Temes, Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok megyék és a Vajdaság 1994). A Kárpátok Eurorégióhoz hasonló nehézségek merültek fel kezdetben a román területi irányítás centralizált jellege miatt. Az eurorégió területi kiterjedése ebben az esetben is lényegesen nagyobb, mint a valóban határrégiót kialakító funkcionális együttműködési terület, de a funkcionális kapcsolatok erősebbek, mint a Kárpátok Eurorégió esetében, elsősorban a közlekedési érdekeltségek, az élelmiszergazdaság, mezőgazdaság terén.

A tárgyalt területen elsősorban jugoszláv–magyar viszonylatban alakultak ki már a hetvenes években önkormányzati kapcsolatok, pl. Szeged–Szabadka, Baja–Zombor

között. Ezekre a kapcsolatokra erős hatással voltak a nemzetiségi viszonyok, hiszen a testvérvárosi kapcsolatok ezek mentén épültek fel.

Gazdasági dimenzió: a térségi gazdasági kapcsolatok élénkeek voltak a kilencvenes évekig a magyar és a jugoszláv határtérség között (mezőgazdasági, cukoripari együttműködések), de a kilencvenes évek válsága ezeket szétzilálta, a gazdasági kapcsolatok jelentős részét az illegális szférába szorította. Éppen ezért jelenleg az illegális kereskedelem, valamint a kisméretű vállalkozások nagyszámú jelenléte jellemzi a határtérség gazdasági kapcsolatait. E vállalkozások, cégek megalakítása nagyon sok esetben csak a tulajdonosok tartózkodásának legalizálását szolgálják, vagy más, nem mindig törvényes tevékenységek fedőcégeként működnek. Az osztrák vállalkozók után a jugoszláviaiak vannak a legnagyobb számban jelen a környező országok vállalkozói közül hazánkban (3981 cég 2001 elején). Ráadásul e cégek tulajdonosai azok, akik leginkább a határtérséget preferálják (ellentétben pl. a románokkal), s ez a jelenség is cégalapítással kapcsolatos fent vázolt szándékokra vezethető vissza. Így Szegeden található 1414 (!) jugoszláv részvétellel működő cég, Baján 180, Kiskunhalason 43, Bácsalmáson 15, míg Budapesten 744. Egyértelmű, hogy vajdasági vállalkozók egy jelentős része a hazai zűrzavaros viszonyok miatt Magyarországon folytatja tevékenységét, s a határ menti település lehetőséget jelent számára, hogy közel maradjon eredeti otthonához, ahova a helyzet rendeződésével valószínűleg vissza is települ.

Ez a hármashatár térség tehát a megfelelő politikai változások bekövetkeztével megvalósíthatja a közös fejlődést, elmélyítheti a határrégiót összekapcsoló, jelenleg is meglévő érdekeltségeket, kihasználhatja a térszerkezeti előnyöket. A közlekedési folyosók fejlesztése folyamatban van, ami a határrégióvá váláshoz jelenleg hiányzik, az nem a fejlesztések irányát meghatározó nemzeti és területi vezetők kompetenciájába tartozik: a balkáni helyzet stabilizálódása, Jugoszlávia teljes körű elismerése a nemzetközi közösség tagjaként, s gazdasági felemelkedésének megindulása.

4.3.8. *A Duna menti területek, a horvát–jugoszláv–magyar hármashatár potenciális határrégiója*

E határrégiónak a kialakulása egyelőre csak a fikció kategóriájába tartozik, hiszen mind politikai, mind lakossági szinten súlyos ellentétek terhelik azt a térséget, amely a délszláv konfliktusok sorozatának egyik első állomása volt. A Duna két oldalán elterülő terület együttműködése hosszabb távon valószínűsíthető, ez földrajzi szükségszerűségnek tűnik, de egyelőre a magyar–jugoszláv és a magyar–horvát együttműködések dominálnak.

Politikai dimenzió: minden határtérségünk közül politikailag talán a leginkább terhelt határtérség ez a hármashatár terület. A horvát oldal fejlődésére rányomta a bélyegét, hogy 1998-ig az ENSZ igazgatása alatt állt, s csak ezután tért vissza a horvát állam irányítása alá teljes egészében, így a háborús károk helyreállítása még mindig zajlik. A szerbiai oldalon a sorozatos háborúk terhei, a NATO bombázása döntötte vetette vissza

a gazdaságot. A horvát–szerb politikai szembenállás enyhült ugyan, a kettős állampolgárság elismerése is megtörtént, de a balkáni helyzet változása (Montenegro és Macedónia kérdése) esetén még mindig előfordulhat a viszonyok végletes megromlása a térségben. Bosznia-Hercegovina és a horvátországi szerb többségű területek (egykori krainák) miatt. Ez a politikai és etnikai helyzet nem kedvez a területi szereplők együttműködésének.

Lakossági dimenzió: A szerb, a horvát és a magyar etnikum jelen van mindhárom oldalon, s a szerb–horvát háború előtti népszámlálás adatai azt mutatják, hogy a horvát oldalon (Baranya háromszög) és a Vajdaság bizonyos részein nincs is abszolút többségben levő nemzetiség. A háborúk 1991 óta jelentősen megváltoztatták az etnikai viszonyokat, de a jelenlegi állapotokról még becslések sem állnak rendelkezésre. Az 1991–1992. év baranyai, szlavóniai hadműveletei, valamint a sovinszta atrocitások a katonaság, a szabadcsapatok és az államok részéről a nemzetiségi ellenségeskedést annyira elmélyítették a lakosságban, hogy annak oldódására még sokáig várni kell. A magyarság szerepe ellentmondásos ebben a szituációban. Bár mindhárom oldalon jelen van, s elméletileg független a szerb–horvát ellenségeskedéstől, de a háború nem kímélte a horvátországi és a vajdasági magyarok egymás közötti viszonyait sem, hiszen ellenséges államok polgárai voltak, gyakran szembenálló alakulatokban harcoltak.

Térszerkezeti dimenzió: a terület térszerkezetét alapvetően meghatározza a Duna jelenléte, amelynek fejlesztő és közvetítő szerepe az elmúlt években a háborúskodások és NATO bombázások következtében teljesen megszűnt, s jelenleg mint elválasztó „vizesárok” áll a két ország közé. Az erre merőleges tengely a Zombor–Eszék tengely, amelynek hídja a Dunán (Batina) térben összeköttetést biztosít a Dél-Dunántúl és a Dél-Alföld között (Pécs–Szabadka–Szeged). E közlekedési tengelyek mentén azonban valódi fejlődésről nem beszélhetünk, ráadásul e tengelyek szerepét is háttérbe szorította a kelet-horvát határt súlytó határzár (1996, illetve 1998-ig), valamint a dunai közlekedést megnehezítő Jugoszlávia elleni gazdasági embargó, majd az azt lehetetlenné tevő NATO bombázás. A Dunával párhuzamosan létezik a Budapest–Eszék–Sarajevo–Ploce európai közlekedési korridor ígérete is (Hajdú 1998b; 2000).

Intézményi dimenzió: az együttműködések intézményesülésének folyamata 1998-ra ért el oda, hogy Baranya megye, Pécs városa, a Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, Eszék városa, s iparkamarája (CRO), valamint a Tuzlai kanton (BiH) megalakították a Duna–Dráva–Száva Eurorégiót, amely térségünk nyugati részét foglalja magában. 2000-ben ez a terület kibővült a magyar határ menti horvát zsupánságokkal, valamint Somogy megyével, s várhatóan tovább bővül Tolna megyével. Így az együttműködés, bár három ország részvételével működik, de a Duna jobb partjára terjed csak ki.

A megyék, városok, társadalmi szervezetek együttműködése már a jugoszláv időszakban is megvalósult. A háborús években ezek a hivatalos kapcsolatok nem működhettek (már csak a határzár miatt sem), de egészen más formát öltöttek. A Horvátországból elmenekülő lakosság a határ túloldalán, Baranya megyében talált

menedéket. Ki kell emelnünk Mohács, Pécs, Nagyarsány, Siklós, Harkány, Szigetvár szerepét, akik erejükön felül, gyakran lakosság számukat meghaladó számban fogadtak be menekülteket (Harkány, Kásád, Beremend) (Hajdú 1998b; 2000). A szlavón területek horvát visszafoglalása (1995) után ismét helyreálltak a hivatalos kapcsolatok is a megyék és városok között (pl. Pécs és Eszék önkormányzata között).

Gazdasági dimenzió: a rendszerváltás előtt erős gazdasági együttműködés létezett a két terület között, elsősorban a cukoripar terén (a magyarországi cukorrépat horvát finomítókban dolgozták fel, s a fizetés termék-elszámolásban történt). A háború természetesen a gazdasági kapcsolatok teljes visszaesését jelentette. Megszűnt a bevásárló turizmus is, amely nagy bevételeket jelentett a határ menti kereskedelemnek. 1995 után ez a gazdasági kapcsolat éledt először újjá, s virágzik mind máig. Új dimenzió a gazdasági kapcsolatokban a vállalkozások megjelenése. A háború elől elmenekülő lakosok gyakran hosszabb ideig tartózkodtak Magyarországon, s sokan közülük vállalkozásba kezdtek, így a határ menti területeken nagy számú horvát és bosznia-hercegovinai vállalkozóval találkozunk. Bizonyos vállalkozások hasznot is húztak a zavaros helyzetből. Pécsen 98, Barcsra 121, Harkányban 38, Siklóson 83, Nagyatádon 54, Nagykanizsán 98 horvát részvételű cég működik (Harkányban jelen van 23 boszniai részvételű cég is). A gazdasági kapcsolatok számára nehézséget jelentett, hogy a két ország között 2000 végéig nem létezett szabadkereskedelmi egyezmény. Ekkor a két állam megkötötte ugyan a szerződést, de komoly kétségeket ébreszt az a tény, hogy Magyarország várható EU-csatlakozása után ezt az egyezményt fel kell mondani.

Látható, hogy ez a határtérség, bár földrajzi adottságainál fogva három (Boszniával együtt négy) országra terjed ki, de belátható időn belül csak a nyugati és keleti részek (H/CRO és H/YU) külön-külön együttműködésére lehet számítani, a nyugati részen Bosznia horvát többségű területeivel kiegészítve. A zűrzavaros évek után mindenesetre ez is nagy eredmény, mivel a lezárt határ időszakában, az észak–déli közlekedési infrastruktúra leértékelődésével a Dél-Dunántúl, de különösen Baranya megye keleti része zsák-területnek számított, s ennek káros hatásait csak a javuló együttműködések képesek feloldani.

4.3.9. A szlovén–horvát–magyar és osztrák–szlovén–magyar hármashatár térségek

A szlovén határ Magyarország legrövidebb határszakasza. Voltaképpen két közeli hármashatár találkozásáról beszélhetünk: Ausztria–Magyarország–Szlovénia, illetve Horvátország–Magyarország–Szlovénia határ menti területei találkoznak. Így a kialakuló határrégió is multilaterális formát mutat. Ennek kohéziója meglehetősen gyenge, mivel a két délszláv államot érdeklődésük, irányultságuk inkább Ausztriához köti, kevésbé a magyar területekhez. Mégis, a kialakuló fejlett közlekedési folyosóknak köszönhetően megerősödik a kölcsönös érdekeltség, ami a területek határrégióba integrálását vonhatja maga után. Ez elsősorban az M7 autópálya folytatása és a magyar–szlovén vasút kiépítése kapcsán valósulhat meg. A kapcsolatokra az elmúlt időszakban a

gyenge intenzitás volt a jellemző. Kezdeményezések főleg magyar részről történtek, de ezek többé-kevésbé érdektelenségbe ütköztek a szlovén oldalon. Elsősorban a magyar nemzetiségi és kulturális kapcsolatok működtek, s a protokolláris vezetői kapcsolattartás. Az alacsony intenzitás oka lehetett, hogy

- a) mindkét térség hátrányos helyzetű, kevésbé dinamikus a saját országában;
- b) a szlovén partner esetében erősebb volt az osztrák irányultság a jobb gazdasági lehetőségek és Graz megközelíthetősége okán;
- c) nem felelnek meg egymásnak a területi-közigazgatási struktúrák. Míg Magyarországon létezik településszövetség (kistérség) és megye is, addig Szlovéniában a középszint hiányzik, csak önkormányzatok – igaz több települést tömörítő községi önkormányzatok – léteznek.
- d) a kapcsolatok anyagi ösztönzése is későn, s a többi határunknál kisebb mértékben valósult meg. Mivel a határszakasz nem teljesítette Phare CBC kritériumait, ezért önállóan nem, hanem az egyszeri hármashatár program keretében jutott támogatáshoz. A Phare program 1995–99. között a magyar-osztrák-szlovén hármashatárra 3 millió eurót szánt. A kapcsolatokat talán jobban ösztönzi, hogy 2000-től megkezdődött az önálló szlovén-magyar Phare CBC program, s pályázati kiírását nagy érdeklődés kísérte.

Politikai dimenzió: az országok közül Ausztria az EU tagja, Magyarország és Szlovénia az első körben számíthat felvételre, míg Horvátország csatlakozása hosszabb időtávon képzelhető el. Az integrációs irány mindenképpen közös érdekeltségeket alakít ki.

Térszerkezeti dimenzió: a tárgyalt területen mind a négy ország többé-kevésbé periférikus térségei találhatók. Periférikusságukból való kilépést a Budapest–Trieszt közlekedési folyosó kiépítése során felélénkülő gazdasági kapcsolatokról várják, amelyek mind Magyarország, mind Szlovénia, mind Horvátország határ menti térségei számára előnyökkel járnak. Az autópálya és a szlovén-magyar vasút mindenesetre új és részben új fejlődési tengelyeket alakít ki.

Intézményi dimenzió: 1996 óta létezik a Magyar-Szlovén Határmenti Regionális Tanács, ami nem titkoltan az Osztrák-Magyar Határmenti Regionális Tanács mintájára jött létre. A Tanács évente kétszer ülésezik, elsősorban a határátkelők fejlesztését, a közös szennyvíztisztítás megoldását szorgalmazza, s keretet kíván adni más, kisebb együttműködések támogatásának. Az alakulóban lévő Dráva-Mura Eurorégióban horvát, szlovén és magyar települések vesznek részt. Az együttműködési nyilatkozatot 2000 szeptemberében Nagykanizsán írták alá magyar részről Nagykanizsa, Zalakaros, Marcali, Nagyatád, Csurgó, Letenye, Lenti önkormányzatai, horvát részről Varasd, szlovén részről pedig Lendva községek önkormányzatai, majd később csatlakozott Csáktornya (Cakovec – Horvátország), amely határ menti helyzeténél fogva a szövetségre lépő települések között helyezkedik el. Véleményünk szerint az eurorégió

működését akadályozni fogja, hogy érezhető az együttműködésben a magyar túlsúly, területileg az eurorégió viszonylag távoli városokra épül, így nincs területi kohézió közöttük.

A lakossági kapcsolatok a térségben hosszú múltra tekintenek vissza. A határ mentén már a nyolcvanas évektől élénk volt a bevásárló turizmus. Korábban a magyar oldalon élőket vonzotta a színvonalasabb áru kínálat, a szomszédban élők számára viszont hosszú idő óta az alacsonyabb árszínvonal a vonzerő. Az élelmiszerek, ruházati cikkek, a legtöbb napi fogyasztási cikk jelentősen olcsóbban szerezhető be Lentiben, mint a szomszédos Lendván. A bevásárolni érkezők célja Barcs, Letenye, Lenti, kisebb mértékben Nagykanizsa. Ez a bevásárló turizmus mintegy 100 milliós bevételt jelent évente Lenti önkormányzatának. Ez a jelenség azonban sérülékeny piacot teremt a lenti vállalkozóknak, hiszen a vámszabályok változása, a szlovén pénz romlása a forinthez képest érzékenyen érinti őket, az ellen semmilyen eszközzel nem védekezhetnek. Magyar oldalról a lakosság csupán üzemanyagot vásárolni jár át a szomszédos településre, bár az árkülönbség az idő múltával itt is fokozatosan eltűnik.

A lakossági kapcsolatok tartósabb szegmensét alkotják a nemzetiségi és kulturális kapcsolatok, amelyeket a Magyarországon, Szlovéniában élő magyarok, valamint a Magyarországon, Ausztriában és Szlovéniában élő szlovének képviselnek. A szlovéniai magyarság több intézménnyel, szervezettel rendelkezik. A magyarországi önkormányzatok, a tíz települést tömörítő Kerka menti Településszövetség élénk kapcsolatokat ápol a Szlovéniai Magyarok Szövetségével, a lendvai kulturális egyesületekkel és az önkormányzatokkal. Ezek a kapcsolatok élénkek, gyakoriak a kölcsönös meghívások, de az önkormányzatoknál nincs olyan személy, akinek a kapcsolatok szervezése lenne a feladata vagy részfeladata. A magyar nemzetiségi kapcsolatokon túl a magyarországi szlovén kisebbség is hasonló formában ápolja anyaországi kapcsolatait. Ennek a kapcsolatnak a jelentősége három országra szól, mivel a hármashatár közelében nem csak magyar, hanem osztrák oldalon is élnek szlovén (és horvát) nemzetiségű lakosok. A szlovén nemzetiségi vezetők elmondása szerint azonban a nemzetiségi kapcsolatok „centrálisak”, mivel elsősorban az anyaország és a magyarországi, illetve ausztriai szlovén kisebbség között valósulnak meg, míg a két kisebbségi szervezet között nincs élénk kapcsolat. A magyarországi szlovén nemzetiség több szálon is kötődik az anyaországhoz. Szentgotthárdon már a hetvenes évek közepén megkezdődtek a kapcsolatok. Ekkor vezették be a szlovén nyelv oktatását az általános iskolákban és a Vörösmarty Gimnáziumban. A Széchenyi Általános Iskolában már kétnyelvű (szlovén–magyar) oktatás is folyik. Ez utóbbiban szlovén nyelvi lektort is alkalmaznak, a szlovén állam költségén. Erős a kapcsolat a lendvai általános iskolával, közös tankönyveket használnak, tanár-továbbképzéseket, kulturális programokat, táborokat szerveznek.

A szlovén nemzetiségi civil szervezetek (a Szlovén Szövetség Szentgotthárdon és a Magyarországi Szlovének Szövetsége Felsőszölnökön) jelenléte nagyban segíti a határon átnyúló együttműködést, a kapcsolattartást.

Fontos civil szövetség a szentgotthárdi Hármashatár Baráti Kör, amely 1998-ban alakult. Szentgotthárd, Jennersdorf és Heiligenkreuz vezetői a tagjai, s eddig elsősorban osztrák–magyar viszonylatban fejtette ki a tevékenységét, de jelenleg folyik Muraszombat és Lendva bekapcsolása is a programba.

A protokolláris kapcsolatok átültetése a napi kapcsolatokba volt a célja a Kerka menti Településszövetségnek, mikor közös Phare projekt kidolgozását kezdeményezte Lendva önkormányzatával „Határ menti párbeszéd” címmel. Az ötlet kissé értetlen fogadtatásra talált a másik oldalon, de végül sikert ért el Phare-nál. Így valósulhatott meg a projekt, amelynek központja a lenti inkubátorház, magyar, horvát és szlovén civil szervezetek részvételével. Célja, hogy a protokolláris szinteken túl szorgalmazza napi, személyes kapcsolatok kialakulását, a már létező iskolai, kulturális, sport és egyéb intézményi kapcsolatok tartalommal való kitöltését. Ez a „párbeszéd” az ötletek megfogalmazásának a helye. Ennek első eredménye egy határon átnyúló információs rendszer kialakítása a két terület között.

Gazdasági dimenzió: A gazdasági kapcsolatok terén hosszabb távon multilaterális együttműködésekre kell számítani a térségben. A gazdasági–területfejlesztési együttműködések kibontakozását több tényező is hátráltatja.

- a) Magyarország, Ausztria és Szlovénia esetében az egyes országokon belül a kevésbé fejlett területek találhatók a térségben, míg Horvátországban a Mura menti megye országos összehasonlításban a fejlettek közé tartozik. Ezek a hátrányok azonban előnyt is jelenthetnek a közös érdekek, fejlesztési irányok felismerésénél, a pályázati pénzek elnyerésénél.
- b) Abszolút értékben is lényeges életszínvonal-beli különbségek tapasztalhatók az egyes országok között. Így az elsősorban piacot kereső kisvállalkozások nyilván a fizetőképesebb területek felé fordulnak. Ennek következménye, hogy
- c) mindhárom szomszédos ország esetében mások a kommunikációs irányok, a gazdasági kapcsolatokban döntően a horvát–osztrák, szlovén–osztrák kapcsolatok a preferáltak, míg a magyar határtérség a „futottak még” kategóriába tartozik a szlovén és horvát döntéshozók és vállalkozók gondolkodásában.
- d) Mind a négy országban eltérő a területfejlesztésre, gazdasági fejlesztésre vonatkozó szabályozás kiforrottsága. Mind Szlovénia, mind Horvátország ebben a kérdésben a magyarországihoz képest egy korábbi állapotot tükröz. Horvátországban jelenleg alakul ki az új területi közigazgatási beosztás, Szlovéniában még hiányoznak a területfejlesztés alapvető törvényi keretei.
- e) Horvátország esetében a kapcsolatok építését nagyban gátolja a szabadkereskedelmi egyezmény hiánya, a vámokkal összefüggő problémák.

- f) Szlovénia esetében a korábbi gazdasági fellendülés után némi megtorpanás tapasztalható. A privatizáció kisebb mértékű, mint Magyarországon, s a szlovén pénz is veszített értékéből a forinthez viszonyítva.
- g) Egyöntetű véleményként hangzott el az interjúk során, hogy a tartalmasabb együttműködés legfontosabb akadálya a felelős intézmény, illetve képviselő hiánya mindkét oldalon.
- h) A szlovén oldal részéről lényeges sérelemként hangzott el több ízben, hogy a magyar határellenőrzés, amely már a schengeni normákat tükrözi, nagy mértékben akadályozza a mindennapi kapcsolatokat, mivel a határon várakozást okoz a személyforgalomban, de még inkább a teherforgalomban.

A gazdasági kapcsolatok bővítését elsősorban a magyar fél kezdeményezte. A Zala megyei Kereskedelmi és Iparkamarán belül 1998-ban létrejött a magyar-szlovén kamarai tagozat, s Szlovén oldalról 2000 tavaszán Murszombaton is létrejött az ottani kamara együttműködő tagozata. Ez a szekció mintegy 30–35 szlovén vállalatot érint, amelyek érdekeltek a magyarországi befektetésekben, szállításokban, vagy beszállítóként érdeklődnek magyarországi üzemek iránt. A két kamara további célja, hogy közös szlovén-magyar kamarát hozzon létre. A konkrét kapcsolatok első formája a Lenti Nemzetközi Vásár, amelyet 2000-ben már hatodik alkalommal rendeztek meg. A szervezők rendszeresen meghívják a szomszédos területek kamaráit, vállalkozóit is. A vásár-szervezők tapasztalatai alapján a szomszédos kamarák (szlovén és horvát) nem mutatnak kifejezett érdeklődést a magyar oldalon tartandó esemény iránt. Látogatások, megbeszélések történtek, de érdemi előrelépés hosszú ideje még nem.

Nagyon alacsony a szlovén vállalkozók aktivitása a magyar oldalon. Magyarországon 2001 januárjában összesen 51 szlovén részvétellel működő céget tartottak nyilván, amelyekből mintegy 10 működött a határtérségben (Lentiben 6, s a környező településeken 1–1).

Horvátországban, Csáktornyan a megyei (*Medimurski – Mura menti megye*) Vállalkozási Iroda bizonyult fogadókész partnernek. Képviselőik részt vesznek a Lenti Vásáron, s kölcsönösségi alapon a Lenti vállalkozók is hasonlóképpen képviseltetik magukat a Csáktornyan rendezendő vásáron. A Központ igazgatójának véleménye szerint a politikai változások következtében további nyitás várható, a határ menti területek keresik a kapcsolatokat, azoknak nagy lendületet a nemrég megkötött szabadkereskedelmi egyezmény ad talán.

A gazdasági kapcsolatok nehézségeire választ a Lenti Központú Vállalkozási Övezet kíván adni. A vállalkozási övezet 1999-ben jött létre az alábbi települések területén: Lenti, Letenye, Bázakerettye, Becsehely, Csesztreg, Gutorfölde, Lovászi, Nova, Páka, Rédics, Tótszerdahely, Zalalövő, Zalabaksa, Tornyiszentmiklós, Csömödér, Szécsisziget, Nemesnép.

Az övezet területén két ipari park is található, Letenyén és Rédicsen. A felsorolt települések jelentős része határ menti vagy határhoz közeli település, s a két ipari park két határátkelőhely (Rédics Magyarország–Szlovénia; Letenye Magyarország–Horvátország) közelében helyezkedik el. A Rédicsi Ipari Park 1998 óta létezik, de a határon átnyúló kapcsolatainak szervezését, illetve közös projekt elkészítését nem vállalta fel. Ebben segített a Vállalkozási Övezet 2000 tavaszán megalakuló munkaszervezete, amelyet a kapcsolatteremtés és a közös pályázati projekt (magyar–szlovén Phare CBC) menedzselésével bíztak meg. Természetszerűleg adódott a Vállalkozási Övezet Kht. számára, hogy a kedvező fekvést kihasználva kapcsolatokat építsenek ki a szomszédos területekkel. A kapcsolatfelvételen túlmenően konkrét gyakorlati előrelépés a szlovén oldallal született. A Rédicsi Ipari Park „tükörképe” a Lendava-i Ipari Zóna. A két területet mintegy hat kilométer választja el egymástól. A közösen kialakítandó terület hosszú távú előnye, hogy Madrid–Milánó–Trieszt/Koper–Ljubljana–Budapest–Lvov–Kijev európai korridor közvetlen közelében fekszik.

Az együttműködés első lépése egy közös, ún. „tükörprojekt” kidolgozása, amelynek célja a Phare CBC támogatás megszerzése. Ennek érdekében együttműködési megállapodás született 2000 szeptemberében a Lenti Központú Vállalkozási Övezet Kht., Lenti; Pylon Kft. (tanácsadó, tervező cég), Budapest; Lendava község Önkormányzata és a lendavai Vállalkozásfejlesztési Alapítvány között. Szlovéniában az együttműködés miniszteriális szintű támogatása biztosított (a szlovén gazdasági miniszter az együttműködés végleges változatának aláírói között lesz). A Phare CBC program felé jelentős előny, hogy a projekt és a fejlesztési részprojektek céljai teljes mértékben összehangoltak a Nyugat-dunántúli régió stratégiájának, és programjának fejlesztési céljaival, s azokra operatív programokat valósít meg.

A „tükörprojekt” első célja, hogy a Rédicsi Ipari Park területén egy 10 ha-os logisztikai bázist hozzon létre. Az infrastruktúra kiépítése folyamatban van. RO–LA terminál, kamionmosó, szerviz, szálloda, gyorsétkezdé és egyéb logisztikai szolgáltatások kapnak itt helyet. A szlovén oldalon egy ipari park valósul meg a Lendvai Ipari Zóna területén, ahova vegyipar, olajipar és gyógyszeripar települt. A közös tevékenység kiterjed közös marketing, közös adatbázis alkalmazására, és a két fél összehangolja fejlesztési tevékenységeit. Rédicsen további húsz hektáron biztosítanak helyet a betelepülő vállalkozásoknak.

A közös fejlesztések középpontjában jelenleg a vasúti összeköttetés újbóli megteremtése, vasúti határátkelőhely kiépítése áll. Mindkét fél óhajtja a Lendva–Rédics vasútvonal visszaállítását, amely Magyarországon jogilag sohasem szűnt meg. Magyar oldaltól a vasútvonal jelentősége, hogy le lehet jutni vasúton a koperi kikötőig, míg a szlovén oldaltól a Nafta Lendava nevű cég kőolajipari alapanyag-szállításai Százhalombattára nem a drága horvát vasúton valósulnak meg, hanem közvetlenül. Amennyiben a kincstári tulajdonú egykori vasúti pálya újbóli üzembe helyezése nehézségekbe ütközne, úgy a két terület között önkormányzati területeken szándékoznak iparvágányként vasúti összeköttetést teremteni a szereplők.

A kapcsolatok továbbfejlődésére pozitív hatást gyakorol(hat):

- a) A Phare kiterjesztése a szlovén határra is (önállóan), s nagyobb finanszírozási alap megteremtése, a kisprojektek támogatása, amelyben kis önkormányzatok is pályázhatnak;
- b) Az élénkülő nemzetiségi kapcsolatok magyar–magyar és szlovén–szlovén viszonylatban;
- c) A diplomáciai képviselet nyitása Szentgotthárdon 2000 őszén (Szlovén Konzulátus).
- d) A Budapest–Trieszt–Észak-Olaszország közlekedési tengely fejlesztése, amely várhatóan a szlovéniai kommunikációs–fejlődési tengelyeket, térkapcsolatokat is átalakítja, ezzel nagyobb érdekközösséget teremt a két oldal gazdasági szereplői között.

4.3.10. Az osztrák–magyar határszakasz összekapcsolódó területei

A jelenlegi osztrák–magyar határ egy valaha szervesen összetartozó területet vágott ketté a század elején. Ezáltal megváltoztatta a természetesen kialakult település-hálózatot, a burgenlandi területek komolyabb városi központ nélkül maradtak, míg a magyar városok vonzáskörzetük jelentős részét elvesztették. A lakossági kapcsolatok a kishatárforgalom révén ugyan még sokáig fennmaradhattak, de az ötvenes évektől kezdve a politikai okok következtében ezek megszűntek. Mindenesetre ez alapvető különbség a többi határunkhoz képest, mivel egészen 1948-ig a lakossági munka, rokoni, baráti kapcsolatok nem szakadtak meg, s ma is él még olyan generáció, amely emlékezik ezekre a kontaktusokra, ellentétben a többi, lezáródó trianoni határral.

(A határtérség politikai és intézményi dimenzióit a szlovák–osztrák–magyar hármashatár térségnél mutatjuk be.)

Térszerkezeti dimenzió: Burgenland viszonylag kis területű tartomány, területe 3966 km², lakóinak száma (1996) 277500 fő. Voltaképpen a királyi Magyarország nyugati peremterületéből alakult, az egykori Moson, Vas és Zala megye töredékeiből. Így földrajzilag több furcsasága is van a tartománynak. Hosszú észak–déli kiterjedéséhez keskeny kelet–nyugati szélesség társul. Az utóbbi évtizedben épült közúti összeköttetések javítottak a helyzetén, de valójában közlekedési kapcsolatok nem biztosítják a tartomány kohézióját, mivel a valós, tradicionális kommunikációs irányok a Magyarországon maradt központi településekkel és az osztrák fővárossal kötötték össze a térség településeit.

Másrészt a terület a határmegvonás következtében jelentős térségi centrum nélkül maradt. Fontosabb települései a két egykori szabad királyi város, Kismarton (az Eszterházy birtok központja és Rohonc, valamint az egykori uradalmi központok, ún. Németújvár, Pinkafő voltak. Igazi térségi centrumként Sopront, Köszeget, Szombathelyt és Szentgotthárdot tarthatjuk számon. A tartomány mai városai később fejlődtek ki

községekből (pl. Oberwart/Felsőőr). A legfontosabb centrumok továbbra is a tartományon kívüli Wiener Neustadt/Bécsújhely és Bécs maradtak. Településhálózatára ma is jellemző a viszonylag kis méretű települések sokasága. Eisenstadt kivételével minden település lélekszáma 10000 fő alatt van, míg a települések 65%-a található az 500–1999 lakosú kategóriában.

A városi települések határon átnyúló kapcsolatait meghatározza, hogy többségük (Szentgotthárd, Körmend, Szombathely, Kőszeg, Sopron) kiterjedt vonzáskörzettel rendelkeztek a mai burgenlandi területeken. Ezek a vonzáskörzetek a szabadon átjárható határokkal visszaállni látszanak, s megerősödik a magyar oldal városainak szerepe (Sopron esetében a szolgáltatói és talán az oktatási funkció, Szombathely esetében a közlekedési csomópont – vasút, repülőtér – funkció), amelyek erős vonzást fejtenek ki a burgenlandi településekre.

Lakossági dimenzió: Nyugati határunk mentén a lakosság nagy részérének van kapcsolata a határ másik oldalán élőkkel. A nyolcvanas évek vége előtt az utazási korlátozások ugyan a magyar lakosság kiutazását alacsony szinten tartották, de az Ausztriából érkező turisták révén alakultak ki kapcsolatok a lakosok között is. A világútlevél bevezetése robbanásszerű növekedést okozott az utazások számában magyar részről, így a kapcsolatok többsége is ez után a dátum után keletkezett (kérdőíves felmérésünk szerint a személyes kapcsolatok 60%).

Az osztrák–magyar határ régióban élők többségének (66%) van valamilyen szintű kontaktusa a határ túloldalán. A lakossági kapcsolatok kategóriájába sorolandó az osztrák állampolgárok ingatlan-szerzése a térségben. Jelentős a lakóingatlanok felvásárlása a határhoz viszonylag közel található településeken (Fertő-tó környéke, Szigetköz). A lakóingatlanok vásárlása gyakran gazdasági érdekeltséghez („bérelt” földterület művelése) kötődik, de előfordul olyan jelenség is, hogy burgenlandi nyugdíjasok élnek a lényegesen alacsonyabb árszínvonalat nyújtó magyar településeken. Jelenlétük, tőkeerejük hozzájárul a határ menti falvak faluképének javításához, a régi házak rendbetételéhez, de ugyanakkor nagymértékben felferi az ingatlanok árait, ami a községek társadalmára negatív hatást is gyakorol, mivel a helyi fiatalok nem tudják (vagy nem akarják) megfizetni a más községekhez viszonyítva magas árakat. Rendszerint a helyzetet az önkormányzatok által kialakított, elérhető áron megvásárolható lakótelkek oldják meg.

A bevásárló turizmus a lakosság legszélesebb rétegeit érintette a kilencvenes évek elején. Egyrészt a saját bevásárlások révén, másrészt az ország belsejéből érkező „kereskedők” számára biztosítottak tárolási lehetőséget, harmadrészt a magyar árukínálat bővülésével, a piacgazdaság, így a színvonalas szolgáltatások, kereskedelem kialakulásával az osztrákok részéről megnyilvánuló, vásárlási, szolgáltatás-igénybevételi szándékú beutazások száma is megnövekedett. Azóta ennek intenzitása magyar részről csökkent, mivel a korábban Ausztriában vásárolt termék már Magyarországon is kaphatók, s az árkülönbség is eltűnt. Az osztrák oldalról változatlanul érkeznek a bevásárlók, bár ritkábban, mint az évtized elején, hiszen az

árkülönbségek csökkenése az általuk preferált cikkeknel szintén csökkent. A bevásárlások szerkezete átalakult. Egyrészt inkább a nagybevásárlások szerepe nőtt meg, másrészt a szolgáltatások igénybevétele vált döntővé (orvosi ellátás, éttermi étkezés, lakodalmak rendezése, fürdők használata). A vásárlási célzatú kiutazások elsősorban a nőkre jellemzők, *üzleti kapcsolattal* inkább a férfiak rendelkeznek. A vásárlás, illetve az *üzleti jelleg* elsősorban a legfiatalabbak kontaktusait jellemzi, a kvalifikációs szint emelkedésével pedig fokozatosan nő azok aránya, akik *rekreációs céllal* utaznak a szomszédos országba. Az ausztriai megkérdezettek körében a *rokon*i kapcsolatok inkább a nőkre és középkorúakra, az *üzleti jellegű* viszonyok elsősorban – hasonlóan a magyarországi eredményekhez – a férfiakra, illetve a magasán képzettekre jellemző (az alapfokú végzettségük körében 3,3%, az egyetemi diplomával rendelkezők körében már 22%)¹⁶.

Gazdasági dimenzió: Magyar részről fontos kiutazási céllá vált a munkavállalás. Ez részben hivatalos, részben illegális formában valósul meg. A hivatalos munkavállalások számát egyezmény határozza meg. A két határ menti megyében állandó lakhellyel rendelkező magyar állampolgárok számára meghatározott kontingensig (évente határozza meg az osztrák-magyar vegyes bizottság) engedélyezik az osztrák munkavállalást. Lényegében legalizálták az eddigi folyamatokat, továbbá 300 főre gyakornoki munkavállalási lehetőséget (18–30 év között) biztosítottak, s végül 19 szakmát kölcsönösen elismertek, ami a munkavállalás körülményeit kedvezőbbé tette. A Nyugat-dunántúli régió három megyéjéből (2000 októbere) 900 fő részére biztosítanak munkavállalási lehetőséget az osztrák hatóságok. Ennek a keretnek a 2/3-át Győr-Moson-Sopron megyei munkavállalók használják, míg a maradék egyharmadot a Vas és Zala megyeiek. A munkavállalás másik formája az illegális munkavállalók köre, akik számát csak nagy vonalakban tudjuk megbecsülni. Interjú formájában megkérdeztük az egyes határőr kirendeltségeket, hogy mennyire becsülik a naponta, munkavállalási céllal kilépő magyar állampolgárok számát. A bizonyos napszakokban kilépő, illetve belépő utazókról nagy biztonsággal lehet sejteni, hogy munkavállalási céllal távoztak külföldre. Mindezek alapján 5000 és 7000 fő közé tehető a naponta ingázók száma Győr-Moson-Sopron megyében. A teljes osztrák határszakaszon ez a szám 10–15000 fő lehet (2000 évben). A legális munkavállalók esetében az osztrák fél elégedetlenségét az okozza, hogy a magyarországi ingázók tartózkodási engedély nélkül is vállalhatnak munkát, s ez leszorítja a béreket. A legálisan kiadható engedélyek számát a munkaügyi hivatalok települések szintjére lebontva korlátozzák, ez viszont ismét csak az illegális munkavállalás felé löki a szereplőket. Másfelől azonban a burgenlandi gazdák nagyobb része nem kizárólag a földből, hanem a bécsi munkahelyéből él, s ez a családi munkamegosztás rendszerére is kihat (Rechnitzer 1999). A probléma súlyát jelzi, hogy például az osztrák szakszervezetek Sopronban és Szombathelyen tanácsadó-irodát állítottak fel, hogy az Ausztriában munkát vállaló magyarok megismerkedjenek a

¹⁶ Az adatok forrása: 1998-ban az osztrák Ost- und Südosteuropa Institut-tal közösen végzett kérdőíves felmérés.

legfontosabb munkavállalói jogokkal, illetve megtudják azt, hogy kihez forduljanak jogaik megsértése esetén.

Munkavégzés céljából osztrák oldalról is egyre többen jönnek Magyarországra. Egyrészt a határ menti ipari területek, elsősorban a Szentgotthárdi Ipari Park területén lévő vegyes tulajdonú üzemek vezető beosztású dolgozói, másrészt, a magyarországi földeket bérlő vagy tulajdonló osztrák parasztok járnak át ebből a célból.

A közös munkaügyi problémák megoldására osztrák és magyar szakemberek munkájával készült el 1998-ban Nyugat-Magyarország (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala megyék) és Kelet-Ausztria (Burgenland és Steiermark tartományok) közös munkaerő-piaci stratégiája.

A cégalapítási aktivitás tekintetében a szomszéd országok közül Ausztria jár az élen. 2001 januárjában 4231 osztrák részvétellel működő cég volt az országban, ennek mintegy a fele Budapesten. Jelentős a részvétel a határ menti városok gazdaságában. Szinte minden jelentősebb központban nagy számban vannak jelen az osztrák tulajdonú cégek, elsősorban Győrben (105), Sopronban (162), Szombathelyen (112), Mosonmagyaróváron (72), Szentgotthárdon (31), de jelen vannak a kisebb, de fontos településeken is (Bük, Fertőd, Kőszeg).

A Szentgotthárdi Ipari Park Kft 1997-ben jött létre. Az Ipari Park cím viselője a város önkormányzata, az operatív feladatokat a Kft. látja el. Feladatköre az önkormányzati területek értékesítése, gazdaságfejlesztő, iparvonzó tevékenységek és az ehhez kapcsolódó szolgáltatások. A Szentgotthárdi Ipari Park egy határon átnyúló ipari park együttes, kapcsolódik hozzá a Heiligenkreuzi Ipari Terület Ausztriában. A tulajdonosi szerkezet úgy jellemezhető, hogy 70%-ban egy ausztriai gazdasági társaság a Kft. tulajdonosa, 4%-ban a szomszédos heiligenkreuzi önkormányzat, 24%-ban a szentgotthárdi önkormányzat és 2%-ban egy budapesti gazdasági tanácsadó cég (Tesco). Az osztrák oldali ipari parknak ugyanez a tulajdonosi szerkezete. Itt egy áttételen keresztül az osztrák tartomány, Burgenland a tulajdonos. A Burgenlandi Gazdaságfejlesztő Központnak 100%-ban leányvállalata az az osztrák gazdasági társaság, amely a Kft. többségi tulajdonosa. A cég alaptőkéje 70 millió forint. A két ipari park kapcsolata a tulajdonosi szerkezetből is következően egyre szorosabbá válik, a fő cél egy közös ipari park működtetése.

A két ipari park számára fontos lenne egy vámmellékutas határátkelő megnyitása közúton és iparvágányon, hogy megvalósuljon a közvetlen kapcsolat a két terület között. A rábafüzesi határátkelő a teljesítőképessége határára érkezett, és gyakoriak a torlódások, s a just-in-time rendszerben dolgozó cégek nem megfelelő, ha a kamionjaik egy fél napot állnak a határon. Azon cégek számára, akik nem rendelkeznek telephellyel egyik oldalon sem (beszállítók), egy logisztikai központon keresztül lehetne ezt lehetővé tenni úgy, hogy nem a parkon keresztül lépnék át a határt, hanem Rábafüzesnél, de egy külön kijelölt sávban.

A park területén működő cégek nagyon polarizáltak, az egészen kicsi vállalkozásoktól kezdődően az olyan nagy cégekig, mint az Opel vagy a Vossen. Új cégek is folyamatosan érdeklődnek a park iránt, mert jó a fekvése, infrastruktúrája. A magyar oldal olcsóbb, mint az osztrák ipari park, alacsonyabbak az energiaárak is. Osztrák oldalon viszont jelentősebbek a támogatások.

Sopron vonzáskörzetében a határ menti területekkel komoly gazdasági kapcsolatok is kialakultak. Bécsújhelyi cégek a privatizáció során szereztek ingatlanokat, gyárakat, üzemeket vásároltak meg Sopronban, s működnek ma is. A gazdasági együttműködések fő szervezője az Ipari- és Kereskedelmi Kamara. A megalakulása óta törekszik arra, hogy kapcsolatot létesítsen Burgenlanddal, Eisenstadttal és Wr. Neustadttal, valamint a határ menti nagyobb településekkel. Tíz éve van hivatalos kapcsolata a tartománnyal, a tartományi kamarával és a politikai vezetéssel is.

A Soproni Vásár a rendszerváltás előtt nagyszámú burgenlandi vállalkozót vonzott. Azóta jellemző, hogy amíg a lakosság számára rendezendő vásáron az osztrák résztvevők száma minimálisra csökkent, addig a szakvásárokon (faipari és erdészeti) folyamatosan nő az osztrák résztvevők aránya.

Mindkét irányban kiemelkedő arányú a kereskedelem a gazdasági együttműködésben. Jelentős számú a magyar beszállító, főleg a gépiparban. Az ide települt osztrák cégek is az anyavállalataikkal állandó kapcsolatban vannak, emiatt fontos kérdés a határon való átlépés lehetősége és rugalmassága. Sok olyan cég van jelen a térségben, aki oda-vissza tart kapcsolatot. A téglaiipar, a faipar, illetve a faipari alkatrészek piaca nagyon fontos kapcsolódási terület a gazdaságban, ahol Sopron szerepe egy térségi kereskedelmi központ lehet, mint egy erős faipari bázis.

Az együttműködésre példa, a közösen kidolgozott turisztikai stratégiai terv, s kész tervek vannak a közös hulladékkezelésre, a víz, a gáz és a szennyvíz rendszer közös programban történő megszervezésére (pl. a gázrendszert könnyebb lett volna Ausztria felől megoldani). Burgenland szívesen használná Sopron egyetemi infrastruktúráját is, mivel a tartományban nincs egyetemi oktatás, bár ennek kivitelezése egyelőre meghiúsult.

Az osztrák–magyar határ jelenleg az együttműködések szempontjából a legfejlettebb határunknak tekinthető. A határvonal, a schengeni rendelkezések miatt ugyan nehéz akadályt is jelent, de ezt messzemenően kompenzálja a hagyományos és széleskörű együttműködések rendszere. A kapcsolatok tradicionálisak, vonzáskörzeti hagyományokon alapulnak. A korábbi térségi szerveződések újraélesztését nagymértékben szolgálta a már nyolcvanas évek második felében kialakuló intézményrendszer, amely egyedülálló volt az országban, az 1995 után érkező uniós támogatások, amelyek első célterülete ez a határszakasz volt. Ezeken az alapokon már a magyar határok közül itt épültek ki a legszélesebb spektrumú együttműködések, mind témájukat, mind intézményi formájukat illetően. Így ez a határ lényegesen előbbre jár az együttműködések szervezésében a többi határunknál.

Az együttműködéseknek nagy lendületet adtak a határ két oldalán található régiók. A két régió közül a magyar oldal (Nyugat-dunántúli régió) az ország fejlett térsége, országos szinten jónak mondható infrastruktúrával, fejlett ipari, polgári múlttal, élénk gazdasági-társadalmi kapcsolatokkal. Osztrák oldalon Burgenland az ország talán legkevésbé fejlett régiója, jelentős városi központ nélkül, gyenge regionális kohézióval. Ami viszont mindkét régióban azonos, az a fejlődés, a dinamika jelenléte. A közös tér északi része egy dinamikus, urbánus, ipari fejlődés színtere, míg a déli területek belső periférikus helyzetből való kiszakadását segíti elő az együttműködések hálózata. Mindenesetre a dinamikus régiók kapcsolat-kialakító készítése lényegesen nagyobb, mint a periférikus, leszakadó régióké, így Magyarországon ebben a térségben valósulhat meg az egyik első, valóban „határon átnyúló régió”, amelynek kommunikációs irányait nem uralják teljes mértékben a nemzeti centrumok. Ebben természetesen nagy segítséget nyújt az EU-csatlakozás is.

5. ÖSSZEFOGLALÁS, ÚJ EREDMÉNYEK

Munkánk során azt igyekeztünk bemutatni, hogy a határok elválasztó szerepének változása és a határ menti térségek fejlődési lehetőségei hogyan függnek össze, s hogyan hatnak egymásra. Ez az egymásra hatás szerencsés esetben kialakíthat egy *határrégiót*, amely az elválasztott határ menti területekhez képest egy új minőséget jelent. Az így kialakuló entitás megteremti a saját, határokon átnyúló infrastruktúráját, közös érdekeltségeit, s saját identitását. Ebben az esetben a két (vagy hármashatár esetében három) határtérség endogén fejlődési erőforrásai, az eltérő rendszerek találkozásából származó előnyei összeadódnak, s a határ menti helyzet így önmagában növekedési erőforrássá válik. Ez a fejlődési lehetőség nem minden esetben áll fenn. Vannak olyan határ menti térségek, amelyeknek irányultsága más kapcsolatokat jelöl ki. Másrészt a történelmi kor, de még inkább a határos államok centralizált nemzetállam-építési szándéka jelentős mértékben befolyásolja a földrajzi értelemben összetartozó határtérségek összekapcsolódását. A határrégiók kialakulásának szempontjából kérdés, hogy a nemzetállam milyen mértékben érzi magát erősnek és egységesnek ahhoz, hogy belemenjen egy decentralizációs, területi devolúciós folyamatba, ami elősegíti azt, hogy olyan entitások alakuljanak ki, amelyek a nemzetállam szuverenitásának alapját, az egységes területiséget és az államhatárt megbontják, s így olyan formációkat hoznak létre, amelyek a nemzetállamépítési folyamattal ellentétesnek tűnnek.

E folyamatokat katalizálják a különböző szintű, intézményesült és nem intézményesült határon átnyúló együttműködések. Ezek fő szerepe, hogy a határ léte miatt keletkezett nehézségeket legyűrjék, az eltérően fejlődött hálózatokat összekapcsolják, hogy ezáltal a két térség erőforrásai egymást erősítsék. Mindezekon keresztül ezek az együttműködések hivatottak kihasználni a határhelyzetből származó előnyöket, amelyek az eltérő rendszerek közelségéből fakadnak. Mindezt természetesen nem képesek önmaguk felvállalni, hiszen ehhez nincs megfelelő eszköztáruk. E célokat az egységes határrégió képének megteremtésével szolgálhatják mind kormány szinten, mind a helyi szereplőknél. Nemzetállami szinten lényeges a szerepük abban, hogy a kormányzatot rábírják olyan két- vagy többoldalú nemzetközi szerződések kötésére, amelyek lehetővé teszik a területi szereplők felelős együttműködését.

Magyarország határ menti térségeiben, mint minden más határ mentén találhatunk olyan térségeket, amelyek eleget tesznek a határrégió kialakulási feltételeinek. Ezeket munkánk során felsoroltuk. Most az általános problémákra szeretnénk ismét felhívni a figyelmet.

5.1. A kutatás új eredményeinek összefoglalása

- 1) *Az elválasztott, külön úton fejlődő államhatár menti területek és az összekapcsolódott, entitásként, önálló specifikumokkal (is) jellemezhető határrégió egy átalakulási folyamat két végpontjának tekinthető. Ez az átalakulás mindkét irányba végbemehet. Az átalakulás irányát, dinamikáját és mértékét három fő tényező befolyásolja. Ezek a tényezők rendszert alkotnak, mert egymásra is hatással vannak, egymást is alakítják:*

- a) az államhatár által elválasztott területek társadalmi-gazdasági jellemzői, főként fejlődésük dinamikája;
- b) a politikai határ fő jellegzetességei; elsősorban elválasztó funkciójának alakulása;
- c) az államhatalom politikai törekvései, elsősorban centralizáltságának mértéke.

A két határ menti terület összekapcsolódása, a közös érdekek felismerése és kinyilvánítása több területen is végbemehet. Ezeket a területeket munkánk során *dimenzióknak* neveztük. Ezek lehetnek: politikai, gazdasági, lakossági, intézményi, térszerkezeti dimenziók. Minél több dimenzióban alakul ki a közös tér, annál szervezettebb és egységesebb határrégió jön létre.

Éppen ezért a határ menti területek regionális vizsgálata során egyidejűleg mindkét oldalt és magát a határt is vizsgálni kell, hogy megértsük a területeken zajló folyamatokat. A határ menti területek centrum-periféria viszonyait több szinten érdemes vizsgálni: a saját nemzeti centrumukhoz képest, s a másik oldalhoz képest is.

- 2) *A határrégióvá alakulás folyamatának egyik dimenziójaként, s egyben katalizátoraként tekintünk az intézményesült határon átnyúló együttműködésekre. Szervezésüknél vagy koncepciójuk kialakításánál, munkájuk értékelésénél meg kell vizsgálni, hogy melyik az a potenciális határrégió, amelynek fejlődését elő szeretnék segíteni, tehát rá kell találnunk a funkcionálisan összetartozó terekre. Figyelembe kell venni azt, hogy az adott határszakaszon mekkora területet nevezhetünk határ menti területnek, vagyis mekkora térség fejlődési folyamataira van közvetlen befolyása az államhatárnak. Így a szereplői kör területenként változhat.*
- 3) *A Kárpát-medence határ megvonásai által kiváltott térszerkezeti és társadalmi problémák lehetséges megoldását adhatják az egységesülő határrégiók. A Kárpát-medencében olyan, államhatárokon átnyúló térszerkezeti vonalakat és területeket találunk, amelyek kialakulása visszavezethető az 1920-ban megállapított határok előtti időszakra. A korábban összetartozó területek funkcionális, térszerkezeti összetartozása, egymásrautaltsága természetes, s e területek határon átnyúló összekapcsolása azzal az eredménnyel járhat, hogy a határok miatt periférikussá vált területek számára ismételten kinyílik a tér, s így régi/új kommunikációs*

irányok alakulhatnak ki, illetve újra. Láthatóvá vált, hogy igazi funkcionális határrégió elsősorban olyan pontok köré szerveződik, ahol a határra merőleges és a határral párhuzamos térszerkezeti vonalak találkoznak. Ennek jellemző példái a Komárom/Komarno várospár, a Bécs–Pozsony–Győr térség, vagy a Szeged–Szabadka–Arad–Temesvár hármashatár-térség, s ilyen logikával képzelhető el a (távoli) jövőben a horvát–jugoszláv–magyar hármashatár-térség fejlődése. Természetesen a határt átszelő fő közlekedési vonalak is hasonlóan fontos szerepet játszanak, mint a Záhony–Kisvárdá–Nyíregyháza térségben. E téren mindenképpen az infrastrukturális fejlesztéseknek van döntő szerepük. A határtérségekben a határon átnyúló fejlődési tengelyek kialakulásának akkor van esélye, ha az országok belseje felé is jó minőségű összeköttetés biztosított, azonban a pusztá radiális irányú közlekedési hálózat-fejlesztés azzal a veszéllyel járhat a határtérség számára, hogy az csupán a növekvő forgalom tranzitállomása lesz. Ilyen esetekben a fejlődés pólusai a határ mellett települt ipari parkok, vállalkozási övezetek lehetnek. A határok infrastruktúrájának fejlesztése kérdésében az a véleményünk, hogy érdemes lenne alaposan megvizsgálni a funkcionális kapcsolatok irányait és várható irányait, s ennek megfelelően fejleszteni a határátkelőhelyeket, a rávezető utakkal együtt. Ilyen fontos pont lehet véleményünk szerint az esztergomi híd, amelynek újjáépítése Magyarországon belüli területeket is összekapcsolhat Szlovákián keresztül, csupán az a kérdés, hogy milyen a híd közlekedési környezete, javul-e a magyarországi és szlovákiai utak minősége és terhelhetősége?

- 4) *A határon átnyúló struktúrák intézményi háttere Magyarországon gyakorlatilag minden határszakaszon megvalósult, s jellemző, hogy az újonnan alakuló szervezetek egyre inkább a valódi térkapcsolatokkal bíró, funkcionális térségek együttműködése révén jönnek létre.* Ez azonban nem jelenti automatikusan a kárpát-medencei határrégiók létrejöttét. Magyarország és a szomszédos országok viszonylatában a határrégiók kialakulásának országonként eltérőek a feltételei. A szomszédos országok politikai nyilatkozatokban támogatják az együttműködéseket, de ezek munkáját gyakran szimbolikus szintre szorítja vissza a mozgásterük hiánya. Ennek okát az alábbi jelenségekben véljük megtalálni:

- a) legtöbb szomszédunk új vagy újjáalakult nemzetállam, amely jelenleg még centralizáltan működik, a területi szereplőknek csak csekély lehetőségeket kínál, a szubszidiaritás elvét korlátozottan alkalmazza, ráadásul az együttműködésekkel szemben előfordulhat nacionalista gyanakvás is;
- b) központi politikai szinten hiányoznak az együttműködések jogi lehetőségeit és feladatait tisztázó nemzetközi egyezmények;
- c) országonként eltérő a területi szintek rendszere, s azok kompetenciái, emiatt nehéz az egyenrangú partner megtalálása, kevés a közös cselekvési terület;
- d) a finanszírozás gyenge, az együttműködések általában EU forrásokra (Phare) számítva kezdenek munkához, a nemzeti finanszírozás nem megoldott, az

együttműködések számos minisztérium, kormányzati szerv kompetenciájába tartozhatnak, valódi egységes támogató szerepet viszont egyik sem lát el irányukban;

Politikai téren az egyes országok akarata a valódi szubszidiaritás erősítésére változó. Általában elmondható térségünkéről, hogy a kilencvenes években új államok születtek határaink mentén, s ezen államokban egyelőre inkább a nemzetállam erősítése, semmint a frissen alakult állam hatalmának megosztása lenne napirenden. A közeli EU-integrációra számító államok az EU-csatlakozást elősegítő eszköznek tartják a regionális együttműködések látványos deklarálását, azonban ez nem párosul tartalmi lépésekkel. Valójában kockázatoktól és valódi elkötelezettségektől mentes diplomáciai lehetőségeket látnak benne, aminek inkább PR értéke van. Erre kiváló példa Magyarország és Szlovákia kormány szinten „megszervezett” regionális együttműködése és együttműködési szerződés kötése, amelyeknek tartalma nem lép túl egy laza, minden kötelezettségtől mentes protokoll-megállapodás szintjén. A térségben lévő államok mindegyikével egyre jobb Magyarország viszonya, ideértve a demokratizálódó Jugoszláviát is. Várható, hogy a kapcsolatok javulásának kimutatásához továbbra is eszközt lát a kormányzat abban, hogy hasonló határ menti és regionális együttműködések deklaráljon, s kétoldalú egyezményeket kössön. Fontos lenne, hogy ezek az egyezmények vagy valós, végrehajtási tervekkel együtt szülessenek meg, amelyek tisztázzák a területi szereplők és a kormányzatok szerepét és kompetenciáit, felelősségét az együttműködések, s ezeken keresztül a határrégiók kialakításának és fejlesztésének folyamatában, vagy tartalmazzanak olyan kitételeket, amelyek mentén remény van a további szakértői szintű egyeztetésekre. E folyamat eredményeként szükség van a határon átnyúló szervezetek nemzetközi és belső jogi megerősítésére, vagyis arra, hogy a területi szereplők (önkormányzatok, szervezetek stb.) olyan határon átnyúló struktúrákat hozhassanak létre és működtethessenek, amelyek saját jogalanyisággal rendelkeznek, így saját vagyonuk van, hitelképesek, felelősségre vonhatók stb. Ez az állapot csak a nagyon távoli jövőben lehetséges, egyelőre arra láthatunk esélyt, hogy ezek két vagy több országra kiterjedő tükörszervezetekként, a saját országukban rendelkeznek jogalanyisággal. A puszta szándéknyilatkozatoknál már ez is többet jelent.

A madridi egyezmény aláírása óta együttműködés alapítási láz söpört végig az országon. Ezeknek az együttműködéseknek azonban még számos olyan problémájuk van, amelyek miatt nem tudják ellátni a fent vázolt feladataikat. Messzemenő következtetéseket ezekről még korai lenne levonni, mivel ezek a szervezetek még nagyon fiatalok, s az újonnan alakuló struktúráknak nem jelentenek példát a régi, 7–8 éve működő testületek (Kárpátok Eurorégió), mivel jellegük más. Alapvető gond ezen eurorégiók területisége. Viszonylag ritkán fednek le valódi, funkcionális határtérségeket, bár erre is van példa (Kassa–

Miskolc Eurorégió). Területi megalakulásokban és bővülésükben tudatosság általában csak annyi van, hogy a területi szereplőknek legalább két országból kell érkezniük. Jellemző folyamat, hogy a kezdeti nagy területű eurorégiók kialakítása óta (Kárpátok Eurorégió, Duna–Körös–Maros Eurorégió) egyre kisebb területű, s valós térkapcsolatokat egyre inkább figyelembe vevő régiók alakulnak ki (Kassa–Miskolc, Bihar–Bihor, Hármaskő–Duna Vidék Eurorégió). Ugyanakkor még a területi bővülés is megfigyelhető (Duna–Dráva–Száva Eurorégió). Ezeknek a folyamatoknak a tudatos vagy kevésbé tudatos háttere az lehet, hogy azon viszonylatok esetében, ahol a határon átnyúló együttműködések elé még jelentős politikai, nemzetállami akadályok gördülnek, ott a határ menti térségek igyekeznek minél nagyobb érdekérvényesítő tömeget összegyűjteni, minél több területi politikai szövetségest maguk mellett tudni. Ezzel szemben ott, ahol a központi politika már lehetővé teszi a zökkenőmentes szerveződést, a funkcionális irányba érdemes elmozdulni, s a valódi fejlesztési lehetőségek logikáján érvelni tovább a határon átnyúló együttműködés mellett (talán ennek a folyamatnak köszönhető a Kárpátok Eurorégió területén alakuló újabb, kis méretű térségek léte). Állami feladat lenne, hogy ezen együttműködések finanszírozását rendszerezettebb mederbe terelje. Az együttműködések alakulásának jelentős része köszönhető a Phare CBC/Interreg, illetve a Phare Credo program finanszírozási lehetőségeinek. E finanszírozási lehetőségek megszerzése sarkallt számos települési és megyei önkormányzatot és más területi szereplőket az együttműködésekben való részvételre, azonban a szervezet működtetése már anyagi gondokat okozhat. Ezért fontos lenne a különböző tárcák felelősségébe tartozó határ menti ügyek számára egy koncentrált forrást (alapot) létrehozni, a szomszédos államokkal egyeztetve, amely a szervezetek létrehozását, kialakítását, s fejlesztési stratégiájuk, programjuk elkészítését támogatná. Ugyanakkor a szervezetek részéről is érdemes lenne egy országos érdekképviselői szervet létrehozni, aki egyrészt ezen keresztül a határtérségek igényeit közvetíthetné a központ felé, másrészt szakmai segítséget nyújthatna a szervezetek megalakításához.

Az euroregionális szervezetek mellett fontos szerepet tölthetnek be a határ menti regionális fejlesztési tanácsok. Ilyen szervezet már létezik a szlovén–magyar határ mentén, ahol a korábbi osztrák–magyar példát vették alapul kialakításánál. A Területfejlesztési törvény lehetőséget ad olyan fejlesztési tanácsok létrehozására is, amelyek hatásterülete nem valamely területi szint határaihoz igazodik, hanem funkcionális teret fed le, s abba meghívhatók határon túli szereplők is. Ez a lehetőség tehát adott, de működése akkor igazán határon átnyúló, ha ezek kialakítása kölcsönös lenne, netán közös fejlesztési tanácsok alakulhatnának. A környező országok területfejlesztési rendszere 2000/2001-ben még átalakulóban van, nem látjuk, hogy lesz-e lehetőség ilyen szervezetek megalakítására. Ezekben a szervezetekben helyet kaphatnak a kormányzati (szakminisztériumi), területi önkormányzati, intézményi, euroregionális képviselők, mindegyik oldalról.

- 5) *A határtérségek számára mindenképpen fontos lenne, hogy a határon átnyúló szervezetek részvételével olyan fejlesztési stratégiák szülessenek amelyek e térségeket egységeként kezelik, s amelyek figyelembe veszik az adott országok területi és nemzeti fejlesztési prioritásait, de emellett önálló koncepciót is képviselnek.* Ilyen koncepció kialakítására idáig az osztrák–szlovák–magyar hármashatár térségben és a román–magyar határ menti térségben került sor. Jelen dolgozaton túlmutató feladat, az együttműködések munkájának értékelését lehetővé tevő célrendszer kidolgozása, amely nem az egyes projektek értékelésén alapszik, hanem a szervezetek határon átnyúló helyzetéből származó előnyök kihasználásának mértékét, s a terület fejlődése szempontjából az államhatár léte következtében felmerült hátrányok elhárításának sikerét értékeli.

Az együttműködések jövőjét tekintve három scenáriót tudunk felvázolni a Kárpát-medencében:

- Az EU-integráció után Magyarország határainak jelentős része EU külső határrá válik. A schengeni normák bevezetése következtében számos szomszédos ország vízumkötelezett lesz. A magyar–magyar kapcsolatok fenntartásának igénye olyan lépésekre készteti Magyarországot, amelyek miatt a határ menti kapcsolatok is gyanakvást szülnek. A szomszédos államok továbbra sem adnak kompetenciákat az együttműködések jobb működtetése érdekében a területi szereplőknek. Így az együttműködések működése formálissá válik, esetleg befulladás;
- A schengeni határok bevezetésével a szomszédos országok nagyobbik részével szemben nem kell alkalmazni a vízumkényszert, vagy olyan köztes megoldások lesznek alkalmazhatók, amelyek nem korlátozzák érdemben a személyek szabad mozgását, csupán az előzetes kontrollra szorítkoznak. Az EU külső határain jelentősebb források állnak rendelkezésre, amelyek fenntartják a határon átnyúló együttműködés szervezési kedvet a térségben, s ennek elsőszámú koordinátora Magyarország lesz. A kétoldalú szerződések hiánya esetén az együttműködések heterogenitása és viszonylag kis mozgási tere fennmarad. Az államok felismerik a határon átnyúló együttműködésekben rejlő lehetőségeket, de igyekeznek azt központi irányítás alatt tartani, állami kezdeményezésű szerveződések és direkt irányítású programok létrehozásával;
- Magyarországgal együtt Szlovákia is csatlakozik az EU-hoz. A többi szomszédos állam továbbra is törekszik egy viszonylag kiszámítható időbeli távolságra lévő integrációra, így területi irányítási rendszerét valamilyen mértékben decentralizálja. Az államok felismerik az együttműködésekben rejlő lehetőségeket, ezért a területi szereplők nemzetközi mozgásterét megnövelik, kétoldalú szerződéseket kötnek az együttműködések státuszának rendezésére, s a határon átnyúló tevékenységek pénzügyi forrásait nemzeti szinten is koncentrálják.

Végezetül azt mondhatjuk, hogy a határrégiók egymásra találásával Magyarország határai mentén azokat a térkapcsolatokat éleszthetjük újjá, amelyek a határok meghúzásával, de még inkább azok elzáró szerepének növelésével megszakadtak. Ezek a szakadások alapvető problémát jelentettek ezen országok számára, úgy gazdasági, mint társadalmi vagy közlekedéshálózati szempontból. E területek és városok funkcionális munkamegosztása és egymásrautaltsága újraéledhet, a vonzáskörzetek kiegészülhetnek, így a határ periferizáló szerepe számos határrégióban csökkenhet, s a Kárpát-medence belső területeinek közös földrajzi adottságaiból származó endogén erőforrásai egymást erősítve használhatók fel e területek fejlesztésénél. Kérdés, hogy ezen államok és területi szereplők beidegzett reakciói, akarata vajon lehetővé teszi-e hogy ezek a határrégiók kialakuljanak és fejlődjenek, vagy az együttműködések kialakítását csupán politikai eszköznek tekintik-e, amely az EU-csatlakozás egy mellékterméke?

Irodalom

- Abadziev, P. (1998) Die Grenzöffnung Tschechien/Österreich. Zur Frage der Neuentwicklung sozialer Interaktionen im grenznahen Raum am Beispiel der Bevölkerung von Hevlin und Laa/Thaya. – *GW-Unterricht*. 71. 37–46. o.
- Ancel, J. (1936–1945) *Manuel géographique de politique européenne*. (I.–II.). Paris, Delagrave.
- Ancel, J. (1999) A határok geográfiája. – Csizmadia S. – Molnár G. – Pataki G. Zs. (szerk.) *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. 413–422. o.
- Annual statistic al României*. (1996–1998) București, Comisia Nationala Pentru Statistica.
- Ante, U. (1991) Some developing and current problems of the eastern border landscape of the Federal Republic of Germany: The Bavarian example. – Rumley, D. – Minghi, J.V. (eds.) *The Geography of Border Landscapes*. London–New York, Routledge. 63–85. o.
- Arisztotelész (1984) *Politika*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Aschauer, W. (1995) *Auswirkungen der wirtschaftlichen und politischen Veränderung in Osteuropa auf den ungarisch-österreichischen und den ungarisch-rumänischen Grenzraum*. Postdam, Institut für Geographie und Geoökologie der Universität Postdam.
- Aschauer, W. (1995) Határokon átnyúló magatartás és a határhelyzet tudatossága az osztrák–magyar határ térségében. – *Tér és Társadalom*. 3–4. 157–159. o.
- Association of European Border Regions (1992) *Report on Lace Activities*. Gronau, AEBR.
- Association of European Border Regions (1997) *Gyakorlati Útmutató a Határon Átnyúló Együttműködésekhez*. Gronau.
- Association of European Border Regions (2000) *Gyakorlati Útmutató a Határon Átnyúló Együttműködésekhez*. Gronau.
- Bailly, A.S. (1997) *La frontiere: un enjeu géopolitique*. Communication présentée au stage Avenir et territoires, Saint-Louis, les 24–25. septembre.
- Baja–Zombor Testvérvárosi Együttműködése 1966–1976–1986* (1986) – Zombor, Zombor Község Képviselő Testülete.
- Bajmóczi P. – Kovács I. (1999) *Magyarország határ menti területeinek vizsgálata a jugoszláv és a román szakaszon*. OKTK 14111/IIIb kutatás keretében végzett vizsgálat. Témavezető Dr. Nagy Imre. Kézirat.
- Baranyi B. (2000a) „Bihar–Bihor” Euroregionális Szervezet létesítésének lehetőségei és esélyei. Debrecen, MTA RKK ATI Debreceni Csoport. Kézirat.
- Baranyi B. (2000b) A magyar–román határ menti kapcsolatok. – Hardi T. (szerk.) *A határ menti regionális együttműködések mint a területfejlesztés új irányai*. Győr, MTA RKK NYUTI. Kutatási jelentés.
- Baranyi, B. – Balcsók, I. – Dancs, L. – Mező, B. (1999) *Borderland Situation and Periferality in the North-Eastern Part of the Great Hungarian Plain*. Discussion Papers. No. 31. Pécs, MTA RKK.
- Batey, P. W. J. – Cappelín, R. (szerk.) (1994) *Regional Networks, Border Regions and European Integration*. London, Pion.
- Batten, D.F. – Johansson, B. (1991) *Origins of the Network Economy*. Paper presented at the 31st European Congress of the R.S.A., Lisbon.
- Baumgartner, G. – Kovács É. – Vári A. (2001) A határmentiség paradoxonai: Besenyoantal és Albrechtsdorf 1990–2000. Teleki László Intézet, Közép-Európa Tanulmányok Központja, Institut für Donauraum. Kézirat.
- Beluszky P. (1995) Közép-Európa – Merre vagy? – *Földrajzi Közlemények*. 3–4, 223–232. o.
- Beluszky P. (1999) *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Berend T. I. – Ránki Gy. (1987) *Európa gazdasága a 19. században 1780 – 1914*. Budapest, Gondolat Kiadó.

- Bernát-Bora-Kalász-Kollarik-Matheika (1986) *Magyarország gazdaságföldrajza*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Blatter, J.–Clement, N. (2000) Cross-Border Cooperation in Europe: Historical Development, Institutionalization, and Contrasts with North America.– *Journal of Borderlands Studies*. 1. 15–53. o.
- Bodin, J. (1987) *Az államról*. Budapest, Gondolat.
- Bognar, A. (1991) Changes in the ethnic composition in Baranja. – *Geographical Papers*. 8. 301–325. o.
- Breu J. (1971) Großmachtbildungen in Donauraum. – *Geoforum*. 6. 15–48. o.
- Bruhács J. (1999) *Nemzetközi jog II. Különös rész*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Brzezinski, Z. (1999) *A nagy saktábla*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Budisteanu, I.–Pascariu, S. (1998) *Perspectives and Strategies of Spatial Development Policy in the Central European, Danubian and Adriatic Area – Romania, National contribution*. Bucharest, Urbanproiect.
- Bulla B. (1962) *Magyarország természetföldrajza*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bulla B.–Mendöl T. (1947) *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, Egyetemi nyomda.
- Busek, E. (1992) *Az elképzelt Közép-Európa*. Budapest, Európai Utas–Századvég Kiadó.
- Business Central Europe. The Annual 1996/97*. (1998) Különkiadás.
- Business Central Europe. The Annual 1997/98*. (1999) Különkiadás.
- Carter, F.W. (1995) Közép-Európa: valóság vagy fikció? – *Földrajzi Közlemények*. 3–4. 232–250. o.
- Chamussy, H. (1997) Images de la frontiere et identite transfrontaliere. – *Etre et devenir des frontieres*. Act du Colloque. Geneve, Société de Géographie de Geneve et Département de Géographie de l'Université de Geneve. 121–125. o.
- Clement, N. (1994) *Borders and Border Regions in the New Economy*. Paper presented at VIII Profmex-Annues Conference „Mexico And The Americas”. Puerto Vallarta.
- Commission de l'Union Européenne, Assemblée des Régions d'Europe (1995) *Le droit appliqué à la coopération interrégionale en Europe*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence E.J.A..
- Courlet, J. (1988) La frontiere: couture ou coupure? – *Économie et humanisme*. 301. 5–12. o.
- Dancs L. (2000) Az ukrán–magyar határ menti kapcsolatok. – Hardi T. (szerk.) *A határ menti regionális együttműködések mint a területfejlesztés új irányai*. Győr, MTA RKK NYUTI. Kutatási jelentés.
- Dankó L.–G. Fekete É. (1996) Az országhatáron átnyúló gazdasági kapcsolatok és ezek kölcsönhatása a területi fejlődésre Északkelet-Magyarországon. Miskolc, MTA RKK Észak-magyarországi Osztálya. Kézirat.
- Di Tella, G. (1982) The economics of the frontier. – Kindleberger, C.P. – Di Tella, G. (eds.) *Economic in the long view. Vol.1.: Models and methodology*. London–Basingstoke, Macmillan.
- Die österreichische west-ost grenze qualitative rekonstruktion der „mentalen” grenzziehung seit 1989*. (2000) Wien, Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut. Abteilung Sozialwissenschaften. Endbericht.
- Disparitati Regionale in Romania 1990-1994*. (1996) Bucuresti, RAMBOLL–Grupul de Consultanta.
- Documents et accords concernant la cooperation transfrontaliere en Europe* (1997) Strasbourg, Conseil de l'Europe.
- Döbrentey Gy. (1992) A sport és kulturális események hozzájárulása egymás jobb megértéséhez. – Forray R.K.–Pribersky, A. (szerk.) *A határmenti együttműködés és az oktatás*. Budapest, Oktatókutatási Intézet. 91–93. o.
- Döry T.–Máthé M. (1996) Az osztrák–magyar gazdasági kapcsolatok értékelése. Győr, MTA RKK NYUTI. Kézirat.
- Duna-Maros-Tisza regionális együttműködés. (1997) *Népszabadság*. EURORÉGIÓ melléklet November 21.
- Durandin, C. (1998) *A román nép története*. Budapest, Maecenas.

- Éger Gy. (1998) Az eurorégió mint az európai integráció sajátos térbeli vetülete. – *Külpolitika*. 4. 76–87. o.
- Éger, Gy. (2000) *Regionalizmus*. Budapest, Osiris.
- Emsellem, K. (2000) Migration, Urbanization and Regionalisation in Romania. – Ianoş, I.– Pumain, D.– Racine, J.B. (eds.) *Integrated Urban Systems and Sustainability of Urban Life*. Bucureşti, Editura Tehnică. 175–198. o.
- Enyedi Gy. (1978) *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Enyedi Gy. (1996) *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Enyedi Gy. (1997) Városok a közép-európai átmenetben. – *Társadalmi Szemle*. 8–9. 42–56. o.
- Erdősi F. (1988): A határ menti térségek kutatásáról. – Erdősi F.– Tóth J. (szerk.) *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. OKKFT Ts – 2/2 „A terület- és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon” c. program, 2. sz. kiadvány. Pécs, MTA RKK. 18–30. o.
- Erdősi F. (1991) *Kommunikáció és térszerkezet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdősi F. (1995) *Ágazati és regionális kommunikációföldrajz*. Egyetemi jegyzet. Pécs, JPTE. Természettudományi Kar.
- Erdősi F. (1996) A Kárpát-medence közlekedési hálózatának alakulása és nemzetközi kapcsolatai. – Frisnyák S. (szerk.) *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, BGYTF. 225–238. o.
- Eskelinen, H.–Snickars, F. (eds.) (1995) *Competitive European Peripheries*. Berlin, Springer.
- Europe 2000+ – Cooperation for European territorial development*. European Commission, (1997) Brussels.
- Fidrmuc, J. et al. (1994) *The Slovak Republic After One Year of Independence*. Vienna, Center for Economic Strategies of the Slovak Republic.
- Finka, M. (2000) Regional Disparities in Slovakia between Practice, Science and Politics. – *EUREG*. 8. 21–28. o.
- Forman B. (2000) *Regionális politika az Európai Unióban*. Budapest, VÁTI.
- Foucher, M. (1998) *Európa-köztársaság. Történelmek és geográfiák között*. Budapest, Napvilág kiadó.
- Frisnyák S. (szerk.) (1996) *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és BGYTF.
- G. Fekete É. (1998) *A határ menti együttműködés programja*. Edelőny, REG-LEX Bt.
- Gál Z. (1997) A Duna, mint innovációs tengely szerepe a magyarországi duna-völgyi térség területi kohéziójában. Pécs, MTA RKK. Kézirat.
- Gergely A. (2000) *Integráció, Globalizáció, Regionális Fejlődés*. Budapest, Teleki László Intézet, Külpolitikai Tanulmányok Központja.
- Geshev, G. (1997) *Initiatives for the launching of a cooperative spatial planning process*. Bonn, Bundesforschungsanstalt für Landeskunde und Raumordnung.
- Giaoutzi, M.–Stratigea, A. (1989) Barriers to Communication: The Case of Greece.– Giaoutzi, M.– Nijkamp, P. (eds.) *Informatics and Regional Development*. Adelshort, Gower. 235–248 o.
- Giaoutzi, M.–Stratigea, A. (1994) *Modelling Barriers in Network Performance in Border Areas*. Paper presented at the 34th European Congress of the Regional Science Association, Groningen.
- Giddens, A. (1995) *Szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Glatz F. (2000) Az ezeréves magyar állam. – *História*. 5–6. 3–16. o.
- Glatz, F. (1987) Nemzeti jellemvonások? Baráti (ellenséges) szomszédok? – *História*. 1. 3–8. o.
- Goldschmidt, A. (1997) *A Közel-Kelet rövid története*. Budapest, Maecenas.
- Golobics P. (1995) *A határmenti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésekben*. Pécs, JPTE TTK Földrajzi Intézet.
- Gonin, P. (1994) Laboratoire du transfrontalier. – *Territoires*. 5. 18–35. o.

Gould P.–White, R. (1984) *Cartes mentales*. Fribourg, Editions Universitaires.

Green Paper – Regional Development Policy in Romania. (1997) Bucuresti, Romanian Government and European Commission.

Grüber K. (2000a) A régiók Európája? Az európai regionális politika történelmi fejlődése (1945–1999). – *Közpolitika*. 4. 22–35. o.

Grüber K. (2000b) Magyar részvételű határ menti együttműködések és eurorégiók a nemzetközi szerződések tükrében. – Hardi T. (szerk.) *A határ menti regionális együttműködések mint a területfejlesztés új irányai*. Győr, MTA RKK NYUTI. Kutatási jelentés.

Grüber K. (2000c) Románia a régiók Európájában. Van-e esélye a romániai devolúciónak, illetve az erdélyi regionális kormányzati szervezetek létrehozásának? – *Tér és Társadalom*. 1. 145–162. o.

Guichonnet, P.–Raffestin, C. (1974) *Géographie des frontieres*. Paris, Presses Universitaires de France.

Guran, L. (1996) A geographical approach to major investments in Romania, – *Österreichische Osthefte*. 2. 135–149. o.

Hajdú Z. (1996a) A közigazgatási térfelosztás változásai Magyarországon. – *Tér és Társadalom*. 1. 5–21. o.

Hajdú Z. (1996b) A magyar–horvát határ menti kapcsolatok dilemmái. – Pál Á. – Szónokyné Ancsin G. (szerk.) *Határon innen – határon túl*. Szeged, JATE, JGYTF. 306–312. o.

Hajdú Z. (1997) Emerging Conflict or Deepening Cooperatio? The Case of the Hungarian Border Regions. – Paul G. – A. Swedler – J. Scott – W. D. Eberwein (eds.) *Bordres and Border Regions in Europe and North America* San Diego, San Diego State University and Institute for Regional Studies California. 193–212 o.

Hajdú Z. (1998a) Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. – *Tér és Társadalom*. 3. 93–104. o.

Hajdú Z. (1998b) A magyar–horvát államhatár menti együttműködés lehetőségei és dilemmái. – Balogh A.– Papp G. (szerk.) *Magyarország az európai regionális együttműködésben*. Pécs, MTA RKK, Magyar Külügyi Intézet. 103–119. o.

Hajdú Z. (2000) A magyar–horvát határ menti együttműködések – Hardi T. (szerk.) *A határ menti regionális együttműködések mint a területfejlesztés új irányai*. Győr, MTA RKK NYUTI. Kutatási jelentés.

Hajdú Z. (2001) *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.

Hansen, N. (1977) Border Regions: a Critique of Spatial Theory and a european case study. – *Annals of Regional Science*. 15. 255–270. o.

Hansen, N. (1983) International Cooperation in Border Regions: an Overview and Research Agenda. – *International Regional Science Review*. 8. 456–477. o.

Hanyecz L. (1994) *Döntéshozatal, döntéshozatali modellek*. Pécs, JPTE.

Hardi T.–Nárai M. (1999) A határ és a határmentiség mentális képének vizsgálata négy magyar településen. – Beszteri B. (szerk.) *A polgárosodás folyamatai, polgárosodási modellek országosan, Nyugat- és Közép-Dunántúlon*. Komárom, MTA VEAB.

Haslinger, P. (Hrsg.) (1999) *Grenze im Kopf*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien, Peterlang.

Híves T. (1992) A határmenti térségek iskolázottsági és társadalmi szerkezete. – Forray R.K.–Pribersky, A. (szerk.) *A határmenti együttműködés és az oktatás*. Budapest, Oktatáskutató Intézet. 102–105. o.

Hobbs T. (1970) *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Budapest, M. Helikon Kiadó.

Hobsbawm, E. J. (1997) *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, Maecenas Kiadó.

Horváth Gy. (1996) *Transition and Regionalism in East-Central Europe*. Tübingen, Europäisches Zentrum für Föderalismus-Forschung.

Horváth Gy. (1997) Feljegyzés a romániai tanulmányút tapasztalatairól. Pécs, MTA RKK. Kézirat.

Horváth Gy. (1998a) Az európai regionális fejlődés és politika távlatai. – *Tér és Társadalom*. 3. 1–24. o.

- Horváth Gy. (1998b) *Európai regionális politika*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Horváth I. (1987) *Magyarország jelenkori államhatárának kialakulása, a Magyar Népköztársaságnak a szomszédos államokkal kötött határszerződésai*. Budapest, BM Határőrség Politikai Csoportfőnökség.
- A határőrség szerepe, feladatai társadalmi rendünk védelmében*. (1978) Budapest, BM Határőrség Politikai Csoportfőnökség.
- House, J.W. (1981) Frontier studies: an applied approach. – Burnett, A. – Taylor, P. (eds.) *Political Studies from spatial perspectives*. Chichester, J. Wiley.
- Houtum, Henk van (1997) *The Development of Cross-Border Economic Relations*. Tilburg University.
- Hueber, P. (1997) *Städtekooperation im Donauraum – Zwischenbericht*. Wien, Institut für den Donauraum und Mitteleuropa.
- The Hungarians in Slovakia*. (1997) Bratislava, Information Center of the Hungarian Coalition in Slovakia.
- Ianoş, I. (1998) Integration and fragmentation Processes in Urban System. – Ianoş, I.–Pumain, D.–Racine, J.B. (eds.) *Integrated Urban Systems and Sustainability of Urban Life*. Bucureşti, Editura Tehnică. 67–76. o.
- Illés I. (1997) A regionális együttműködés feltételei Közép-Kelet Európában. – *Tér és Társadalom*. 2. 17–28. o.
- Jordan, P. (1993) The Development of the Railway Network in the Danubian Countries. – *Geografski Glasnik*. 55. 67–79. o.
- Jordan, P. (1998) Central and nation state concepts in Eastern Europe as obstacles for European integration. – Burdack, J.–Grimm, F.D.–Paul, L. (eds.) *Beiträge zur regionalen geographie Europas*. 47. 266–272. o.
- Kampschulte, A. (1999) *Grenzraum und Systeme – Von geschlossenen zu offenen Grenzen?* Tübingen, Geographischen Instituts der Universität Tübingen.
- Kiss Gy. Cs. (1995) Egy régi vita folytatása: Hol van Közép-Európa? – *Földrajzi Közlemények*. 3–4. 221–222. o.
- Kiss J. (1996) Egyetemi hallgatók mentális térképei Magyarországról. – *Tér és Társadalom*. 2–3. 55–68. o.
- Kiss J. P. (2000) Illúziók nélkül. A határátkelőhelyek szerepe a határ menti kapcsolatok alakulásában az ukrán, román és a szerb határszakaszon az 1990-es években – *Tér és Társadalom*. 179–192. o.
- Kissinger, H. (1998) *Diplomácia*. Budapest, Panem–Grafo.
- Kobolka I. (2000) A határtérsegek biztonságpolitikai problémái. – Hardi T. (szerk.) *A határ menti regionális együttműködések mint a területfejlesztés új irányai*. Győr, MTA RKK NYUTI. Kutatási jelentés.
- Kocsis K.–Wast-Walter, D. (1992) A nyugat-pannon határvidéken élő magyar és osztrák nemzeti kisebbségek térbeli aktivitása. – Forray R.K.–Pribersky, A. (szerk.) *A határmenti együttműködés és az oktatás*. Budapest, Oktatókutató Intézet. 132–134. o.
- Kolossov, V.–O’Loughlin, J. (1998) New borders for new World Orders: territorialities et the fin-de-siecle. – *GeoJournal*. 44. 259–273. o.
- Komlos, J. (1990) *Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest, Maecenas Kiadó.
- Kovács E. (2000) *Regionális különbségek Szlovákiában*. Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. Diplomamunka.
- Kovács K.–Váradi M.M. (1996) Karöltve. A regionális együttműködés esélyei a Bécs–Győr–Pozsony háromszögben. – *Műhely*. 3. 60–68. o.
- Kovács T. (1991) A határmenti fekvés szerepe a falusi települések életében. – *Tér és Társadalom*. 1. 41–53.o.
- Kovács Z. (1990) A határ menti területek központi hálózatainak átalakulása az első világháború utántól napjainkig. – *Földrajzi Közlemények*. 1–2. 3–16. o.
- Kozma F. (1998) A félperiféria helye a „világfalkában”. – *Statisztikai Szemle*. 4. 743–753. o.

A közép-európai, a Duna menti és az Adria térség integrált területfejlesztési stratégiája. (1999) – *Tér és Társadalom*. 1–2. 195–251. o.

Köszegfalvi Gy. (1992) A határmenti együttműködés lehetőségei, feltételei. – Forray R.K.–Pribersky, A. (szerk.) *A határmenti együttműködés és az oktatás*. Budapest, Oktatókutató Intézet. 109–113. o.

Krakover, Sh. (1997) *Boundary Openness Model Applied to Israel, Egypt and Gaza strip Tri-border Area*. Paper presented at the European Regional Science Association Summer Institute, Are.

Kratke, S. (1998) Problems of Cross-Border Regional Integration. – *European Urban and Regional Studies*. 5(3). 249–262. o.

La péréquation fiscale transfrontalière concernant l'imposition des revenus des travailleurs transfrontaliers. (1993) Strasbourg, Conseil de l'Europe.

La Zone Riveraine Bulgare du Danube. (1996) Sofia, Centre National de Développement Territorial et de Politique du Logement.

Lados M. (2000) Példa a közös területi tervezésre. – Hardi T. (szerk.) *A határ menti regionális együttműködések mint a területfejlesztés új irányai*. Győr, MTA RKK NYUTI. Kutatási jelentés.

Lanne, L. (1997) Coopération transfrontalière: analyse et propositions. – *Inter Régions*. 3. 31–33. o.

Lendvay J. (1983) *Az osztrákok képe. Sopron – 1983*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Lezzi, M. (1992) Raumordnungspolitik in Grenzregionen. Ein Erklärungsansatz. – *Geographica Helvetica*. 3. 105–111. o.

Litván Gy. (szerk.) (1996) *Trianon felé – A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról. (Paul Mantoux-tolmácsolást feljegyzései)*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

Ludwig Zs.–Süli-Zakar I. (2000) *Együttműködés és felzárkózás a Kárpátok Eurorégióban*. Budapest, Oktatási Minisztérium.

Mackinder, H. J. (1999) A földrajz mint a történelem kulcsa. – Csizmadia S.–Molnár G.–Pataki G. Zs. (szerk.) *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. 16–27. o.

Magyarország kistérségei – Dél-Alföld. (2000) Kecskemét, Békéscsaba, Szeged, KSH.

A Magyar–Román Határtérség Fejlesztési Koncepciója és Programja (2000) Budapest, Terra STÚDIO Kft. Kézirat.

Manuel de coopération transfrontalière a l'usage des collectivités locales et régionales en Europe. (1996) Strasbourg, Conseil de l'Europe.

Martinez, O. J. (1994) The Dynamics of Border Interaction: New Approaches to Border Analysis. – Schofield, C. H. (Hrsg.) *Global Boundaries (World Boundaries Series 1)*. London, New York. 1–15. o.

Matheika M. (1988) *A településhálózat-vizsgálat elméleti és gyakorlati vonatkozásáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Matheika M. (1992) A határmenti városok központi szerepkörének alakulása és az erre ható tényezők rövid elemzése. – Forray R.K.–Pribersky, A. (szerk.) *A határmenti együttműködés és az oktatás*. Budapest, Oktatókutató Intézet. 135–140. o.

Methodological Proposal for the elaboration of Perspectives and Strategies of Spatial Development Policy in the Central European and Danubian Area. (1998) Bonn, Federal Agency for Building and Spatial Development.

Mezei I. (2000) A magyar–szlovák határ menti kapcsolatok az Ipolytól a Tiszáig. – Hardi T. (szerk.) *A határ menti regionális együttműködések mint a területfejlesztés új irányai*. Győr, MTA RKK NYUTI. Kutatási jelentés.

Minghi, J. V. (1991) From conflict to harmony in border landscapes. – Rumley, D. –Minghi, J.V. (eds.) *The Geography of Border Landscapes*. London–New York, Routledge. 15–30. o.

Molnár J. (2000) *Társadalomföldrajzi vizsgálatok Magyarország és Szlovákia Sajó és Hernád közötti határtérségében*. Pécs, PTE Természettudományi Kar. PhD disszertáció.

- Nagy I. (2000a) határon átnyúló együttműködések a magyar–jugoszláv határ régióban. – Hardi T. (szerk.) *A határ menti regionális együttműködések mint a területfejlesztés új irányai*. Győr, MTA RKK NYUTI. Kutatási jelentés.
- Nagy, I. (2000b) A dél-alföldi határ régió környezeti problémái és a környezetvédelmi együttműködés lehetőségei. – Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA RKK. 411–428. o.
- Nagy K. (1997) Az államok közötti határok. – *Rubicon*. 2. 24–28. o.
- Nárai M. (1999) A határ mente mint élettér – A határmentiség jelentősége az emberek életében. Rechnitzer–Nárai (szerk.) *Elválaszt és összeköt – a határ*. MTA RKK. Győr–Pécs. 129–158. o.
- Nárai M.–Rechnitzer J. (szerk.) (1999) *Elválaszt és összeköt – a határ*. Pécs–Győr, MTA RKK.
- Nemes Nagy J. (1996) Centrumok és perifériák a piactudasági átmenetben. – *Földrajzi Közlemények*. 1. 31–48. o.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomtudatásban*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Newman, D.–Paasi, A. (1998) Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography. – *Progress in Human Geography*. 2. 186–207. o.
- Nguyen, E. (1998) *Les nationalismes en Europe*. Paris, Le Monde.
- O'Dowd, L.–Wilson, T. (eds.) (1996) *Borders, Nations and States. Frontiers of Sovereignty in the New Europe*. Aldershot–Brookfield USA–Hong Kong–Singapore–Sydney, Avebury.
- Ormos M. (1997) Új rend a világban – Egy meghasonlott békerendszer. – *Rubicon*. 2. 13–19. o.
- Painter, J. (1995) *Politics, Geography and 'Political Geography'. A Critical Perspective*. London, New York, Sydney, Auckland, Arnold.
- Pak, M. (1998) Urban System in Slovenia – The Recentmost Developmental Trends. – Ianoş, I. – Pumain, D. – Racine, J.B. (eds.) *Integrated Urban Systems and Sustainability of Urban Life*. Bucureşti, Editura Tehnică. 227–233. o.
- Pál Á. – Szónokyné A. G. (szerk.) (1996) *Határon innen – határon túl*. Szeged, JATE, JGYTF.
- Pál Á. (1996) Dél-alföldi határ menti települések társadalom–gazdaságföldrajzi jelentősége. – Pál Á. – Szónokyné Ancsin G. (szerk.) *Határon innen – határon túl*. Szeged, JATE, JGYTF. 181–191. o.
- Pál, Á.–Nagy, I. (1999) The Economic Relationship of the Hungarian-Romanian Border – Gruia, C. (ed.) *Zone Danube–Cris–Mures–Tisa Euroregion Geoeconomical Space of Sustainable development*. Timişoara–Novi Sad–Szeged–Tübingen, West University of Timisoara–University of Novi Sad–Jozsef Attila University of Szeged–University of Tübingen. 369–388. o.
- Pándi L. (szerk.) (1997) *Köztes-Európa 1763–1993. (térképgyűjtemény)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Pap N.–Tóth J. (1997) *Európa politikai földrajza*. Pécs, JPTE.
- Pászti Tóth Gy. (1996) A formálódó Duna–Maros–Tisza euróregió – Pál Á. – Szónokyné A.G (szerk.) *Határon innen–határon túl*. Szeged, JATE, JGYTF. 16–21. o.
- Pease, D.E. (1997) National narratives, postnational narration. – *Modern Fiction Studies*. 1. 1–15. o.
- Pécsi S. (szerk.) (1989) *Magyarország nemzeti atlasza*. Budapest, Cartographia.
- Perczel Gy.–Tóth J. (1996) *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Plan de développement territorial de la Slovaquie*. (1999) Bratislava, Ministère de l'Environnement de la République Slovaque.
- Poche, B. (1997) La frontière, manifestation de la „société distincte”. – *Etre et devenir des frontières*. Act du Colloque. Genève, Société de Géographie de Genève et Département de Géographie de l'Université de Genève. 127–144. o.
- Prescott, J.R.V. (1987) *Political Frontiers and Boundaries*. London, Unwin Hyman.

Prinz Gy. (é.n.) *Magyar földrajz III. kötet – Államföldrajzi kép.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Probáld F. (1994) *Európa regionális földrajza.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Profil of Romania Development Regions–PHARE programme–regional development policy. (1997) Bucuresti, RAMBOLL Consultancy Group.

Protocol No.2 to the European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities concerning interterritorial co-operation. (1998) Information Document, Council of Europe.

Raffestin, C.(1993) Autour de la fonction sociale de la frontiere.– *Espace et Sociétés.* 157–164. o.

Ratti, R. (1991) *Regioni di Frontiera.* Lugano, Banca di Credito Commerciale e Mobiliare.

Ratti, R. (1993) Borders and Regions in a Changing Europe – A Theoretical Framework. – Devetak, S. (ed.) *Regionalism as a Means for Promoting Democracy, Stability and Development with a Special Emphasis on the Black Sea Basin.* Maribor, ISCOMET. 32–40. o.

Ratti, R. (1994) Frontiers et developement regional. – *Universitas Friburgensis.* 4. 19–21. o.

Ratti, R. (1995) *La problématique de la frontiere et du développement des régions-frontieres.* Bellinzona, l'Istituto di ricerca Economica.

Ratti, R.– Reichmann, S. (eds.) (1993) *Theory and Practice of Transborder Cooperation.* Basel und Frankfurt am Main, Verlag Helbing and Lichtenhahn.

Ratzel, F. (1897) *Politische Geographie.* München und Leipzig, Verlag von R. Oldenburg.

Ratzel, F. (1909) *Anthropogeographie.* (erster Teil) Stuttgart, Verlag von J. Engelhorn.

Ratzel, F. (1999) Politikai földrajz. – Csizmadia S.–Molnár G.–Pataki G.Zs. (szerk.) *Geopolitikai szöveggyűjtemény.* Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. 162–234. o.

Rechnitzer J. (szerk.) (1990) *Nyitott határ. (A gazdasági és szellemi erőforrások innováció-orientált fejlesztése az osztrák–magyar határ menti régiókban).* Győr, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet.

Rechnitzer J. (szerk.) (1994) *Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához.* Győr–Pécs, MTA RKK.

Rechnitzer J. (1997) Eurorégió vázlatok a magyar–osztrák–szlovák határ menti térségben. – *Tér és Társadalom.* 2. 29–58. o.

Rechnitzer J. (1998) *A területi stratégiák.* Budapest–Pécs, Dialóg-Campus Kiadó.

Rechnitzer J. (1999a) *Bécs–Pozsony–Győr–Budapest innovációs tengely, s a magyar területfejlesztési koncepciók.* Győr, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet. Kézirat.

Rechnitzer J. (1999b) *Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. Elválaszt és összeköt – a határ.* – Nárai M.–Rechnitzer J. (szerk.), Győr–Pécs, MTA RKK. 9–72. o.

Rechnitzer J. (1999c) *Az osztrák–magyar határ menti együttműködés a kilencvenes években.* – Nárai M.–Rechnitzer J. (szerk.) *Elválaszt és összeköt – a határ.* Győr–Pécs, MTA RKK. 73–127. o.

Rechnitzer J. (2000) *A határ menti kapcsolatok fejlesztésének lehetséges irányai, ajánlások.* – Hardi T. (szerk.) *A határ menti regionális együttműködések mint a területfejlesztés új irányai.* Győr, MTA RKK NYUTI. Kutatási jelentés.

Rey, V.(1995) Új Közép-Európára várva.– *Földrajzi Közlemények.* 3–4. 263–272. o.

Romsics I. (2000) *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris.

Rónai A. (1935) Tartó államterületek Kelet-Közép-Európában. – *Országút.* 2. 23–27. o.

Rónai A. (1945) *Közép-Európa Atlasz.* (Digitális faksimile kiadás 1993) Budapest, Szent István Társulat – Püski Kiadó.

Rónai A. (1989) *Térképezett történelem.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Rowe, J. C. (1998) *Post-Nationalism, Globalism, and the New American Studies.* Oxford, Oxford University Press.

- Ruttkay É. (1995) Határok, határmentiség, regionális politika. – *Comitatus*. december 23–35. o.
- Sandru, I. (1975) *Romania - Geografie economica* Bucuresti, Editura Didactica si Pedagogica.
- Sandru, V. (1997) Aspects of romanian experience in building democratic inter-ethnic relationships. – *Regional Contact*. 12. 188–193. o.
- Sári I. (2001) *Győr és a vasutak*. Győri Tanulmányok Füzetek. Tudományos Közlemények. 6. Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára.
- Schabhüser, B. (1993) Grenzregionen in Europa. – *Informationen zur Raumentwicklung*. 9–10. 655–668. o.
- Schelde, B.v.d.–Hoekveld, G.A. (1992) The Regional Development of Borderlands: an Explorative Study in the Franco-Italian Alps. – *Cahiers de Géographie du Québec*. Vol. 36. No. 99. 483–500. o.
- Scott, J. (1997) A határ menti együttműködés nemzetközi rendszerei. – *Tér és Társadalom*. 3. 117–142.o.
- Sebők L. (1998) *Közép- és Délkelet-Európa nemzetiségi térképe. 1989–1992*. Budapest, Südost-Institut München, Teleki László Alapítvány Közép-Európa Tanulmányok Intézete.
- Sersli, S.– Kiszél V. (2000) *A határon átnyúló együttműködések irányvonalai*. Vác, Ipoly Unió.
- Sozan, M. (1982) Hungarian Minorities and Minority Boundary Maintenance in Burgenland. – Kiraly, B.– Pastor, P.–Sanders, I. (eds.) *War and Society in East Central Europe Vol. VI Essays on World War I: Total War and Peacemaking. A Case Study on Trianon*. New York, Brooklyn College Press.
- Spira, T. (1982) The Sopron (Odenburg) Plebiscite of December 1921 and the German Nationality Problem. – Kiraly, B.– Pastor, P.–Sanders, I. (eds.) *War and Society in East Central Europe Vol. VI Essays on World War I: Total War and Peacemaking. A Case Study on Trianon*. New York, Brooklyn College Press.
- Statistical yearbook of Slovenia*. (1996–1999) Ljubljana, Statistical Office of the Republic Slovenia.
- Statistical yearbook of Yugoslavia*. (1996–1998) Beograd, Federal Statistical Office.
- Statistická ročenka Slovenskej Republiky*. (1996–1998) Bratislava, Statistický úrad Slovenskej Republiky.
- Statisticki ljetopis*. (1996–1998) Zagreb, Drzavni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- Statisticsnij soricsnik za 1995 pik*. (1996) Kiev, Technika.
- Statistisches jahrbuch für die Republik Österreich*. (1996–1998) Wien, Österreichisches Statistisches Zentralamt.
- Suba J. (1992) A dualista Magyarország államhatárának változása 1868–1918 között. – *A dualista Magyarország rendvédelme*. Budapest, Szemere Bertalan Magyar Rendvédelmi–Történeti Tudományos Társaság.
- Süli Zakar I. (1997) A Kárpátok Euro régió szerepe a határokon átnyúló kapcsolatok erősítésében. – *Comitatus*. Június. 30–44. o.
- Szónokyné A. G. (1997) Külföldi befektetők és bevándorlók Szegeden. – *Tér és Társadalom*. 3. 143–156. o.
- Szónokyné A. G. (1999) Jugoszláviai vállalkozások a Dél-Alföldön. – Baukó T.(szerk.) *Az Alföld a XXI. sz. küszöbén*. Békéscsaba, Nagyalföld Alapítvány. 91–94. o.
- Szörényiné K. I. (1998) A Nyugat-Dunántúli Régió – régió? – *Tér és Társadalom*. 3. 51–75. o.
- Szörényiné, K. I.– Dancs, L.– Hajdú, Z.– Kugler, J.– Nagy, I. (2000) Hungary's Seven Border Regions – *Journal of Borderlands Studies*. 221–254. o.
- Szűcs J. (1974) *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat.
- Szűcs J. (1981) Vázlat Európa három történeti régiójáról. – Berend T.– Ring É. (szerk.) *Helyünk Európában. II*. Budapest, Magvető. 515–568. o.
- Szűts E. (1991) *Az elmerült sziget – a baranyai szerb–magyar köztársaság*. Pécs, Pannónia Könyvek.
- Taylor, P.J. (1993) *Political geography – world-economy, nation-state and locality*. New York, Longman.
- Teke A. (1991) *Az I. (Győri) Határörkerület határőrizeti rendszerének változása a nyolcvanas években*. Győr. Egyetemi doktori értekezés.

- Teke A. (szerk.) (1999) *Volt egyszer egy EJR*. Győr, Győri Határőr Igazgatóság.
- Teleki, P. (1934) Probleme des Donauraumes. – *Sonderdruck aus „Europäische Revue“*. Januar. 12–21. o.
- Területi statisztikai évkönyv*. (1996–1999) Budapest, KSH.
- Tosic, B.–Djordjevic, J.–Bursac, M. (1999) *Regional Centers and Their Functional Zones in Serbia*. Belgrad, SANU. Kézirat.
- Tóth J. (1996) A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. – Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. (szerk.) *Határon innen – határon túl*. Szeged, JATE. 22–27. o.
- Tóth J.–Csatári B. (1983) Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata. – *Területi kutatások*. 6. 78–92. o.
- Ueberschlag, J. (1995) *La coopération transfrontalière. De la nécessité d'élaborer et de mettre en oeuvre une véritable politique transfrontalière*. Rapport a Monsieur le Premier Ministre. Paris.
- Várad, M. (1989) Pinkamindszent (Allerheiligen). Verlustgeschichte einer Grenzgemeinde. Ein alternativer Forschungsbericht. – Haslinger, P. (Hrsg.) *Grenze im Kopf*. Wien, OSI. 141–156. o.
- Veggeland, N. (1997) Europe at a New Stage – Borderless Regionalism. – *Regional Contact*. 12. 57–65. o.
- Vision Planet. A közép-európai és az adriai térség integrált területfejlesztési stratégiája*. (2000) Budapest, VÁTI.
- Vofkori L. (1996) *Erdély közigazgatási és etnikai földrajza*. Vörösbény, Balaton Akadémia.
- Vofkori L. (1998) *Románia társadalom és gazdaságföldrajza*. Tatbánya, Tri-Mester Bt.
- Vuics T. (1996) A határ menti együttműködés lehetőségei Baranya megyében. – Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. (szerk.) *Határon innen – határon túl*. Szeged, JATE, JGYTF. 299–306. o.
- Waack, Ch. (1996) Russe und Giurgiu – Nachbarstädte an der Donau. – *Europa Regional*. 4. 10–18. o.
- Waack, Ch. (2000) *Stadträume und Staatsgrenzen*. Leipzig, Institut für Länderkunde.
- Wachter B. (1999) Területfejlesztési programdokumentumok a Nyugat-Dunántúli Régióban. – *Falu, Város, Régió*. 6. 23–34. o.
- Wackermann, G.–Rey, V.–Aquatias, Ch. (1998) *Mutations en Europe Médiane*. Paris, CNED–SEDES.
- Zala Gy. (1988) A határ menti együttműködés szükségessége, eddigi főbb eredményei – Erdősi F.–Tóth J. (szerk.) *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. OKKFT Ts – 2/2 „A terület- és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon” c. program, 2. sz. kiadvány. Pécs, MTA RKK. 42–46. o.

Név- és tárgymutató

A

adicionális, 78, 79, 85, 89
 Adria, 70
 AEBR, 73, 74, 76, 78, 79, 84, 85, 86, 87
 Afrika, 12, 32
 agglomeráció, 43
 Albánia, 31
 Al-Duna, 14, 19, 54, 71, 72
 államhatalom, 9, 27, 51, 52, 53, 57, 58, 65, 109, 173
 államnemzet, 35, 36, 40, 98
 Alpok-Adria Munkaközösség, 70, 77
 Alsó-Ausztria, 18, 83, 126
 Amerika, 12, 13
 Amur, 31
 Ancel, J., 4, 9
 Arad, 122, 123, 125, 132, 157, 174
 Arad megye, 109
 Arisztotelész, 34
 Árva megye, 96
 Aschauer, W., 99
 asszimiláció, 22, 35
 asztronómiai határ, 20
 Ausztrália, 12
 Ausztria, 4, 18, 19, 32, 33, 67, 68, 75, 82, 83, 94, 97, 102, 110, 111, 113, 120, 126, 139, 140, 141, 160, 161, 162, 163, 167, 168, 169, 170
 autonómia, 36, 75

B

Baden-Württemberg, 18
 Baja, 111, 122, 157
 Bajorország, 18
 balassagyarmati kistérség, 130, 148
 Balcsók, I., 5, 28, 153
 Balkán, 14, 72, 87, 88, 92, 93, 111, 157, 158, 159
 Baltikum, 71
 Baranya megye, 94, 125, 159, 160
 Baranyi, B., 5, 28, 132, 152, 155
 Batina, 118, 159
 Batten, D.F., 10
 Baumgartner, G., 99, 126, 127, 141
 Bázél, 86
 Bécs, 83, 101, 127, 138, 139, 140, 141, 142, 145, 157, 167, 174
 bécsi döntések, 21
 Bécsújhely, 127, 167
 békerendszer, 34, 88, 97
 Békés megye, 83, 132, 157
 Benelux határmenti konvenció, 77
 benzin-turizmus, 67

Berettyóújfalu, 118, 155, 156
 berlini kongresszus, 20
 bevándorlók, 38
 bevásárló turizmus, 53, 57, 61, 66, 67, 105, 134, 141, 153, 156, 160, 162, 167
 Bihar-Bihor Eurorégió, 155
 Biharkeresztes, 118, 155, 156
 Bihor megye, 109, 122, 132, 155, 176
 Blatter, J., 74, 86, 87
 Bodin, J., 34, 35
 border studies, 4
 Borsod-Abaúj-Zemplén megye, 83, 130, 150, 151
 Bosznia-Hercegovina, 159
 boundary, 11, 14, 33
 Bős-Nagymaros probléma, 32, 33
 Brasov megye, 132
 Bratislava, 127, 128, 129
 Bratislava kerület, 127
 Brest, 130
 Breu, J., 14
 Bruhács J., 10, 17
 Brzezinski, Z., 4
 Budapest, 18
 Bukarest, 132, 155, 157
 Bulgária, 14, 18, 19, 33, 54
 Burgenland, 67, 83, 97, 100, 102, 110, 125, 126, 127, 139, 141, 166, 167, 168, 169, 170, 171
 Bük, 169

C

CADSES, 70
 centralizált állam, 40, 48, 65, 73, 75, 99, 123, 157, 172
 centrum, 3, 42, 43, 44, 54, 55, 122, 129, 140, 166, 173
 centrum-periféria, 3, 173
 Chamussy, H., 21
 Cholnoky J., 14, 19
 Christaller, W., 45
 Cierna nad Tisou, 130
 Clement, N., 5, 48, 49, 74, 86, 87
 Constanța, 132
 Courlet, J., 9, 46, 47
 CREDO, 4, 81, 85
 Csáktornya, 161
 Csallóköz, 67, 127, 141, 142
 Csap, 97
 Csapó T., 124
 Csecsenföld, 39
 cseh-német határ, 14
 Csehország, 19, 32, 78, 87

Csehszlovákia, 14, 32, 38, 73, 96
 csempészet, 46, 121, 153
 Csongrád megye, 132
 Csurgó, 134, 161

D

Dácia, 13
 dáko-román kontinuitás, 107
 Dancs, L., 5, 28, 123, 131, 132, 152, 153
 Dánia, 73, 78
 Danubia–Régia Kistérségi Társulás, 110
 Davos, 26
 Debrecen, 124, 125, 155, 156
 decentralizáció, 27, 40, 49, 61, 75, 76, 77, 88, 111
 decentralizált állam, 77
 Dél-Alföld, 61, 118, 159
 Dél-Dunántúl, 118, 159, 160
 delimitáció, 11, 14, 15, 96
 Délkelet-Európa, 70
 délszláv nyelv, 37
 Dél-Tirol, 40, 72
 demarkáció, 11, 14
 demográfia, 6, 45, 108, 124, 131
 Di Tella, G., 45, 47
 Dráva, 19, 125, 176
 Dráva–Mura Euro régió, 112, 161
 Duna, 14, 18, 19, 54, 70, 112, 118, 128, 129, 140, 142, 143, 145, 146, 147, 149, 155, 158, 159, 176
 Duna–Dráva–Száva Euroregionális Együttműködés, 111, 112, 159
 Dunajska Streda, 127, 129, 145
 Duna–Körös–Maros–Tisza Regionális Együttműködés, 110, 111, 112, 155
 Duna-menti Régiók Munkaközössége, 70
 Dunaszerdahely, 127, 128, 140, 141, 145
 Dunaszerdahelyi járás, 125
 Durandin, C., 5

E

EFTA, 78
 Éger Gy., 153
 Egyesült Államokban, 39
 Egyiptom–Szudán határ, 20
 Eisenstadt, 102, 167
 EK, 9
 Elzász, 28, 72
 embercsempészet, 46
 emigráció, 26
 Emsellem, K., 5, 132
 endogén alapok, 6, 49, 54, 119, 172, 178
 ENSZ, 15, 133, 158
 Erdély, 3, 122
 Erdősi, F., 5, 9
 Érsekújvár, 123, 127, 129, 145

Északnyugati fejlesztési régió (Románia), 109
 Észak-Portugália–Galicia Munkaközösség, 70, 77
 Eszék, 111, 159, 160
 Esztergom, 18, 83, 122, 124, 129, 137, 142, 143, 145, 147, 148, 149
 Esztergom megye, 18
 esztergomi kistérség, 125
 Észtország, 38
 etnicitás, 22
 etnikai határ, 28, 91, 92
 Európa Parlament, 79, 86
 Európa Tanács, 73, 75, 79, 85, 86, 87
 Európai Bizottság, 79, 84, 85
 Európai Gazdasági Közösség, 85
 Európai Közösség, 77
 Európai Unió, 4, 7, 9, 27, 28, 66, 70, 71, 72, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 86, 87, 98, 109, 111, 114, 117, 120, 121, 131, 138, 140, 145, 146, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 160, 161, 171, 174, 175, 177, 178
 Euroregio, 71, 86
 eurorégió, 5, 69, 70, 71, 112, 154, 175, 176
 EU-tagállam, 4
 export, 42

F

Falkland-szigetek, 29
 Fehérgyarmat, 131
 fehérgyarmati kistérség, 130, 131
 Fejér megye, 143
 fekete gazdaság, 46
 Felső-Ausztria, 18
 Felsőőr, 69, 167
 Felvidék, 107
 Fertőd, 101, 169
 Fertő-tó, 167
 feudalizmus, 34
 Finnország, 73
 folyami határ, 17, 19
 Forman B., 77
 Foucher, M., 4
 föderalizált állam, 77
 Francia Forradalom, 9
 Franciaország, 38, 77, 78, 114
 frontier, 11, 12, 13, 14, 20, 54, 92
 Független Államok Közössége, 81

G

Gaál K., 100
 gaguzok, 38
 Galánta, 140
 gazdaság, 45, 57, 88, 130, 141, 145, 149, 153, 154, 156, 158, 160, 163, 168
 gazdaságfejlesztés, 57, 145

geopolitika, 3, 4, 20
 geostratégia, 20
 Giddens, A., 33, 35
 Glatz F., 28
 globalizáció, 38
 Goldschmidt, A., 18
 Golobics P., 5, 9, 122, 155
 Gould, P., 23
 Gönyü, 83, 142
 görögkatolikus vallás, 92, 93
 Graz, 161
 Grenzmark, 13
 Grüber K., 73, 76, 111
 Guichonnet, P., 9, 11, 12, 24, 25, 34, 42
 Guran, L., 132
 gyepű, 11, 12, 13
 Győr, 18, 67, 83, 102, 118, 122, 123, 124, 126, 128, 129, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 157, 168, 169, 174
 Győr-Moson-Sopron megye, 126, 128, 139, 141, 168

H

Habsburg Birodalom, 14
 Hajdú Z., 5, 16, 122, 159, 160
 Hajdú-Bihar megye, 66, 132
 halastó-vita, 31, 73
 Hansen, N., 5, 42, 43, 45, 47
 Harkány, 160
 Hármass-Duna Vidék Eurorégió, 6, 112, 140, 176
 hármashatár, 57, 82, 83, 94, 117, 122, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 147, 154, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 166, 172, 174, 177
 határ menti terület, 7, 9, 43, 44, 51, 54, 62, 70, 71, 73, 78, 81, 85, 86, 122, 137, 172, 176
 határátkelő, 44, 68, 116, 117, 118, 119, 149, 161
 határfolyó, 19
 határispánság, 13
 határkép, 21
 határok funkciói, 24
 határon átnyúló együttműködések, 4, 5, 6, 7, 9, 27, 49, 61, 62, 64, 65, 69, 70, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 84, 85, 87, 91, 109, 120, 138, 172, 176
 határproblémák, 27, 29, 30, 32, 33, 47, 53, 97
 határregió, 2, 4, 5, 6, 7, 26, 44, 51, 56, 64, 85, 87, 88, 125, 135, 137, 138, 147, 158, 172, 173, 174, 175, 178
 határutak, 65
 határvármegye, 13
 határvizek, 32, 65

határvonal, 11, 20, 29, 33, 72, 170
 határzóna, 11
 Haushoffer, K., 9
 Havasalföld, 14
 Havasalföld és Moldova Egyesült Fejedelemség, 14
 Hegyeshalom, 118, 119
 hegységi határok, 19
 Heiligenkreuz, 69, 101, 163
 Heves megye, 83
 Hobbs, 34, 35
 Hobsbawm, E.J., 35
 holland-német határ, 7
 Hont megye, 18
 Horváth Gy., 75, 77, 109, 111
 horvát-jugoszláv háború, 67
 horvát-magyar határ, 93, 94, 96, 121, 133, 160
 Horvátország, 19, 38, 67, 78, 84, 94, 96, 113, 121, 133, 160, 161, 163, 165
 House, J.W., 46
 Houtum, H.van, 16, 36, 103

I

Ianos, I., 5
 identitás, 11, 21, 22, 23, 36, 40, 70, 71, 72, 103
 identitástudat, 13, 22, 41, 98, 103, 104
 ideológia, 26, 36, 38, 40, 98
 imigráció, 26
 India, 12
 infrastruktúra, 53, 57, 82, 83, 86, 115, 131, 134, 146, 147, 149, 154, 157, 160, 165, 174
 Interreg, 4, 79, 80, 82, 83, 85, 87, 121, 140, 176
 Interregio Együttműködés, 112, 154
 ipari parkok, 83, 119, 146, 149, 165, 169, 170
 Ipoly Eurorégió, 112, 148
 Irak, 18, 29, 32
 Irán, 18, 32
 Itália, 37

J

Johansson, B., 10
 Jones, S.B., 16
 jugoszláv válság, 39
 jugoszláv-horvát határ, 117
 Jugoszlávia, 6, 19, 29, 31, 38, 39, 108, 109, 111, 113, 116, 122, 133, 157, 158, 159
 jugoszláv-magyar határ, 123, 133, 157, 158, 174
 Jura Munkaközösség, 70, 77

K

kamarák, 53, 72, 153, 164

Kampschulte, A., 127
 Kärnten, 126
 Kárpátalja, 132, 152, 153, 154
 Kárpát-medence, 2, 4, 7, 15, 17, 19, 32, 40,
 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
 107, 108, 109, 115, 122, 140, 173, 177,
 178
 Kárpátok, 19, 20, 70, 72, 87, 100, 152, 153,
 154, 155, 157, 175
 Kárpátok Eurorégió, 87, 110, 112, 154,
 155, 157, 176
 Kassa, 97, 123, 124, 125, 130, 149, 150,
 151, 175
 Kassa kerület, 110
 Kazincbarcika, 123
 Kelet-Közép-Európa, 38, 71, 87
 Kelet-Timor, 39
 Kerka menti Települések Szövetsége, 111,
 162, 163
 Kína, 31
 Kínai Nagy Fal, 12
 Királyháza, 97
 Kisantant, 26, 32
 kishatárforgalom, 66, 144, 166
 Kiskunfélegyháza, 118
 Kismarton, 122, 166
 Kiss, J., 5, 118, 119
 Kissinger, H., 34, 35
 Kisvárd, 131, 174
 kisvárd–záhonyi kistérség, 130, 131
 Klagenfurt, 97
 Kobolka I., 5
 kolonializmus, 39
 Kolossov, V., 41
 Komarno, 69, 127, 128, 129, 137, 142, 143,
 144, 145, 174
 Komárno–Dunaszerdahely Kistérségi
 Társulás, 145
 Komárom, 54, 69, 83, 122, 123, 127, 129,
 137, 142, 143, 144, 145, 152, 174
 Komárom megye, 18
 Komárom–Bábolna Kistérségi Társulás,
 145
 Komárom-Esztergom megye, 128, 143
 Komáromi járás, 125
 komáromi kistérség, 125
 komparatív előnyök, 46, 47, 49, 50, 53
 koncentráció, 78, 79
 kormányzat, 34, 35, 114, 175
 korrupció, 51
 Koszovó, 29, 31, 39
 Kovács É., 126, 127, 141
 Kovács Z., 5, 99, 122, 127, 129
 Körmend, 167
 környezetszennyezés, 30, 32, 33

Kőszeg, 102, 167, 169
 Közép- és Kelet-Európa, 7, 37
 Közép-Európa, 26, 70, 72, 87, 88, 92
 Kraina, 13
 Krakover, S., 47, 48
 Kugler J., 123
 Kuvait, 29

L

Lábatlan, 123
 LACE, 79, 84, 85
 LACE TAP, 79
 Lados M., 82, 140
 landlock állam, 32
 Landlock állam, 32
 Lendva, 111, 161, 163, 165
 lengyel–német határ, 54
 Lengyelország, 38, 73, 78, 87, 91, 92
 Lenti, 66, 111, 118, 125, 135, 161, 162,
 164, 165
 Letenye, 134, 135, 161, 162, 164, 165
 Limes, 12
 Linz, 18
 Litvánia, 38, 77, 91
 Lösch, 45
 Ludwig Zs., 154

M

Maastricht-i Egyezmény, 77
 Macedónia, 159
 Mackinder, H.J., 4, 9
 Madridi Egyezmény, 72, 73, 74, 77, 87
 Magas-Tátra, 31
 magyar–jugoszláv határ, 63, 65, 158
 magyarok, 38, 72, 94, 101, 102, 105, 107,
 108, 141, 159, 162, 168
 Magyarország, 7, 9, 13, 14, 17, 18, 19, 21,
 24, 29, 31, 32, 38, 63, 65, 66, 67, 68, 71,
 73, 77, 78, 82, 83, 84, 87, 91, 94, 97, 99,
 100, 107, 108, 110, 112, 113, 114, 116,
 118, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 129,
 130, 131, 132, 133, 137, 138, 140, 141,
 142, 144, 147, 148, 149, 150, 152, 153,
 154, 155, 156, 158, 160, 161, 162, 163,
 164, 165, 166, 167, 169, 171, 172, 174,
 175, 177, 178
 Magyarországi Szlovének Szövetsége, 162
 magyar–osztrák határ, 46, 63, 65, 111, 137,
 142, 161
 magyar–román határ, 19, 28, 29, 156
 magyarság, 13, 21, 94, 97, 104, 107, 108,
 152, 159, 162
 magyar–szlovák határ, 18, 65, 111, 127,
 139, 141
 Magyar–Szlovén Határmenti Regionális
 Tanács, 161

magyar–ukrán határ, 28, 54, 152
 Marcali, 161
 Maribor, 97
 Martinez, O.J., 63
 meghívólevél, 115
 menekültek, 30
 mental map, 5, 23, 99
 mentális határ, 2, 10, 11, 21, 22, 23, 24, 40, 55, 69, 92, 99, 100, 103, 107
 mesterséges határok, 20
 Mezei I., 5, 130, 150, 151
 Mező B., 28
 Minghi, J.V., 5, 62
 Miskolc, 110, 112, 130, 149, 150, 151, 152, 176
 Miskolc–Kassa Eurorégió, 110, 112, 149, 151
 Mohács, 123, 160
 Moldova, 14, 38, 40, 87
 moldvai csángók, 13
 Molnár, J., 63
 Montenegro, 159
 Morava, 117
 Moson megye, 18
 Mosonmagyaróvár, 169
 MOTTA, 139
 MOTTB, 65, 139
 Muir, R., 47
 munkaerőáramlás, 53
 munkavállalás, 26, 66, 116, 121, 168
 Muraszombat, 94, 111, 134
 Muravidék, 125
N
 nacionalista, 15, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 48, 52, 88, 98, 99, 107, 109, 174
 nacionalizmus, 2, 33, 35, 37, 38, 39, 93, 98
 Nagy I., 5, 123, 133
 Nagy K., 18
 Nagy Károly, 14
 Nagyatád, 161
 Nagyharsány, 160
 Nagykanizsa, 125, 134, 161, 162
 Nagyvárad, 122, 123, 125, 132, 155, 156
 Nárai M., 9, 24, 28
 Nemes Nagy J., 1, 5, 11, 24
 Német–holland határmenti szerződés, 77
 Németország, 18, 19, 32, 75, 77, 78, 91
 nemzet, 9, 10, 21, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 99, 107
 nemzetállam, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 20, 24, 27, 28, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 48, 52, 65, 72, 74, 87, 88, 97, 98, 111, 122, 172, 174, 175, 176
 nemzetiségek, 93, 94, 100, 152
 Nemzetiségi határok, 93

nemzetközi jog, 4
 Neogradiensis Eurorégió, 112, 148
 Neu-Ulm, 18
 Nguyen, E., 37, 41
 Niederösterreich, 126
 Nijkamp, P., 47
 Nitra kerület, 110, 127
 Nizza, 26
 Nógrád megye, 83, 130, 148, 149
 Norvégia, 73, 78, 91
 NUTS rendszer, 109, 110, 113, 121
 nyelvhatár, 19
 Nyergesújfalu, 123, 148
 Nyugat-Alpok Munkaközösség, 70, 77
 Nyugat-dunántúli régió, 82, 83, 165, 168, 171
 Nyugat-Európa, 4, 7, 28, 72, 85, 88, 92
 Nyugati fejlesztési régió (Románia), 109
 nyugati kereszténység, 34, 92

O

O'Loughlin, J., 41
 Oberösterreich, 126
 Olaszország, 77, 78, 166
 Olaszországban, 38, 40
 Orosz Birodalom, 14, 36
 Oroszország, 12, 15, 38, 77, 78, 152
 ortodox egyház, 34, 92, 93
 osztrák–magyar határ, 5, 51, 57, 63, 67, 82, 94, 100, 114, 119, 120, 122, 123, 138, 140, 141, 142, 163, 166, 167, 170, 176
 Osztrák–Magyar Határmenti Regionális Tanács, 161
 Osztrák–Magyar Monarchia, 3, 36, 72
 osztrák–szlovák határ, 117
 Ózd, 123, 124, 130
 önkormányzat, 5, 9, 57, 61, 64, 66, 72, 73, 74, 75, 76, 110, 112, 139, 151, 155, 156, 161, 162, 166, 167, 175
 őriszentpéteri kistérség, 135
 Őrség, 122

P

Pack, M., 5
 Pannónia, 13
 párizsi békeszerződés, 20
 Párkány, 137, 147, 148
 partikularizmus, 38
 partnerség, 77, 78
 Passau, 18
 Pécs, 67, 123, 124, 125, 134, 159, 160
 periféria, 3, 42, 43, 122, 130, 131
 Perzsia, 18
 Pest megye, 18, 83, 142, 143
 Pesti-medence, 18

Phare CBC, 4, 79, 82, 83, 84, 87, 121, 140,
141, 142, 144, 145, 161, 163, 165, 166,
174, 176
Phare CBC program, 81, 82, 85
Pireneusok Munkaközösség, 70, 77
Poche, B., 21
Portugália, 20, 91, 114
post-nacionalizmus, 39, 41
Pozsony, 100, 122, 123, 124, 125, 127, 129,
130, 138, 139, 140, 141, 145, 174
Pozsony megye, 18
Prága, 26
Prescott, J.R.V., 4, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 20,
24, 29, 30, 32
Prinz Gy., 13, 16, 17, 19
programozás, 78, 79
protekciónizmus, 25, 47, 72
puffer állam, 13
Putnok, 123
Püspökladány, 118, 155

R

Rábafűzes, 119
Raffestin, C., 9, 11, 12, 24, 25, 34, 42
Rajna, 16, 17, 20, 86
Ratti, R., 4, 9, 11, 24, 25, 27, 28, 45
Ratzel, F., 4, 9, 13, 14, 16, 17
Rechnitzer J., 5, 9, 24, 45, 46, 49, 71, 77,
139, 141, 155, 168
Rédics, 111, 164, 165
reformált vallások, 92
Regio Basiliensis, 86
regionalizáció, 75
Richelieux, 9, 35
Rietveld, P., 47
Risorgimento, 37
Ritecz Gy., 5, 16, 91
Római Birodalom, 13, 14, 34
Római Szerződés, 86
román–bolgár határ, 72
Románia, 14, 18, 19, 33, 38, 54, 67, 83, 91,
93, 107, 113, 115, 132, 152, 155
román–jugoszláv határ, 117
román–magyar határ, 81, 82, 94, 119, 132,
155, 156, 157, 177
Ronyva patak, 97
Rowe, J.C., 39
Rusze, 33
Ruttkay É., 5, 9, 123

S

Salgótarján, 122, 123, 124
Sallai J., 5, 12, 13, 16, 91
Salzburg, 126
Sandru, V., 5, 108
Sári J., 141
Sátoraljaújhely, 97
Satu Mare, 132, 154
Satu-Mare megye, 109
Schengeni egyezmény, 66
Schengeni Egyezmény, 114, 120, 121, 131,
146, 152, 153, 164, 170, 177
Scott, J., 85
Seattle, 26
Sebők J., 95, 153
selfterület, 15, 16
Shatt-el-Arab, 18, 32
Sibiu megye, 132
Siklós, 160
Skandináv Szerződés, 73
Smith, J., 36
Solomon, I., 47
Somogy megye, 159
Sopron, 67, 83, 102, 122, 126, 127, 128,
129, 139, 167, 168, 169, 170
Spanyolország, 20, 75, 77, 91
Steiermark, 126, 139, 169
Strukturális Alapok, 87
Strukturális Alpok, 77
Suba J., 5, 29, 31
Süli-Zakar I., 5, 123, 154
Svájc, 75, 77, 78, 86
Svédország, 73, 78
Szabadka, 122, 133, 157, 159, 174
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, 66, 83,
130, 132, 154
Szaddam Husszein, 29
szárazföldi határ, 15, 16
Szeged, 69, 118, 122, 124, 125, 133, 157,
159, 174
Szenc, 127, 141
Szent István, 13
Szentgotthárd, 67, 69, 101, 102, 118, 135,
162, 163, 166, 167, 169
Szentgotthárdi Ipari Park, 69, 169
szeparatizmus, 38, 39, 40
Szerbia, 14, 133
Szigetköz, 18, 142, 167
Szigetvár, 160
Szlovákia, 6, 18, 19, 38, 54, 57, 65, 67, 77,
81, 82, 83, 87, 91, 94, 96, 107, 108, 109,
110, 111, 113, 116, 120, 124, 125, 127,
128, 129, 130, 137, 138, 139, 140, 141,
142, 143, 144, 146, 148, 149, 150, 152,
154, 155, 156, 166, 174, 175, 177
szlovák–magyar határ, 19
szlovének, 94, 162
Szlovénia, 38, 67, 83, 84, 91, 94, 108, 113,
117, 135, 160, 161, 163, 164, 165
szlovénia–horvát határ, 117

szlovén–magyar határ, 59, 93, 94, 111, 134,
160, 161, 162, 164, 176
szlovén–osztrák határ, 94, 117
szocializmus, 21, 63, 99, 107, 123
Szombathely, 67, 69, 102, 118, 127, 139,
167, 168, 169
Szónokyné A. G., 5
Szónokyné A.G., 9
Szovjetunió, 31, 38
Szörényiné K. I., 5, 123
sztereotípiák, 22, 45, 103, 105, 106
szubszidiaritás, 71, 78, 79, 174, 175
szuverenitás, 1, 2, 4, 14, 20, 24, 27, 35, 36,
37, 38, 48, 65, 98
Szűcs J., 28, 34, 35, 36, 92

T

TACIS, 87, 121
társadalmi verseny, 22
Tatabánya, 143
tatai kistérség, 125, 128
Taylor, P. J., 11, 12
Teke A., 5, 114
Teleki P., 29, 122
településhálózat, 54, 102
Temelin, 33
Temesvár, 69, 118, 123, 125, 132, 157, 174
tengeri határ, 15, 16, 78
természetes határ, 16, 20
térszerkezet, 57, 140, 145, 148, 150, 153,
155, 157, 159, 161, 166
területfejlesztés, 57, 155, 163
területiség, 34, 37, 98
Timiş megye, 109, 132
Tirol, 126
Tisza, 32, 112, 155
Tito, 123
Tolna megye, 159
Tordesillasi szerződés, 20
Tosic, B., 5
Tóth J., 65, 123
tőkeáramlás, 53, 87
Török Birodalom, 14, 18
Traianus, 12, 14
Traianus Fala, 12
transbordering economies, 47
transhumans gazdálkodás, 32
Trianon, 38, 99
Trnava kerület, 127

U

újhéber nyelv, 37
Ukrajna, 6, 19, 38, 67, 92, 109, 110, 113,
115, 121, 131, 153
ukrán–magyar határ, 56, 115, 119, 121,
130, 155

ukrán–román határ, 94, 117, 154
ukrán–szlovák határ, 117
Ulm, 18
Ungvár, 123
unitárius állam, 75, 76, 88, 92, 111
USA–Kanada határ, 20
Usszuri, 31

V

Vág–Duna–Ipoly Eurorégió, 110, 112, 143,
147
Vágsellye, 140
Vajdaság, 3, 109, 111, 113, 125, 133, 157,
159
vállalkozási övezetek, 83, 149, 156, 164,
165, 174
vámháborúk, 25
Vámosszabadi, 140
Váradi M., 99
Varasd, 161
Vári A., 99, 126, 127, 141
várospár, 55
Vas megye, 83, 126, 135, 139, 166, 168,
169
Vásárosnamény, 131
vásárosnaményi kistérség, 130, 131
vasfüggöny, 26, 45, 100, 114, 141
Veggeland, N., 43
verduni szerződés, 20
Versailles, 14, 19, 20, 29
versenyhelyzet, 24, 53, 105
Veszprém megye, 143
vesztfáliai béke, 20, 34, 86, 88
vízumkényszer, 114, 115, 120, 152
Vofkori L., 122
vonzáskörzet, 3, 43, 45, 46, 54, 57, 66, 91,
122, 140, 141, 142, 149, 157, 167, 170,
178
Vorarlberg, 126

W

Waack, C., 5, 63
West/Nyugat Pannónia Eurorégió, 112
White, R., 23
Wien, 126
Wiener Neustadt, 102, 167
Wilson, 97
wilsoni elvek, 38, 93

Z

Záhony, 118, 130, 152, 153, 154, 174
Zala megye, 83, 126, 134, 135, 139, 164,
166, 168, 169
Zalakaros, 161
Zombor, 111, 133, 157, 159
Zöld-foki szigetek, 20

Melléklet

I. melléklet: Eurorégiók és határon átnyúló regionális együttműködések
Magyarország részvételével, 2001-ben

JELMAGYARÁZAT

----- Államhatár
----- Régió (megye) határ

Régió (megye) székhelyek

- - 100 000
○ 100 000 - 200 000
● 200 000 - 300 000
● 300 000 felett

Lakos

Együttműködések

West/Pannon Euróregió	Interregio
Vág-Duna-Ipoly Euróregió	Kárpátok Euróregió
Neogradiensis Euróregió	Duna-Körös-Maros-Tisza Regionális Együttm.
Hármás-Duna Vidék Euróregió	Duna-Dráva-Száva Euroregionális Együttm.
Kassa-Miskolc Euróregió	Bihar-Bihar Euróregió
Sajó-Rima Euróregió	Dráva-Mura Euróregió
Ipoly Euróregió	Több euróregióhoz tartozó terület

Forrás: Saját szerkesztés.
©Hardi Tamás MTA RKK NYUTI

